

Дагъустан Республикадин образованидин
ва илимдин министерство
Педагогикадин илимдинни ахтармишунрин
А.А.Тахо-Годидин т1варунихъ галай институт

АКИМОВ Къ.Х.

**ЛЕЗГИ МЕКТЕБДА ЕТИМ ЭМИНАН
УЪМУЪРДИН ВА ЭСЕРРИН РЕХЪ ЧИРУН**

Ктаб акъатна: 25.12.18.

Магъачкъала
2018

СИФТЕ ГАФ

Лезги литературадин методикадин къайдаяр, амалар ва технологияр тупалай авурдалай гуьгъуьниз, чна нубатдин ахтармишун мектебда XIX асирдин члехи зари, камалэгъли, гъикметилимдар ва гъахълу къази хъайи Етим Эминан уьмуьрдин ва эсеррин рехъ чируниз бахшзава.

Дагъустан Республикадин умуми образованидин мектебдин У-Х1 классра, малум тирвал, аялрин фикир желбзавай, абуру рик1 алаз к1елзавай предметрикай сад *Хайи литература* (лезги мектебда - *Лезги литература*) я. Адан къилин везифа ва макъсад аялриз *хайи литературадин савад (образование)* ва *тербия* гун я. Ихътин важиблу зегъметдин члехи пай Етим Эминан уьмуьрдин рекъихъ ва эсеррихъ галаз алакълу я.

Юкъван мектебдин У-1Х классра к1елзавай «Лезги литература» предметдин ктабар: хрестоматияр, учебникар халкъдин мецин эсеррикай, т1вар-ван авай зарийрин (А. Давдакъан, Къ. Низамидин, К. Меликан, М. Къемеран, Къ. Саидан, Е. Эминан, С. Сулейманан, Н. Шерифован, Х. Тагъиран, А. Фетягъован, Къ. Межидован, З. Ризванован, А. Саидован, Жамидинан, Х. Хаметовадин, Мерд Алидин, Абд. Исмаилован, А. Къардашан, С. Керимовадин ва мсб) шииратдин, гъикаятдин ва сегънедин дерин, гуьзел эсеррикай ибарат хъанва. Абурун члехи эсерар аялри «Дагъустандин литературадай» Х-Х1 классрани к1ел хъийизва.

Етим Эминан уьмуьрдин рехъ ва эсерар («Билбил», «Хуп1 ярашугъ я!», «Гъарай.эллер!» ва масабур (вири 24 эсер: 13 шиир классда, 11 - алава) У, У1, У11, У111 ва Х классра чирзава. Абур чирун патал Програмади 13 сят чара авунва. Кълурнавай рекъемрихъ еке метлеб авач, кар алайди к1елзавай эсеррин мана-метлеб, гуьзелвал ва къешенгвал я. Ихътин уьлчмедиз Эминан эсерар фадлай лайихлу я.

Педагогикадин институтдин хайи литературайрин секторди мектебда хайи литература чирдай битав методикаяр арадал гъанва: сифте литературадин методикадин важиблу месэлаяр (мецин эсерар чирун;

гъикаятдин эсерар чирун; шииратдин эсерар чирун; сегънедин эсерар чирун; аялрин литературадин ч1ал гегъеншарун; литературадин илимдикай ва тарихдикай малуматар чирун; методикадин къайдаяр, амалар ва технологияр кардик кутун; предметрин арада авай алакъяар ишлемишун; адетин ва техникадин такъатар кардик кутун; классдилай къеце к1валах тухун) ахтармишна, абуруз талукъ пособиар гъазурна. Бязи алимри, кирамри методикадин пособиар ва битав методикаяр басмадай акъудна. Месела, лезги литература гузвай муаллимрив «Лезги литературадин методика» агакънава.

Анжах чи «Методикада» къилди-къилди ч1ехи зарийрин эсерар чируниз т1имил чка ва вахт ганва: гзаф гудай мумкинвални жезвач, чаз амукъзавайди муаллим методикадин ц1ийи къайдайралди, амалралди ва технологийралди, илимдинни методикадин пособиаралди яракъламишун я.

Тежрибади гъар са ч1ехи шаирдин, классикдин, эсерар чируникай са ктаб гъазурун, ам басмадай акъудун ва муаллимрив агакъарун лазим тирди тестикъарзава. Ихътин рекъив Етим Эминан (1838-1884), халкъдин рик1 алай шаирдин, Лезги ва Дагъустандин литературайрин классикдин уьмуьрдин ва эсеррин рехъ ахтармишунилай эгеч1ун кутугнаваз аквазва (61,5-16) 1.

Е.Эминан уьмуьрдин ва эсеррин рехъ чирдайла, муаллимди умуми мектебда тестикъ хъанвай адетрикай ва тежрибадикай менфят къачуда: аялар хайи литературадин программада къалурнавай гъерекатар къилиз акъудиз, чирвилер къачуз ва гуьзлемишзавай нетижаяр къазанмишиз, яни *литераурадин тагъсил (савад ва я образование)* къачуз вердишарда.

XX1 асирда илим ва техника йигин еришралди вилик физва, ихътин гъерекатдихъ галаз литературадин муаллимдиз куьмек яз методикадин ц1ийи къайдаяр, амалар ва технологияр арадал къвезва. РФ-дин гъукуматди 2012-йисуз къабулнавай къанунди ва ФГОС-ри (Россиядин Федерациядин гъукуматдин образованидин уьлчмейри) аялриз мектебда вири предметрай, абурукай яз хайи

.....

1. Скобкайра авай 1-рекъемди ишлемишай чешме, 2-рекъемди чешмедин чин къалурзава.

(Лезги) литературадайна, гзаф, дерин ва классдилай классдалди артух жедай чирвилер, инсанпересвилин ва ватанпересвилин тербия гун клевелай истемишзава.

Мектебда хайи литература, гьар са предмет хьиз, илимдинни методикадин истемишприз жаваб гузвай программадин бинедал чирна кланда.

Дагъустандин умуми образованидин мектебра алай вахтунда жуьреба-жуьре программаяр ишлемишзава:

- * чирвилер гузвай программа;
- * аялрин яратмишдай алакьунар хкажзавай программа;
- * спортдин программа;
- * музыкадин прорамма;
- * шикилар ч1угваз чирдай программа ва мсб.

Лезги мектебра анжах хайи литературдиз талукь 2 программа кардик ква:

1) Лезги ва Дагъустандин литературайрин программаяр. У-Х1 классар. - Магъачкъала, 2014-йис. И программаяр хуьрерин мектебар патал я.

2) Литературадин яратмишунрин дибар. Программа. У-Х1 классар. Магъачкъала, 2001-йис. И программади аялрин алакьун - лезги ч1алал литературадин эсерар: макъалаяр, шиирар ва гьикаяяр туьк1уьрун ва кхьин - хкажун истемишзава.

Шегьердин мектебар патал кьилди программа ава: Лезги ва Дагъустандин литератураяр. Шегьердин мектебар патал программаяр. У-Х1 классар. - Магъачкъала, 2002-йис.

Сифте т1варар кьунвай кьве программадин кьилин везифа У-Х1 классра клелзавай аялриз гана кланзавай чирвилер, кутуна кланзавай вердишвилер ва алакьунар къалурун я, гъавилай абуруз *чирвилер гудай программаяр* лугъузва.

ХХ1 асирда аялриз тайин тир образование гудай, классдилай классдалди артух жезвай чирвилеринни тербиядин дережа хкажзавай, вил квай нетижаяр къалурзавай ц1ийи программаяр - *образованидин программаяр* - герек я.

Къейдна кланда: Россиядин Федерацияда «Чи ц1ийи мектеб» т1вар алай гьерекат тестикьарнава, ада умуми образование ц1ийи дережадиз хкаждай са

жерге истемишунар (образование цлийи уьлчмейрал - ФГОС-рал элячлун; тлебии алакьунар авай аялрин тереф хуьн; муаллимрин устадвал хкажун; мектебра кьулай шартлар тешкилун; аялрин сагьламвал хуьн; мектебриз чпин месэлаяр гьядай ихтиярар гзаф гун) кьилиз акьудун кьалурнава. И гьерекат чи республикадин мектебрани гегьеншарун лазим я.

«Россиядин Федерациядин образованидин гьакьиндай» закондин бинеда са жерге важиблу истемишунар эцигнава:

савад ва я *тагьсил* - са мурад-метлебдихь ялзавай, тербия ва чирвилер гунин нетижада арадал кьвезвай, кьелзавайди ва общество агакьзавай, кьелзавайдан ва обществодин хийирдиз талукь агалкьун, гьукуматдин уьлчмейриз жаваб гузвай тербиядин, чирвилерин, зигьиндин, кьатлунрин, вердишвилерин ва алакьунрин дережа, битав кьайда, яни система, я;

савад - инсандин марифатдин суфат я, ам мектебдин, институтдин, обществодин ва халкьдин марифатдин ва аламдин (культурадин) тагьсирдик кваз арадал кьвезва, обществодин хийирдиз элкьвезва ва адан агалкьун жезва.

Чавай алава хьийиз жеда: *савад* - им халкьдин гзаф виш, агьзур йисарин мурад тир. Анжах виш йис вилик, Урусатда Октябрдин инкьилаб гьалиб хьайила, уьлкведа Советрин власть тесикь хьайила, Дагьустандин халкьариз, зурба сакьват хьиз, бахт хьиз, жагьана.

Эхиримжи йисара милли мектеб, вири гьукуматдин мектебар хьиз, ФГОС-рал - Россиядин Федерациядин гьукуматдин тагьсилдин уьлчмейрал элячлзава. Гьукуматдин уьлчмеяр лезги литература чирзавай мектебриз, муаллимриз ва аялризни талукь я.

«Лезги мектебда Етим Эминан уьмуьрдин ва эсеррин рехь чирун» ктаб арадал гьун патал кирамди са жерге илимдин ва тежрибадин кьвалахар тамамарна:

* заридин эсерар кьел хьувуна;

* лезги ва урус чьаларал акьатнавай илимдин, критикадин, методикадин ктабар, журналар ва газетар тупалалай авуна;

* муаллимрин кьенкьвечи тежриба ахтармишна;

- * жуван тежрибадикай менфят къачуна;
- * мектебра илимдинни ахтармишунрин к1валахар тухвана;
- * кхъена гъазур хъанвай тарсар ва теклифар мектебра муаллимрин тежрибада ахтармишна;
- * аялриз хайи литература к1анардай суьгьбетар, межлисар, гъуьжетар, сиягъатар гъакъикъатда тешкилиз куьмекна.

Милли мектебда Етим Эминан уьмуьрдин ва эсеррин рехъ чируниз талукъ ктаб шаирдикай алимри (Гь.Гъажибегова, М.Гъажиева, А.Агъаева, Р.Гъайдарова, Гь.Гашарова, А.Гуьлмегъамедова, Р.Къадимова, Ф.Нагъиева ва мсб) кхъенвай ахтармишунрал, зарийри (И.Гуьсейнова, Х.Хаметовади, М.Алиди, А.Къардаша ва мсб) Е.Эминакай кхъенвай эсеррал, алай девирдин илимдинни методикадин къайдайрал, амалрал ва технологийрал, к1венк1вечи муаллимрин (Ф.Абдуллаева, А.Баламирзоева, Ф.Гъажикъурбанова, Гь.Керимханов, Г.Межидова, Ф.Несрединов, С.Османова, М.Рамазанова, К.Ферзалиев ва мсб) тежрибадал, жуван хсуси тежрибадал (3 йисуз С.Сулейманан райондин мектебра, 10 йисуз жуван «Жегъил литератор» мектебда дидедин ч1аланни литературадин тарсар гана) ва ФГОС-рин истемишунрал бинелу хъанва.

«Лезги мектебда Етим Эминан эсерар чирун» ктаб сифте ва эхиримжи гафарикай, къуд къиликай (1. Етим Эминан уьмуьрдин ва эсеррин рехъ; 2. Методикадин къайдаяр, амалар ва технологияр; 3. Етим Эминан эсерар чирдай методика; 4. Классдилай къеце тухудай к1валах), ишлемишай илимдинни методикадин ктабрин сиягъдикай ибарат хъанва.

Чна муаллимдиз вичин к1валахда методикадин ц1ийи амалар, къайдаяр ва технологияр, ТСО ва Интернет ишлемишун теклифзава, жуьреба-жуьре материалар ва меслятар гузва.

Дагъустан Республикадин милли мектебда *Хайи литература* (лезги мектебда - *Лезги литература*), къилди предмет хъиз, чириз са асир тамам жезва. И вири йисара адан бинеда Е. Эминан эсерри мягъкем чка къазва.

Етим Эминан эсерар, милли литературадин амай векилрин эсеррихъ галаз, ам гъа литературадин векил тирди тайинариз, чирда. И вири месэлайрихъ битаввал ва алакъа, са система, хъун лазим я.

2018-йисуз Етим Эмин дидедиз хъайидалай инихъ 180 йис тамам жезва. И вакъиадиз чна гъиле авай ктабни бахшзава. **Чи адрес:** 367012, *Магъачкъала, Леваневскидин куъче, 4. Педагогикадин институт.*

*Сад лагъай къил***ЕТИМ ЭМИНАН УЪМУЪРДИН ВА ЭСЕРРИН РЕХЪ**

Етим Эмин - Х1Х-ХХ1 асирра лезги халкъдин рик1 алай зари, арифдар, гъахъ хвейи къази, к1еве авайбуруз куьмекдин гъил яргъи авур жумарт инсан хъана. Ам, хайи халкъдин рик1икай хабар къуна, теснифнавай гуьзел эсеррин кирам, ч1алан устад, халис милли зари, хайи литературадин бине мягъкемарай устад я. Ам, милли шииратдин нурлу гъед, вичин Куьре Ялцугъ хуьруьн къилихъ галай Сувал дагъдилай дуьнядихъ галаз рахана.

Етим Эмин хътин зурба зари къуру чкадал арадал атанач. Лезги литературадин тарихчи алим Гъ.Гашарован ктабрай (8; 29) малум жезва: Лезгистанда Е.Эминалай вилик лезги чи милли литература виш йисарин рекъиз фенвай, ц1удралди зурба алимар, зарияр, философар: У11 асирдин векилар тир Дасхуьруьнви Маисейни Алпанви Давдакъ, У111 асирдин векилар тир Гуьлгер Тават, Х1 асирдин векилар тир Ширванви Хаганни Кушуви Михьитар, Хиневни Зайнабни Къумви Низами, гуьгъуьнин асиррин векилар тир Куьре Мелик, Миграгъ Къемер, Самур Ялцугъ Эмин, Лезги Агъмед, Къуьчхуьр Саид, Ахцегъ Мирзе Али, Мазали Али, Ярагъ Мегъамед, Рухун Али... магъшур хъанай. Абуру тунвай ирс халкъдин бейнида, мазанрин дастанра, сур дафтаррани улубра амай, медресайра сухтайри к1елзавай ва хуралай чирзавай, гъавилияй абур Е.Эминавни, шаксуз, агакънавай.

2018-йисуз мад са ч1ехи ахтармишун майдандиз акъатна: ам Р.Ризванова урус ч1алал кхъенвай ва Бакуда басмадай акъуднавай «Лезги литературадин гьерекат: Къибле тереф» т1вар алай литературадин тарихдин ч1ехи ктаб (43) я. Ам, аламдинни литературадин тарихдинни илимдин битав эсер яз, кирамди дуьзгуьндаказ тук1уьрнава: сифте ва эхиримжи гафаарикай, 9 къиликай, алавайрикай ва чешмейрин сиягъдикай ибарат хъанва. Сифте пуд къил («Халкъдин акбул-камал, намус ва яратмишунар», «Шарвили» эпос – литературадин сифте ярар» ва «Давидан шехьун») литература арадал атай

шартлариз, рекьериз, куьгъне эсерар ва улубар анализ авуниз, алимрин ва зарийрин ктабрин сирер ачухуниз талукъ я Гуьгъуьнин пуд къил 1000-1200-йисара яшамиш хъайи пуд заридин: Нихави Абу Тагъиран, Хиневе Зайнабан ва Стул Далагъан уьмуьрдин рекьер ва эсерар веревирд авуниз бахшнава. Ктабдин эхиримжи къилера мазанрин шиират, дишегъли зарийрин шиират ва маса месэлаяр анализ авунва.

Р.Ризванован улубди вичин мана-метлебдалди, деринвилелди, фикир-фагъумдин туьквейвилелди, хатлуьнин устадвилелди чун, чи литературадин илим ва тарих девлетлу ийизва, чаз Къибле Алпанистанда–Лезгистанда гъихътин литература авайтла, хъанатла делилралди къалурзава (*«Алам», 2018, № 1, 38-40-ч.*). *Гъа ихътин еридал гуьгъуьнин асиррин зариярни хана, арадал атана, машгъур хъана. Абурукай сад Етим Эмин хъана.*

Етим Эмин, тлебиатди пай ганвай, рикле миьхи къастар авай, халкъдин аламдик вичин пай кутаз кланзавай инсан яз, литературадин ирс чириз ва хъанвай тежрибадила элячлиз алахъзавай... Адаз тлебии акъулди, камалди, алакьунри, хци къатлуьри мураддив агакъиз куьмек гана.

1.Етим Эминан уьмуьрдин рехъ

Етим Эмин (1838-1884) Куьре округдин Ялцугъ хуьре хана ва гъана кечмиш хъана. И къацу гуьзел тепедин хурал алай хуьруьн тарих 1700-йисарилай эгечлава, адан бине Къеан хуьряй атай Керимрин тухумди кутуна, адак XIX асирда Цилингай атай Букларни какахъна.

Са гъвечли хуьряй акъатнавай, еке алакьунар авай Малла Севзиханан хва Мегъаменд-Эмин, вичин сифте бейтерилай эгечлна, инсанриз хуш хъана, клан хъана, яваш-яваш къунши хуьрера, магъалра машгъур хъана, милли шаирдиз элкъвена.

Е.Эминан эсерар ва биография 1920-йисарилай Гъ.Гъажибегова ва М.Гъажиева, 1950-йисарилай А.Агъаева, Гъ.Садыкъиди ва маса гъевескарри: алимри, мухбирри, муаллимри клватли хъувуна, советрин девирда тамам, члехи,

гегъенш эсерриз элкъвена. Ам, 1920-йисалай эгеч1на, аялри мектебда к1елзава ва чирзава.

Е.Эминан уьмуьрдин рехъ куьрелди (У-У11 классра) ва яргъалди (У111 ва Х классра) чирзава, гъар сефердани адак муаллимди ц1ийи-ц1ийи малуматар кухтазва, ам аялрин фикир желбдай суьгъбетдиз элкъуьрзава.

Эминан куьруь биография ихътинди тестикъ хъанва:

Гележегдин зари Мегъамед-Эмин 1838-йисан 10-октябрдиз Куьре магъалдин Ялцугъ хуьре, Малла Севзиханан хзанда, дидедиз хъана. Севзихан Ялцугъ мягъкемадин къази тир, адан гъилик ирид гъвеч1и хуьр квай. Мегъамед-Эминан гуьгъуьна къве стха, Мегъамед-Меликни Мегъамед-Неби, ва са вах Эйлихан авай. Эмина сифте аджамдал к1елиз-кхъиз бубадин гъилик чирна, ахпа к1елунар къуниши хуьрерин, Къеанрин, Алкъвадрин ва Вини Ярагърин медресайра давамарна. Адакай къуд-вад ч1алал савадлу инсан хъана. Буба рягъметдиз фейила, Ялцугърин мягъкемадин къазивал Эминал ташурмишина. Адакай гъахъ к1ани, кесиб инсанрин тереф хуьзвай къази хъана... Эминазни адан рик1 алай свас Туьквезбаназ къве руш, Къисханумни Мислимат, хъана... Зари, са сел квай йифиз Арагъ вац1ай экъеч1дайла, балк1андилай аватна, мет хана, яргъалди месе гъатна... Ам 1884-йисан 20-октябрдиз рагъметдиз фена, хайи хуьре кучукна...

Советрин девирда шаирдин шиирар, абурукай ибарат ктабар басмадай акъудна, хуьруьн колхоздал шаирдин т1вар эцигна. 1966-йисуз Ялцугъар куьч хъайи хуьре гуьмбет хкажна, ц1ийи мескендиз «Эминхуьр» т1вар гана.

У классда чирдай биографиядик гуьгъуьна къвезвай классра ц1ийи-ц1ийи малуматар кухтвада ва гегъеншарда, У111 ва Х классра заридин гъикметилимдикай рахада, гуьжет алай месэлаяр ачухарда, заридикай тамам чирвилер гуда.

Бязи чешмейра, заридин мукъва-къилийрин рик1ел хкунра Етим Эминан акунар, уьмуьр ик1 къалурнава:

Мегъамед-Эмин къакъан буйдин, лацу як1арин, чанда къуват авай инсан тир. Ам шиирралди рахадай, адаз са шумуд ч1ал чидай, дерин чирвилер авай. Зариди

гъахълудан тереф хуьдай, кIеве авайдан дердиникай хабар къадай, Адаз гзаф яр-дуст авай, мугьман-итим къабулдай, вичизни мугьмандиз физ, мел-межлис, дуьня акваз кIандай Ам зарафатар кIандай, жумарт инсан тир (47).

И къамат гьам «Коммунист» газетдин художник Абид Азизова чIугун хъувур шикилдиз, гьам Мавлуд Ярагьмедоваз Бакудин архивдай жагъай фото-шикилдиз хейлин мукьва я. Инсан тIварцIел къведа лугьудайвал, заридин тIвар эхцигай Меликан хтул Эминни вичин машгьур амле хьтин кIалубрин инсан хъанай (ам и цIарарин кирамдизни чир хъанай).

Аялриз ихьтин са аламатдин дуьшуьш ачухарда: Лезгистанда «Ялцугъ(ар)» тIвар алай къве хуьр ава: сад – Самур магьалда (гилан Ахцегь районда) авай Ялцугъар я, садни – Куьре магьалда (гилан СтIал Сулейманан районда) авай Ялцугъар я; абурун арада са гьихьтин ятIани алакъяр авайди инкарзава.

Гаф атай чкадал лугьун: дагъда ва аранда сад хьтин тIварар алай, чпин арада мирес-варисвилин алакъяр авай хуьрер гзаф ава: Билбилар, Испикар, Къалажухар, Къилегъар, Миграгъар, Тагьирар, Чепер ва мсб; тажуб жедай кар ам я хьи, къве Ялцугъ хуьряйни «Мегьамед-Эмин» тIвар алай зурба зарияр акъатнава: сад лагъайди Самур Ялцугъай - Ялцугъ Эмин (1670-1738), къвед лагъайди виш йисалай Куьре Ялцугъай - Етим Эмин (1838-1884). Абуруз къведазни халкъдин арада «Ялцугъ Эмин» лугьузва, гъавиляй бязи инсанри абур сад-садак какадарзава. Анжах чна, жув милли литература чидай инсанар яз, ихьтин гъалатIдиз рехъ гана кIандач.

Етим Эминан биография чирдайла, аялриз заридин ватан къалурун герек жезва, адакай лугьуз жеда:

Куьре Ялцугъар Арагъ дерада, КIахцугъ хуьруьн къилел, тамаринни багълари къунвай гуьзел кIунтIал, алай (ала). Инлай вири Куьре магьал, Каспий гьулуьв агакъна, ачухдаказ аквазва.

«Дили дуьнядин чирагъ» романда Ялцугъ хуьруьн шикилар, мулкар, заридин рикI алай Хтумрин булах, багъ къалурнава. (Дуьня гаф чна гъа икI кхъизва).

1966-йисалай Ялцугъ хуьре анжах кIвалерин кIалубар ама. 2016-йисуз Етим Эминан ватандал къил чIугур зари Эйзудин Сайдумоваз «са вахтара машгьур

хъайи хуьруьн баябан куьчяр, мискIиндин кьуру цлар, шаирдин кIвалер хъайи чкадал аламай кьуьл хуьдай фур» акуна... Сад-къве кIалубдал чан хквезва, къаварал шифер эхцигнава... Эминан кIвал ва сур, ам ацукъай ким ва ада яд хъвайи булах хъайи чкайрал тIварар кхьенайтIа, ажеб жедай, вичин тIалабун яз кхьизва макъаладин кирамди («Лезги газет», 22.12.16).

XIX асирда Лезгистанда *гьахьсузвили агъавалзавай, зегьметчи халкъ кIе ве авай.*

Мягькемадин къазивал ийидай йисара Мегьамед-Эмин вичиз талукъ хуьрера къекъведай: ада арзачийрин месэлаяр гьахьлувиледи гьялдай... Гзаф инсанар жермейрикайни дустагърикай хкудна... Заридин чарарай аквазва: ада къунши хуьрерин ва магьалрин кавхайривай, къазийривай кесиб инсанрин кефи хун тавун, абурун месэла гьахьлудаказ гьялун, абуруз дуьз жаваб гун, дердияр туькIуьрун тIалабзава.

Ялцугърин къази виридаз куьмек гуз агакъзавачир, вични месе гьатна... Зари дуьнядихъ элкъвезва...

Етим Эмин, гьелбетда, ислам диндихъ инанмиш, Аллагьдиз ва адан пайгьамбар Мегьамедаз ибадатзавай инсан тир. Анжах ам тIебии илимрихъни, тIебиатдин къуватрихъни агъанвай, ам, вири лезги жемят хьиз, халкъдин тарихда хъайи ва къати гелер амай ЗаратIиш диндихъ, гьуцарихъни элкъвезвай.

РикIел хкин: Эмин дуьнядиз къведалди Лезгистанда тIебии илимрал ва диндин илимрал машгьул алимар, месела, Ахцегъа Мирзе Али авай. Ярагъ Мегьамеда вичин са шиирда Мирзе Алидик къве лув квайди кхьизва ва и кар адан къилин винизвал тирди къейдзава.

Етим Эминаз, гьелбетда, ихътин алимрикай ва зарийрикай, абурун гьикметилимдикай хабар авай. Инал къейдна кIанда: лезги халкъ гьамиша тIебии гьаларихъ, тIебии илимрихъ инанмиш, са шумуд диндин чин акунвай халкъ я, гьавиляй ам тIебии рекъелай алудун регьят туш. Советрин девирда властди динар, капI-тIеат къадагъа авурла, Лезгистанда кIвалахзавай са мискIини амуькнач

Е.Эминалай вичин уьмуьрда, литературадин эсерра гьам алатай йисарин, гьамни вичин девирда къазанмишнавай тежриба, к1венк1вечи фикирар ва рекьер ишлемишиз, вичин девир, гьакъикъат хвена къалуриз алакьна. Ф.Вагъабовади гьеле 1970-йисуз кхъейвал, Етим Эмин – еке алакьунар авай художник хъана: ам литературадин игитдин рик1из, мефт1един деринриз гьахъзавай, хайи ч1алан алакьунарни сирер кардик кутазвай, вичин вилик квай месэла агалкъунралди къилиз акъудзавай (25,193).

Малла Севзиханан хва Мегъамед-Эмин вичин девирдив къадай чирвилер авай, са шумуд ч1алал савадлу, камаллу инсан хъана. Ада жемятдиз ихътин насигъат гудай:

*И дуьня са фана багъ я,
Куьне квез гьуьрмет ая т1ун.
Гваз фидайди вад юк1 агъ я,
Шейт1андиз лянет ая т1ун.*

Уьмуьрдин эхир тукъуьлди хъанат1ани, Эмин бахтлу зари яз гьисабиз жеда: адан эсерар инсанри, багъа ивирар хъиз, къабулна, абуруз еке къимет гана. «Шиирар гафаралди къимет гудай, баянламишдай зат1ар туш, – чирна Ф.Н.Несрединова вичин ученикриз, – абур чандалди гьиссдай, рик1и кужумна к1андай жавагъирар я. Абурун гъавурда гьар са инсан вичин жуьреда акъада. Ша, чна ч1ехи шаирдин ч1алар дикъетдивди к1елин, ахпа жуван, веревирдер, фикирар лугъун, гьиссер къалурин ва къиметар гун» (15, 9).

Етим Эминан уьмуьрдин рехъ чирунихъ, адан шииратдин ирс жагъурунихъ галаз гзаф алимар, зарияр, мухбирар, художникар, композиторар алакьалу я. Заридин чаз малум эсеррин къадар 170-дав агакъзава (27, 32). Адакай кхъенвай макъалайрин, ктабрин ва диссертацийрин къидиар фадлай 200-лай алатнава. Ибурни Етим Эмин зурба зари тирвилин лишанар я.

Ч1ехи заридиз ц1удралди шиирар, А.Къардашан «Фана багъдин гьуьруьяр» хътин поэмаяр ва маса ч1ехи эсерар багъишун дуьшуьшдин кар туш. И жергедик чи «Дили дуьнядин чирагъ» романни акатзава: ам, тарихдин

делилрикай менфят къачуна, гъакъикъатдиз мукъва авуна, анжах лазим къадар рангар яна, кхъенвай гъикаятдин эсер я. Адакай муаллимдивай гъар са классада, гъар са тарсуна менфят къачуз жеда.

Винидихъ галай фикиррал алава яз, лугъун: 1966-йисан залзалади Лезгистандин хуьрериз гзаф зиянар гана: к1валер чк1ана, рекъер ч1ур хъана, инсанрин сагъвилизни зарар гана. Ихътин къаза Ялцугъ хуьрелни атана. Ам къунши хуьрерихъ галаз арандиз, Къасумхуьруьн (Ст1ал Сулейманан) райондин «Аламише» т1вар алай дугуниз, куьчарна. 2006-йисуз ц1ийи хуьруьз «Эминхуьр» т1вар гана. Хуьре шаирдиз зурба гуьмбет эцигна, музей ачухна, куьгъне хуьре шаирдин сурухъ ц1ийи къван акал хъувуна.

Етим Эмин гына хана? И фадлай тесикъ хъанвай, ят1ани са бязибуру гуььжетар давамарзавай месэладиз Дагъустандин халкъдин шаир Ханбиче Хаметовади гзаф камаллу жаваб ганва:

Эмин патал чи гъуьжетар куьлуь я.

Ялцугъ хъанай, Цилинг хъанай... Вуч ава?

Лезги халкъдихъ Етим Эмин вич ава!

Адан т1варц1из девирарни куьруь я.

Ч1ехи классра Е.Эминакай ийидай суьгъбет, гъелбетда, гегъеншди ва деринди жеда. Ам мадни итижлуди хъун патал муаллимдивай Гъ.Гъажибегован «Шаир Етим Эмин (Мегъамед Эмин)» макъала (ам 90 йис идалай вилик алим инсанди Е.Эминакай урус ч1алал кхъенвай ва 1928-йисан 23-январдиз «Яру Дагъустан» газетдиз акъуднавай сад лагъай литературадинни критикадин макъала, заридин эсерриз ганвай зурба къимет я) к1елиз, адакай менфят къачуз жеда.

Гъ.Гъажибегован макъаладикай литературадин тарихда сифте яз ихътин фикирар, веревирдар, къейдер хкатзава:

«Етим Эмин XIX асирдин юкъвара лезги шииратда машгъур векилрикай сад хъана.

Адан шиирар ва манияр лезги халкъдин халкъдин арада лап гегъеншдаказ чк1анва.

Адан эсерар, инсанрин сиверай сивериз физ, чи йикъаралди ама. Чна рикIелай алуд тийин: Эминан эсерар садрани басмадай акъатнавач; халкъдин арада авайди анжах диндин веревирдилим тир.

Эминан эсеоао мана-метлебдин жигъетдай пуд чкадал пай жезва: михьи лирика, яшайшидин шиират ва, эхирни, диндин шиирар.

Яшайшидин шиирра халкъдин ацукъун-къарагъун, гъа вахтунин адетар къатидаказ къалурнава.

Зари уьмуьрда дуьшуьш жезвай чIуру адетрал: гъуьлуьз гузвай рушахъ гъахъ къачунал, са итимдиз са шумуд наб хъунал хъуьрезва.

Дуьнядикай кхъенвай шииррай халкъдин гъал, адан дердияр-гъамар, гъахъсукъвилериз, барабарсузвилериз ийизвай аксивал аквазва.

Эминан шиирриз гуьзелвал, ширинвал, къешенгвал: рифмаяр, ритмаяр, музыка хас я. Анжах шиирар урус чIалаз элкъуьрайла, абуруз хас лишанар квахъзава.

Шаирдин улубар гъеле жагъанвач, я вири чIаларни кIватI хъийиз агакънавач, гъавиляй ам, шаир хъиз, фейи ва устадвал хкаж хъайи рехъ тайинариз жезвач.

Лезги шииратда Эминаз барабар зари авач.

Лезги зарийрин чIехи паюни Етим Эмин чпин муаллим яз гъисабзава, гъавиляй ам лезги шииратдин буба я лугъуз жеда.

Етим Эминан эсерриз къимет гудайла, чна гъа девирдин шартIар ва заридин эсеррин художественный къетIенвилер фикирда къуна кIанда» (25а, 58-62).

Са куьруь макъалада икъван жуьреба-жуьре, къиметлу, дерин фикирар лугъуз агакъуни, алакъуни, сад лагъайди, кирамдин, Гь.Гъажибегован, алимвилин дережа, къвед лагъайди, адаз Эминан эсерри авур таъсир къалурзава.

Интернетдиз Етим Эминан уьмуьрдикай акъатзавай жуьреба-жуьре фикирар ва рекъемар акваз, кIелзавайбурун, иллаки муаллимрин, арада гъуьжетар арадал къвезва. Абуруз жаваб яз, тикрарин:

Етим Эмин, гъукуматдин архивда къалурнавайвал, мукъва-къилийри ва алимри тестикъарзавайвал, Куьре магъалдин Ялцугъ хуьре дидедиз хъана, 1838-1884-йисара гъана яшамиш хъана, къена ва кучузнава («Лезги газет», 2018-йисан 20-сентябрь).

2. Етим Эминан эсеррин рехъ

Етим Эминан эсеррин рехъ хайи хуьруькай-к1валикай, цуькверикай, кьушарикай, т1ебиатдин шикилрикай (Ялцугъ хуьр алай гуьне тамарини багълари, къацу векъ акъатнавай ч1ураринни ч1улав накъвадин ник1ери элкьуьрна кьунвай, анлай Каспий гуьлуьв кван вири Куьре магълал аквазвай, гзаф гуьзел мензера я), муьгьуьббатдикай рик1яй лугьузвай, ван акъалтна эзберзавай, дафтарда кхьизвай гафарилай, ибарайрилай, ц1арарилай, куьруь-куьруь шииррилай эгеч1на.

Сифте кхьей эсеррик «Билбил», «Гуьзел Тамум», «Туьквезбан» ва маса шиирар акатзава.

Зари ч1ехи жердавай адан чирвилер артух хьана, къат1унар гегьенш хьана, дережарни хкаж хьана, нетижада рик1яй акъатзавай ч1аларин къадар артух хьана ва абурун тематикани гегьенш хьана.

Е.Эминан эсерар ахтармишзавай алимрин эхиримжи к1валахри кьалурзавайвал, заридин эсерар тематикадин жигъетдай ихьтин 4 чкадал пай жезва:

- а) т1ебиатдикай шиирар;
- б) яшайишдикай шиирар;
- в) муьгьуьббатдикай шиирар;
- г) дуьнядикай шиирар.

Заридин уьмуьрда ва шииратда кьилин чка «Эмин ва Туьквезбан» тематикади къазва. Адакай винидихъ т1варар кьунвай вири алимар, мухбирар, муаллимар рахана, абурувайни, белки, вири лугьуз хьанвач, гъавиляй А.Къардаша 2015-йисуз «Самур» журналдиз акьудай «Эмин ва Туьквезбан» ч1ехи макъала (6-нумра, 44-68-ч.) чаз иллаки тамамди яз аквазва ва гъавиляй муаллимризни теклифзава. Адакай ихьтин фикирар, кьейдер хкудиз ва ишлемишиз жеда:

* «Туьквезбан» Эмина сифте кхьей шииррикай сад я.

* Халкъдин заридин рик1, руьгъ авай Эмина, дидедин ч1ал рик1ивай кланз ва адал ашукъ яз, вичин михьи ивидин, рик1ин гьиссер квай эсерар дидедин ч1алал кхьена.

* Вичиз кланзавай руш маса касдиз гьуьлуьз фин – Эмин патал еке мусибат хьана. Ада, хуьруьн эл-адетни ч1урна, вичин ярдикай, адан т1варни чуьнуьх тавуна, шиирар кхьизва ва абур Туьквезбанав агакьдайвал халкъдиз райж ийизва.

* А.Къардаша Етим Эминан вири муьгьуьббатдин эсерар Туьквезбанахъ галаз алакьалу ийизва ва абур пуд чкадал пайзава: 1) Туьквезбан сифте акурла ва адал ашукъ хьайила кхьей ч1алар; 2) Туьквезбан масадаз гайила ва адаз тухвайла кхьей ч1алар; 3) Туьквезбан сифте гьуьлуьн некаягьдикай хкатайла ва Эминан паб хьайила кхьей ч1алар.

* Эмин, са шиирда *«ирид йис я вун заз яр я гьамиша»* тестикъариз, мехьер тавуна, рик1 алай яр вичиз къисмет хьуниз умуд кваз, 7 йисуз акъвазна. Эхир ам вичин мураддив, къисметдив агакьна. Туьквезбанни Эминаз гьакьван вафалу паб, уьмуьрдин юлдаш хьана.

* «Эмин ва Туьквезбан» тема заридин маса шииррани («Гуьзел Тамам», «Алагуьзли», «К1ани яр», «Эминни адан яр» ва мсб), т1варар дегишариз, тикрар жезва.

* «Эминни адан яр» шиир, кьве касдин арада кьиле физвай суьгьбет хьиз, кхьенва. «Ярдин жавабда» Туьквезбана вич Эминан яр тирди тестикъарзава: им Х1Х асирдин милли литературада ц1ийи гаф – азадвилихъ ялзавай дишегьлидин уяхвал, ви1егьвал ва савадлувал къалурун я.

* Эмин итимди са паб гьунин, адахъ са паб хьунин терефдар тир, гьавиляй ада «Т1варун стхадиз» шиирда К1ириви Эминаз авай папан кьилел кьвед лагьай паб хкун меслят къалурзавач. Ада «Герек туш» шиирда кхьизва: *«Герек са паб гьун важиб я бендедиз...»*

* Туьквезбан вичин девирдин вилик-кьилик квай, савадлу, камаллу дишегьли хьана. Ада гьуьлуьн эсерриз къимет гузвай, гьавиляй абур хуралай чидай, хабар кьур зарийриз ва эдебчийриз, Гь.Гьажибеговаз хьиз, тикрадай.

* Туьквезбан, Эминан лирикада гьихьтин дишегьли ят1а, гьихьтин къамат ят1а, гьахьтинди яз чи литературада, чи рик1ерани амуькда.

Эминан эсеррин арада, саламдин чарар хьиз, кхьенвай шиирри хейлин чка къазва. Зариди дустариз, алимриз, эфендийриз, къуллугъчийриз ракъурай саламдин-каламдин, хабардин, тебрикдин, жавабдин ва маса чарар, литературада тестикъ хьанвай адет хвена, шиирралди кхьена. Абурук ихьтин чарар-шиирар акатзава: «Мубарак Исмаил», «Къазанфер-бегдиз», «Къеп1ирви Алидин к1валериз», «Наиб Гьасаназ» ва мсб. И эсеррай шаирдин дустарин акбуллувал, камаллувал, лайихлувал, мергьяматлувал ва маса лишанар аквазва.

Месела, Е.Эмина вичиз тарс гайи Исмаил-эфендидиз гзаф гьуьрметзава, адан вилик вич лап са гьвеч1и инсан яз къалурзава:

*Зун са аси бенде я хьи, гунагьарни гзаф хьайи,
Писвилерни ишлемишиз, уьмуьр михьиз телеф хьайи,
Пайгьамбардин шариятдиз гьар вахтунда хилас хьайи.
Зи рик1 къаралмиш хьанава, къадач ада са гаф гайи,
Заз са чара к1анда вавай, я чан мубарак Исмаил...*

1877-йисан бунтарилай гуьгьуьниз шаирди вичин дуст Алкъвадар Гьасаназ (садбуру ам Мамрач Гьасан яз гьисабзава) чар-шиир кхьизва (шиирдин т1вар «Наиб Гьасаназ» хьанва). Ам, къадардилай яргьги хьуниз ва маса лишанриз килигна, сифте яз Гь. Гьажибегова поэмадай гьисабзава (25а,61). Адан фикир тестикъарун яз, Ф.Вагьабовади кхьизва: «Эмина... уьмуьрдин вакъиаяр къалурзавач, ада анжах абурукай суьгьбетзава. адан гьиссеривди ац1ай лирикадин сесини вакъиайрин галай-галайвал вилик кутазва» (25, 226).

Бязи шиирар гьуьжетри арадал гьанва, абур, шер-фитнедиз гузвай жавабар хьиз, арадал атанвай эсерар я. Месела: «Къарийриз», «Фитнекар къарийриз» ва мсб.

Заридин ч1ехи, тарихдин шикилар къалурзавай эсеррикай сад «1877-йисан бунтариз» шиир я: адахъ вичин сюжет, композиция, игитар ва къаматар ава, гъавиляй ам дастан ва я поэма яз гъисабиз жеда.

Аялар Эминан эсерриз талукъ думанрин-терминрин, лексикадин гъавурда твадайла, «Лезги литературадин терминрин к1ват1алдикай», «Лезги-урус гафаргандикай» менфят къачуда: *дастан* - са агъвалаидкай суьгъбетзавай яргъи шиир; *поэма* - шиирралди кхъенвай, са агвалатдикай суьгъбетзавай, сюжет авай, яргъи шиир (5) тирди ачухарда. Инал ихътин фикирни лугъуз жеда: Е.Эмина милли шииратда поэма жанрдин бине кутуна.

Шаирдин эсеррай ам дустарилай нарази тирди аквазва. Ик1, Дербентдай арабада аваз хквезвай начагъ Эмин Мамрачрик акъвазна, ам Къазанферавай къабулиз хъанач: иеси к1вале авачир къван. Вичин бейкефвиликай шаирди кхъизва:

Эй, азиз дели-вирана, чун хътин дустар жедани?

Дустунин мескен дат1ана мегер икъван дар жедани?

Виридаз дуст авай чка рехъ ачух уьлчуь хъайила,

Чаз мегер дуст авай къану ик1 к1еви Хебар жедани?

Къазанфара шиирдалди жаваб гузва ва, савадлу инсанди хъиз, Эминан эсерриз ч1ехи къиметни ганва:

*Аферин ваз, ви чан сагъ хъуй, эй азиз,
Ваз несиб хъуй женнетдин багъ, эй азиз.*

.....
*На куьк1уьрна, стха, вун аллагъди хъуй,
Дили-диванадиз чирагъ, эй азиз!*

Им лезги литературада сифте хъанвай дуьшуьш я: са зариди масса заридин яратмишунриз къимет гузва – шиирралди кхъенвай рецензия ракъурзава.

Советрин девирда чи литературада поэма жанр гегъенш хъана, ихътин поэмаяр малум хъана: С.Сулейманан «Дагъустан», А.Фетягъован «Зарбачи

Гъасан», Х.Тагъиран «Чулав къизил», А.Саидован «Уста Идрис» ва мсб. И зарийрин ирс, абуру поэмадин жанрдик кутунвай адетар алай девирдин зарийри: М.Алиди, М.Меликмамедова, А.Къардаша... давамарзава.

Етим Эмина т1ебии илимризни къимет гузвай. Ада тарихдал, философиядал, шииратдал машгъул Алкъвадар Гъасаназ бахшнавай са шиирда кхъенай:

*Гъар илимдиз я вун даях,
Дуъньяда гъатнавай суракъ,
Элдин гъилел экуъ чирагъ,
Зун я вал гъейран, эфенди...*

Бахшбендинай аквазва: инсандин рик1, руъгъ, гуъгуъул хкажзавай, инсан к1вачел къарагъарзавай къуват илимда (чирвилера) ва т1ебии илимдин векилра-алимра ава.

Етим Эмина вичин аялар машгъулардай, абурун къат1унрихъ галаз къадай ч1аларни теснифна, и жергедай яз «Билбил», «Тумаъкъ яц», «К1екрез» ва мсб гъисабиз жеда.

Эминан ч1алар, гъеле заридал чан аламаз, лезгийрин арада чк1анвай. Эминаз талукъ макъалайра ва ктабра ихътин делилар гъатнава:

* Эмин месе гъатнавай йисара Винихъартасви Салигъан юлдаш Гъумаята, савадлу дишегълиди, заридин ч1алар кхъенвай чар дуст дишегълийриз ракъурна ва Аллагъдивай заридиз сагъвал т1алабун минетна;

* 1890-йисуз Бакуда к1валахзавай ч1илихъви Рагъимханов Гъажимирзеди Эминан шииррикай гъилин улуб туьк1уьрна, лезги фялейриз пайна;

* 1970-йисуз Къасумхуьруьн юкъван мектебдин муаллим Шейхали Нурмегъамедован архивда Е. Эминан 10 шиир кхъенвай, са ни ят1ани 1874-йисуз туьк1уьрнавай улуб авай (3; 36; 47).

Е. Эминан шииратди яб гузвайдаз ва к1елзавайдаз гъам алатай девирда, гъамни чи девирда дериндай, эстетикадин, этикадин ва философиядин жигъетдай, таъсирзава, къени тербия гузва. Гъавиляй зари бинедилай халкъдин рик1 алай шаир хъанва.

Советрин девирда Е.Эминан ктабар (33-66) акъудна, ам Дагъустандин халкъарин шииратдин классикрин дережадиз хкажна. Заридин эсерар Дагъустандин халкъарин, урус ва маса чӀалариз элкъуърна, Дербентдин ва Магъачкъаладин куъчейрал, са хуърел тӀварар эцигна, гуьмбетар хкажна. Адан гуьзел эсерар Магъачкъалада, Бакуда, Москвада, Истамбулда, Дербентда, Ахцегъа, Къасумхуърел... басмадай акъатзава.

3.ЕТИМ ЭМИНАН ВЕРЕВИРДИЛИМ

Винидихъ тӀварар къунвай юлдашри Етим Эминан уьмуърдин ва эсеррин рехъ гзаф терефрихъай ахтармишна, анжах я абур, я философ-алимар заридин фикир-фагъумдикай, философиядикай хъиз, Эмин философ шаир тир лугъунилай гъейри, раханвач. И месэладикай чна сифте яз жуван фикирар лугъузва.

Етим Эмин, шаир хъиз, дигмиш хъайила, адан шиирар (дидедин чӀалал кхъенвай, дерин фикирар, веревирдер-философия квай жавагъирар) сиверай сивериз, дафтаррай дафтарриз фена, Лезгистандин хуърерив, шегъеррив, магъалрив: Дербендивни Шабрандив, Худатдивни Хачмаздив, Къубадивни Бакудив, Миграгъивни Ахцегъив, Шекидивни Ширвандив... агакъна, лезги миллетдин бейнида гъатзавай: абуру инсанриз дидедин чӀалан устадвилин, гуьзелвилин тӀеам гузвай, хъсанни пис чирзавай, къени тербия гузвай. Инсанперес, ватанперес заридин чӀалар инсанрин рикӀерал аламукъзавай, манийриз, къисайриз ва мисалриз элкъвезвай.

ИкӀ туширтӀа, лезги литература ахтармишай алим Мавлуд Ярагъмедоваз (1934-2001) Бакудин архиврай Е.Эминан чӀалар жагъидачир, ада Эминан ирсиниз талукъ макъалаярни ктабар («Вакъиф ва Етим Эмин», «Азербайжандин шиират ва Етим Эмин» ва мсб) кхъидачир.

ИкӀ туширтӀа, алатай асирдин 70-йисара Куьредивай хейлин яргъа, Гъуцарсувун кӀане, Миграгъа яшамиш жезвай савадсуз, амма милли шииратдал рикӀ алай агъсакъал Къирирмин Абдулкерима мухбир мугъманриз вичин

хуьруьнви зарийрин, Сфи-эфендидин (1770-1835) ва Мардалидин (1820-1927), ч1алар хуралай эзберна, малумардачир: *«Гила за квез жи Етим Эминан ч1алар лугьуза»* – Гила за квез чи Етим Эминан ч1алар лугьуда. Ада куьреви зари чпинди яз гьисабунал сифте чун тажуб хъанай, ахпа, кьужадин фикирдин гъавурда акьурла, шад хъанай: миграгъвиди куьреви Эмин чпинди яз кьабулнава кьван. Им Етим Эмин лезгийри чпин милли шаир яз кьабулунин са гъвечи, амма гзаф важиблу лишан тир.

Ик1 туширт1а, гъеле алатай асирда Мамрачви Къазанфара (1845-1888), алим ва зари инсанди, чна винидихъ лагъайвал, Эминаз еке гьуьрметдивди «азиз», «стха» лагъана, еке кьимет гудачир.

Етим Эминан эсерри лезги миллет сад авуниз, миллет мягъкемаруниз, абурун рик1ер, руьгьер экуь авуниз куьмек гана, кьени гъахътин кьакъан кьимет гузва. Гъавиляй Куьре Эмин вичел чан аламаз лезги миллетдин векилдиз элкъвена.

Инал лугьун: алатай асирдин 80-йисара Етим Эминан кьве хтул, Ярагъмедов Ярагъмед (рушан гада) ва Меликов Эмин (стхадин хтул), сагъ-саламат тир. Абурун рик1ел хкунар зи макъалайра ганва, абурукай инал са шумуд ц1ар гьиз к1анзава: *«Чи буба кьакъан буйдин, лацу як1арин, ч1улав ч1арч1ин, элкъвей чин алай итим тир... Адаз аялар гзаф к1андай... Гзаф дустарни авай: эфендияр, къазияр, зарияр, ашукъар... Ам гъахъ к1ани инсан, къази, еке алакьунар авай зари хъана... Шаирвилин алакьунри, камалди, къанажагъди адал инсанар ч1увазвай, гъавиляй дустарин кьадарни кьвердавай гзаф жезвай... Адаз Дербендай, Бакудай, Бахчисарайдай, Истамбулдай чарар, газетар, ктабар хкведай... Ашукъри чи бубадин ч1алар чуьнгуьрдихъ галаз лугьудай... Бубадин маниярни дуьнядикай, гъахъвиликай, инсанвиликай, мергьяматдикай тир...»* (47).

Етим Эмин вичин хуьруьн кьилихъ галай Сувал дагъдилаь вири дуьнядихъ галаз рахана. Тежрибадай аквазвай са т1ебии адет кьейдин: рик1 ч1ехи инсандихъ ч1ехи фикирарни, ч1ехи кьастарни, ч1ехи гьерекатарни жеда.

Эмин рик1 ч1ехи инсан хъана, адан дуьняни гзаф гегъеншди я. Гъавиляй адаз, белки, вири лезги зарийрилай гзаф дуьнядикай кхьенвай, дуьнядихъ элкъвена, лагъанвай эсерарни ава. Месела: «Дуьнядиз», «Гъарай, эллер!», «Пагъ, чи

уьмуьрар!», «Гуьгуьлдиз», «Дуьня гьей!», «Фана дуьня», «Эй, дели дивана», «Дуьня гургьа-гур», «Дуьнядикай бейхабардаз», «Бахтсузвал», «1877-йисан бунтариз», «Т1варун стхадиз», «Рекьидайла лагьай ч1ал», «Веси» ва мсб. Абур дерин, къати, къет1ен фикиррив-фагьумрив, хиялрив, гекьигунрив, алцумунрив, дердерив-гьамарив, *философиядив*, ац1анва.

Эминан гзаф шииррай чаз кирамдин уьмуьр, майилар ва гьиссер, ада вичин девирдин гьахьсузвилерихъ галаз тухвай женг, авур гьвеч1и-ч1ехи алахьунар аквазва. Заридин эсерар к1елдайла, вилерикай кирамдин жанлу къамат карагзава: дуьнядихъ галаз рахазвай инсан – гьахъ гвай шаир, бунтчи-шаир, философ-шаир аквазва.

Эмин хуьре, мягькемада, магьалда авай ч1уру гьаларилай (пехилвал, фитнекарвал, сивин харчивал, угьривал, къачагьвал, зулумкарвал) нарази я. Абур зариди вичин ч1алара русвагьзава, яб гузвайбуруз инсанперес, мергьяматлу тербия гузва.

Урус пачагьдин къушунри 1877-йисан бунтар чук1урай къайдади месел алай зари михьиз къарсурна. «1877-йисан бунтариз» шиирда-поэмада кирамди дяведин къурбандар хьайи дустар гьисабзава, абуруз рягьметар гьизва, етим хьанвай аялрин язух ч1угвазва. Мусибатар гьисабзава: *«Шумудан мал, шумудан к1вал тулк1униз акъат хьана... Шумуд садан эгьли-аял етим-есир хьана... Адалат чаз масан хьана...»* Гьар куплетдин эхирда *«Им вуч мусибат хьана хьи!»* ц1ар тикрар жезва, и рефренди шиирда къалурнавай мусибатар мадни къати, мадни залан ийизва. Заридиз аян я:

Урусатдин к1еви зулум

Са къуз вичиз жеда къалум.

Ийиз ацукь фикир, фагьум.

Им вуч мусибат хьана хьи!

Заридин умуд инкъилаб хьуник ва инсанрин гьалар хьсанвилихъ дегиш хьуник ква:

Мус аквада чаз инкъилаб?!

Им вуч мусибат хъана хъи!

Гзаф инсанри 1917-йисуз Урусатда хъайи Октябрдин инкъилаб Етим Эмина кхъей «къалум хъунай» гьисабзава.

Заридин ч1аларикай, гьерекатрикай, амалрикай ихътин фикирар, насигъатар хкатзава: жуваз ганвай бахтуникай, ачух дуьнядал азаддаказ яшамиш хъуникай, гьар юкъуз вилериз аквазвай т1ебиатдикай, жуван хзанрикай, балайрикай лезет хкудна к1анда: чун, инсанар, дуьнядал михъидаказ атанва, чун дуьнядилай михъидаказ хъфинни авуна к1анда.

Анжах Эмин дуьнядилай нарази я. «Пагъ, чи уьмуьрар!» шиирдай аквазва:

*Садбуру садбурал
Ийиз ч1уру хиял,
Терг ийиз гьалал,
Гъарам незава...*

Кирамди хуьре аквазвай шикил умуми авуна, вахтуникай асир хъувуна, дуьнядин шикил гузва:

*Хъана тис асир,
Гъич тийиз таъсир,
Къиметдихъ есир
Маса гузава...*

Агъадихъай аквазва: дуьняда «фитне бул я... ихътин кар къабулзава... акъул зай жезва... лук1 зелил жезва.. рик1 пехил я...» Кирамди малумарзава:

*Эй, Етим Эмин,
Зайи уна дин,
Бес вун дуьнядин
Квехъ гелкъвезава?*

Дуьнядин гьалари зари дин зайи ийидай чкадал гъанва, гъавиляй ада «Гъарай, эллер!» шиирда гъарайзава:

*Гъарай, эллер, тис ксариз!
 Ажеб дуьня хъанавачни?!
 Дугърибурундуьнядикай
 Хуп! гуьгъуьлар ханавачни?*

Зариди гъайиф ч!угвазва:

*Бубайри чаз тур весияр квахъзава,
 Адалатдин дараматар к!ватзава.
 Ягъсуз девир чи ивидиз гъахъзава,
 Пехъи т!урфан гуьгъуьналлай гар я, лагъ.*

Заридин фикирдай, дуьня ч!урзавайбур зулумкарар, девлетлуяр, фекъияр, угърияр... я: «сада кылиз сирих язава... фагъирдин балк!ан чуьнуьхзава... уьлкведа афгъан твазва... адалат амач....»

Кирамди жузазва: «Чал алайди вуч къаза я?» Жавабни вичи гузва: «Хуп! дарман тежер суза я...» Гъайиф ч!угвазва: «Хуп! кесибар канавачни?!»

Дуьняда авай ч!уру гъаларикай куьц!венвай, гъелек хъанвай ва гъахъ патал рахадай къван галатнавай Эмина «Дуьня гъей!» шиирда лугъузва:

*Мегер гъикъван жеда вун зал гъавалат?
 Ша, мийир т!ун, бес я, аман, дуьня гъей!
 Бязибуруз я вун гъамни хажсалат,
 Бязибуруз я вун девран, дуьня гъей!*

Кирамди вич, шаксуз, «гъамни хажсалат авай бязибурук» кутазва, «девран» гафни къвед лагъай манада - кефина авай - ганва.

Етим Эминан уьмуьрдин рехъ, шииррикай хкатзавай фикирар веревирд авурла, са жерге къейдер арадал къвезва – заридин философия-гъикметилим-дуьня аквазва.

Эминан дуьня гегъеншиди ва къет!енди хъуниз са шумуд кар алай месэлади тагъсирна:

* гележегдин зари савадлу инсан, мягъкемадин къази Малла Севзиханан хзанда хун ва буба-дидедин гъилик ч!ехи хъун;

- * Эмин бинедилай намус михъи, гъахъ к1ани, жумарт, къени инсан хьун;
- * дуьня къат1узвай Эминанни бубадин арада ачух суьгьбетар къиле фин;
- * Эмина ч1ехи алимрин медресайра к1елун ва абурувай къени тарсар къачун;
- * Эмина вахтсуз рягьметдиз фейи бубадин чкадал мягькемадин къазивал авун;
- * Эминаз уьмуьр, кесибринни девлетлуйрин гьал-агьвал мукьувай акун ва чир хьун;
- * ч1ехи жердавай Эминан рик1е авай фикирар мадни хци хьун.

Начагъ яз месел алайла, Эминаз акур-такур, ван хъайи-тахъай веревирддай, алцумдай, къимет гудай ва философия квай шиирар кхъидай «мажал» хъана.

Гекъигайла аквазва: Етим Эминан дуьня - гьикметилим вичелай вилик хъайи алимринни зарийрин, месела, Къуьчхуьр Саидан, Мирзе Алидин, Ярагъ Мегьамедан, Рагъэкъеч1дай патан алимринни зарийрин гьикметилимдиз мукьва я. Са чилел уьмуьр тухуз, са агьвалатар, дердер, мусибатар акваз, са месэляар гъялиз, жуьреба-жуьре фикирар-ниятар хьунни четин кар я.

Гьак1 ят1ани, гьар са инсандихъ вичин чин-суфат, рик1-ният, руьгь-къаст авай хъыз, Етим Эминахъни вичин жанлу, садакайни чуьнуьх тежедай фикирар, веревирдер ва насигьатар, вичин гьикметилим, вичин дуьне ава: ам заридин шиирра, абур к1елзавай инсанрин бейнида, сивера ва дафтарра гьатнава.

Етим Эминан гьикметилим ихътин хилерикай ибарат я:

- * дуьня гегьенш я, адан винел виридаз чка бес жеда, анжах рик1ер дар хъана к1андач;
- * инсанди чилел вичин уьмуьр азаддаказ, къил хкажна, къиле тухвана к1анда;
- * гьар са инсандиз азадвал гана к1анда, азадвал гъайванризни лазим я;
- * авайда авачирдаз, девлетлуда кесибдиз, ачухда к1еве авайдаз куьмекдин гьил яргъи авуна к1анда;
- * гьар са межлисда, хуьре-киме, дуванда гъахъ хвена к1анда;
- * гьар са касди жувал чан аламаз рягьмет къазанмишна к1анда;

* инсандихъ галаз мецелди рахана к1анда;

* инсанриз, халкъариз дяве-дара герек авач, ам негъна к1анда: дяведи инсанар телефзава.

Етим Эминан гьикметилимди алай девирдин зарийрин фикир-фагъумдиз, веревирдериз таъсирзава. Месела, З.Къафланова «Къванер сад я...» шиирда кхъизва:

Къванер сад я

Килисадин,

Миск1ундин...

Ик1 ят1ани,

Къве дин физвай

Рекъер сад туш,

Абурун ч1ал –

Эвер сад туш.

Шиирдикай хкатзава: вирида Аллагъ сад я лугъузват1ани, динар сад туш. Нин ч1алахъ жен? («Самур», 2013, № 5, 48-ч.).

Милли заридин эхиримжи гафар гъайиф ч1угвазвайбур, гъалалвал къачузвайбур, дуьндихъ вил галамайбур хъана. Ада хиве къазва:

Вил ат1удаг дуьньядихъай – ширин я.

Айиб мийир, инсан я, – лагъ дустариз.

Е.Эминан эсерар Дагъустандин халкъарин, урус ва маса ч1алариз элкъуърнава, Магъачкъалада, Москвада, Бакуда, Истамбулда... басмадай акъатзава, мектебра, педколледжра, институтра ва университетра чирзава.

Етим Эминан, ракъинин зар алай заридин, гьикметилим дуьньяда инсаният амай къван амукъдай философия я.

4. ЕТИМ ЭМИН ЛИТЕРАТУРАДА ВА КРИТИКАДА

Етим Эминан уьмуьрдин ва эсеррин рехъ гзаф алимри, зарийри, журналистри, муаллимри (Гъ.Гъажибегов, М. Гъажиев, С.Гъажиев, Н.Агъмедов,

А.Агъаев, Ф.Вагъабова, Гь.Садыкъи, Р.Гъайдаров, Гь.Гашаров, М.Ярагъмедов, А.Гуълмегъамедов, Къ.Акимов, Р.Къадимов, М.Жалилов, Т.Гъажимурадова, Ф.Нагъиев, А.Къардашов ва мсб) ахтармишна, макъалаяр ва ктабар кхъена, кандидатвилин ва докторвилин диссертацияр хвена.

Заридикай кхъей, ам мадни машгъур авур инсанрин арада и ц1арарин кирамни ава: за ч1ехи шаирдикай са шумуд макъала («Етим Эминакай гаф», 1986; «Халкъдиз к1андай шаир», 1988; «Етим Эмин», 1988; «Етим Эминакай», 1988; «Етим Эмин - милли литературадин классик», 1988; «Жавагъиррин чешме», 1988; «Етим Эминан уьмуурдин ва эсеррин жигъетдай гъуьжет алай месэлаяр», 1988; «Етим Эминан ц1ийи ктаб», 1988; «Лезги шииратдин нурлу гъед», 1988) кхъена, газетриз ва журналриз акъудна, адан шииррин к1ватал («Дуьня гъей!», 1988) тук1уьрна, 2013-йисуз «Дили дуьнядин чирагъ» роман басмадай акъудна. Гъавиляй ч1ехи заридин асил-несил, ери-бине, хуьр-к1вал, ацукъун-къарагъун, фикир-хиял, эсерар зазни чида лугъуз жеда.

Литературадин критикада Е.Эминан эсерар гзаф алимри жуьреба-жуьре терефрихъай ахтармишнава, абуруз къакъан тир къиметни ганва.

Анжах Е.Эминан шииррин зайиф терефар къалурзавай макъалаяр ва критикар гъелелиг авач. Бязи рехнейриз (рифма дуьз тахъун, ритм ч1ур хъун, цезура квахъун ва мсб) талукъ фикирар лагъай алимри (Гь.Гашаров, Р.Къадимов, Ф.Нагъиев ва мсб) заридин эсерар рик1ел хвейи, хуралай лагъай (к1елай) ва кхъин хъувур инсанрин хивез вегъенва. Ихътин фикирдихъ галаз рази тахъун четин я.

Литературада ч1ехи чка Етим Эминаз талукъ, адаз бахшнавай эсерри: манийри, шиирри, поэмайри, сегънедин эсерри ва рик1ел хкунри къазва. И эсеррин кирамар т1вар-ван авай шаирар, гъикаятчияр, драматургар, мухбирар (И.Гъуьсейнов, Х.Хаметова, М. Жалилов, Ш.Шабатов, Абд.Исмаилов, А.Къардаш ва мсб) ва маса пешекара я. Абурун арада зари муаллимри (А.Ашурагъаев, Гь. Ибрагъимова, Г.Межидова, В.Насруллаева, С.Османова, А.Шалбузова ва мсб) ва абуру тарс гузвай аялри хейлин чка къазва.

Ш.Шабатован «Эминан сурун къванер» поэмадай аквазва: къве жумарт хцин, эцигунрин устад Эмирбег Амаханован ва зари Майрудин Бабаханован, зегьметар себеб яз, 2008-йисуз Ялцугъ хуьре Етим Эминан сурухъ ц1гийи къван ахкална, анал к1ват1 хъайи Дагъустандин интеллигенциядин векилри ч1ехи заридин суруз икрамна... Ш.Шабатова давамарзава:

Къуд патахъай мугьманар

Десте-десте хквезва.

Гъар сад, багърид сурухъ хъиз,

Нагъв вилеллаз гелкъвезва...

2018-йисуз «Самур» журналдиз Абд.Исмаилован «Мамаочрин багъхда йиф» драма акъатна: адан ч1укар литературадин тарсара ва я классдилай къеце аялриз к1елиз, сегьгнедал эцигиз ва литературадин межлисра къалуриз жеда.

Етим Эминан уьмуьр тарихдин четин йисара, четин шарт1ара къиле фена (буба фад кечмиш хъана, к1анзавай руш масадаз гъуьлуьз фена, нубат алачир фитнейрик акатна, ц1уд йисуз месе хъана). Ихътин шарт1ари адан веревирдилимдизни дериндай таъсирна. Адан философия ихътин веревирдерикай, фикир-фагъумдикай, мисалрикай, насигъатрикай ибарат хъанва:

* *Пагъ, чи уьмуьрар! Садбуруз – гъам-хажалат, садбуруз – девран я;*

* *къаних ханарни беглер акваз, дуьняни кваз кесибрал гъавалат жеда;*

* *дуьня фана я: ам садазни хъанач, я женни ийидач;*

* *гъар сад дуьняда жуван дуьз т1вар таз алахъна к1анда;*

* *зулумдивай, шер-фитнедивай яргъаз хъухъ;*

* *мус ахквада чаз инкъилаб, инсанар азад жедайвал;*

* *гъич са касни бахтикъара тахъурай;*

* *жедай кар жедач лугьумир;*

* *къуьл тухуз вердиш къиф, эхир кандудиз аватда;*

* *гъарай, эллер, пис ксариз;*

* *дуьня гъикъван туькъуьлди хъайит1ани, адакай инсандин вил ат1удач.*

Камаллу гаф-ч1ал, фикир-фагъум, веси-сала Е.Эминан гъар са шиирдик ква.

Чун ихътин фикирдал къвезва: Етим Эмин лезги халкъдин рик1 алай, гзаф к1андай зари инсан я, гъавиляй адан *веревирдилим* хайи халкъдин фикир-фагъумдиз, веревирдериз, дердериз-гъамариз мукъва я.

Къвед лагъай къил

МЕТОДИКАДИН КЪАЙДАЯР, АМАЛАР ВА ТЕХНОЛОГИЯР

Гъар са предметдихъ вичин методика (аялриз чирвилер гудай къайдайрин, амалрин ва технологийрин к1ват1ал), гъар са методикадихъни вичин къайдаярни амалар ва технологияр ава. Абурухъ гъардахъ вичин мана-метлеб ава, тежрибада санал, сад-садахъ галаз сих алакъада аваз, ишлемишзава. Анжах чун абурукай къилди-къилди рахада.

Чирвал - илимдин бине ва дувулар, девлет авай зурба сандух ахъайзавай куълег я. Чирвеликай, илимдикай гзаф инсанри: алимри, арифдарри, зарийри, сиясатчийри чпин фикирар лагъанва, абуруз еке къимет ганва.

Гъеле къадим грекрин ч1ехи алим-философ Сократа (ам чи эрадал къведалди 470-399 йисара яшамиш хъана) лагъайвал, *виридалайни зурба хазина чирвал, яни илим, я.*

Чирвеликай, илимдикай ва к1елун-кхъиникай чпин фикирар лезги алимри, зарийрини лагъана. Месела, ХУ111 асирдин зари Ялцугъ Эмина (1670-1738) «Жеда» шиирда кхъизва:

Ялцугъ Эмин, гзаф я илимдин гъунар.

Илимдихъ алемди тавурт1а ялвар,

Инсан вилик фин акъваз жеда.

XIX асирдин зари Миграгъ Сфи-эфендиди (1770-1835) вичин сухтайриз рик1 алаз ихътин жумла тикрардай: «*Вири таб я, балаяр, илим - гъахъ*».

XX асирдин зари Кесиб Абдуллагъа (1875-1934) гъайиф ч1угунай: «*Чир хъанайт1а, к1елиз-кхъиз...*»

Кесибвиляй аял ч1авуз к1елун-кхъин жагъун тавур Ст1ал Сулеймана (1869-1937) суьгъбетзава: «*Замана кхъин-ч1урун авачирди тир... Вири хуьре к1ел-кхъин чидайбур сад-къве кас авай, абур фекъини кавха тир...*» Зари уьмуьрлух савадсуз амукъна...

Лезгийрин тарихдикай, илимдикай, аламдикай-культурадикай, литературадикай, искусстводикай, музыкадикай, спортдикай... тарихдин ктабра, «Лезгистан» энциклопедияда (*Магъачкъала, 2011, 2014*) гегъеншдаказ кхъенва.

Хайи литература, ам гъикъван чаз мукъва ва ширин ятлани, жуван дидедин члалал кхъенвай халкъдин руьгъдин хазина: ивир, багъа девлет, тлуьн; члалан художественный эсеррин жанлу клатлал; халкъдин руьгъдин виш йисарин девлет я.

Хайи литература, аял члавалай эгечлна, клелна, рикел хвена, лазим чкадал тикрарна, менфят хкудна, чирна кланда.

И къайда клелуни аялдиз хайи литература дериндай, мукъувай чирзава: ам литературадин образованидин иеси жезва.

Анжах аял литературадин образование къачуз руьгъламишдай са важиблу месэла гъялун лазим жезва, амни аял клелиз, чирвилер къачуз желбзавай *себеб* (мотив) тайинарун, аялдин къиле тун я. М.Гъажиеван «Урус члаланни лезги члалан словарда» (1950) «мотив» гафунин манна ик1 ачухарнава: *себеб, делил, субут; гъава, макъам.1.*

Педагогикадин илимда *мотивация* гаф гзаф ишлемишзава, адахъ *мотив* гафунин мана ава.

Юкъван классра клелзавай аялар гъавурдик кутада: абуру чеб хайи халкъдин члал, адетар, тарих ва литература чизвай, ватан ва халкъ кланзавай, савадлу ва эдеблу, марифатлу ва къагъриман инсанар хъун патал хайи литературадин эсерар клелзава ва чирзава, хайи литературадин образование къачузва.

Хайи литература мектебда чирунин бинеда клелдай ва чирдай эсерар, абур чирдай методика ва хкуддай тарс-менфят ава. Гъи классда вуч клелдатла, аялриз хайи литературадикай гъихътин образование гудатла, винидихъ къалурнава.

Муаллимдиз программада къалурнавай ва учебникрик-хрестоматийрик акатнавай эсеррилай къерехдай вичиз хуш хъайи, аялриз чирун лазим акур эсерарни ишлемишдай, хуш тахъайбур хкуддай (!) ихтияр ава.

Методикадин сифте истемишун - програмади къалурнавай ва муаллимди хкъанавай эсерар ихътинбур жен:

* гъар са эсерди аялриз яшайишдин гъакъикъат, дуъз, михъи шикилар къалурун;

* гъар са эсерди аялриз дуъз, къени, т1ебии, эдебдин ва ватанпересвилин тербия гун;

* гъар са эсер аялрив алатай ва алай вахтар сад-садав гекъигиз, фагъум гуз ашкъиламишдайбур жен;

* гъар са эсер аялдив фикириз, вервирд ийиз ва вичин фикир лугъуз ашкъи кутазвайди жен;

* гъар са эсер аял, акъуллу ва къени тербия авай инсан яз, вилик тухузвайди, ч1ехи ийизвайди жен.

Чирвал гъак1 арадал къведач, ам къачун патал савадлу инсанди жагъурдай, къачудай, хкъядай, къиле хуъдай, тежрибада ишлемишдай рекъер, хуълер ва амалар ишлемишда. Абуруз санлай *методика* лугъуда.

Чи уълкведа алатай йисара гъукуматди литературадин образованидиз: программариз, учебникриз, хрестоматийриз ва тарсарин методикадиз ийизвай истемишунар са шумудра дегиш хъана. Абур гъар сефердани, лагъана к1анда, литературадин образование ери авайди, тамамди хъуниз талукъ тир. Нетижата программаринни учебникрин диб-бине гужлу хъана ва девлетлу тежриба арадал атана.

Илим акъваз тавуна вилик физва. Гъукуматдин къурулушни дегиш жезва: ада мектебдин вилик ц1ийи-ц1ийи месэлаяр гъялун эцигзава, реформаяр малумарзава, нетижата методикани дегиш жезва, анжах нетижаяр вил квайбур жезвач.

Малум я: гзаф алахъунар, агалкъунар мектебда к1елзавай аялриз *художественный литература* - халкъдин *руъгъ*, *руъгъдин девлет* - чирун, акъалтзавай несилриз дуъз (къени!) тербия гун патал я. Ихътин мураддив агакъун патал алимри ва методистри са жерге методикадин къайдаяр арадал гъанва, абур муаллимри литературадин тарсара вири дуъняда ишлемишзава.

1.Методикадин къайдаяр

Методикадин къайдаяр ва амалар кве чкадал пай жезва:

- а) *адетдинбур* (фадлай адет хъанвайбур);
- б) *ц1ийибур* (техникадихъ галаз алакълубур, адетдин туширбур).

Ц1ийибурни кве чкадал пай жезва: *ц1ийибур* ва *лап ц1ийибур*.

Ц1ийи къайда яз, тежрибада, месела, *тестар ишлемишун* гегъенш жезва.

Тестар ихътин уламра ишлемишиз жезва:

- а) ц1ийи тема чирдайла;
- б) ц1ийи тема чир хъайивал ахтармишдайла;
- в) кварталдин эхирда ва мсб.

Муаллимдиз *методикадин къайдаяр*, амалар ва *технологияр* чир хъун, абурукай хайи литературадин тарсара лазим къведайбур хкъгъун ва нубат-нубатдалди ишлемишун лап важиблун ва четин месэла я.

Чун жува кхъизвай ва чапдай акъудзавай методикадин макъалайра ва ктабра лезги литературадин тарсара ишлемиш жедай къайдайрал, амалрал ва технологийрал акъваззава, муаллимриз жуъреба-жуъре меслятар гузва.

Илимда ва тежрибада методикадин къайдаяр, амалар ва технологияр гзаф ава, абурун къадар къвердавай мадни гзаф жезва.

Методикада ва тежрибада малум къайдайрикай, амалрикай ва технологийрикай У-Х1 классра хайи литературадин тарсара ишлемиш жедай къайдаяр ва амалар хкъгъун ва гъа ибур ишлемишиз жеда лугъун четин месэла я. Кар ана ава хъи, гъа са *къайда* ва я *амал*, месела, *к1елун* (адахъ са шумуд жуъре ава) гъам 1 классда, гъам У классда, гъамни Х классда ишлемишиз жеда.

Литературадин эсерар дериндай ва мягъкемдаказ чирун мурад яз, методикадин къайдаяр, амалар ва технологияр хкъдалди, абур фагъумдалди ишлемишиз эгеч1далди, муаллимди сифте нубатда вичин вилик, суърейрихъ, ацукънавай аялрикай фикирна, ихътин суалриз жавабар жагъурна к1анда:

* Зи вилик гъихътин аялар ацукънава?

- * Абуруз к1вале, сифтегъан классра гъихьтин чирвилер хъанва?
- * Абуруз гъихьтин тербия ганва?
- * За абуруз гъихьтин артухан чирвилер гун?
- * Абуру ц1ийи чирвилер къачуз гъазур яни?
- * Абурухъ гъихьтин мейилар, гъиссер, ялунар ава?

Муаллимди дуъняда т1вар-ван авай алимри, зарийри, муаллимри (Я.Коменский, К.Ушинский, К.Макаренко, Д.Карнеги, Я. Корчаг, В.Сухомлинский ва мсб) тербиядикай лагъанвай фикирар, къиметлу меслятар ва гафар рик1ел хкида ва абурукай менфят къачуда.

Гъеле къадим девирда, къве агъзур йисалай гзаф вахт вилик, Италияда яшамиш хъайи ч1ехи алим, зари ва рахунрин устад Марк Туллий Цицерона лагъанай, бес инсандин мефт, лежберди чил хъиз, цана, чинал гъана, къени авуна, ишлемишна к1анда.

Гъа и къайдада гъар са муаллимди вичин аялрин мефтни къени авуна, чирвилер къачудай, чирвилер къадай, чирвилер ишлемишдай гъалдиз гъана к1анда.

Чирвилер гунихъ галаз санал аялриз тербия гунин к1валахни муаллимди, винидихъ лагъайвал, гъар юкъуз, гъар тарсуна къиле тухуда.

Вичин гъар са тарс ихьтин мураддив агакъун патал муаллимди ч1ехи алмирин, педагогрин, психологрин ва методистрин (Л. Выготский, А. Данилов, Л. Занков, Е. Ильин, А. Липаев, К. Мальцева, М. Скаткин, А.Амонашвили, В.Шаталов ва мсб) меслятар ва теклифар (абурукай чун алатай к1валахра раханва) фикирда къада, методикадин къайдаяр ва амалар, ц1ийи технологияр ва адетдинни техникадин такъатар, советрин педагогикадин ва методикадин тежриба ишлемишда.

Алай девирдин машгъур алим-педагог М.Богуславскийди советрин девирдин педагогикадиз еке къимет гузва: «Советрин педагогикади муаллимерик агалкъунар къазанмишиз лувар кутазвай, руьгь кутазвай». 80-йисара машгъур хъайи педагог-методист Виктор Шаталоваз къе «Донецкадай тир миллионер» лугъузва (*«Учительская газета», 27.09.16*).

Ихътин фикирдал чунни ала: советрин девирдин педагогикадин ва методикадин кьиметлу ахтармишунар, гьукуматди образованидин ва илимдин гьакьиндай члугвазвай кьайгьударвал себеб яз, Дагьустандин милли мектеб XX асирдин илимдинни-методикадин дережадив агакьна. Адан таьсир «перестройкадин» вахтунда ва адалай кьулухъни гьиссзава, мадни яргьалди давам жеда.

Литературадин методикада (чи фикирда урус, лезги ва дуьньядин литературайрин методикаяр ава) аялриз чирвилер гудай са жерге кьайдаяр арадал атанва. Абур адет хьанвайбур ва ц1ийибуруз пай жезва.

Адет хьанвай кьайдайрик акатзава:

- 1) суьгьбетдин кьайда;
- 2) текст устадаказ к1елиз чирдай кьайда;
- 3) текст баянар галаз к1елдай кьайда;
- 4) эсер анализ ийидай кьайда;
- 5) ч1ал гегьеншардай кьайда;
- 6) кьачур чирвилер ахтармишдай кьайда;
- 7) кьачур чирвилер тикрардай кьайда ва мсб.

Ц1ийи кьайдайрик акатзава:

- а) четин месэляяр гьялдай кьайда;
- б) чирвилер кьакьан дережада аваз гудай кьайда;
- в) программайрал бинелу кьайда (машинар галай программайрин кьайда ва машинар галачир программайрин кьайда);
- г) модулин (ч1укарин ва чешнедин) кьайда;
- гь) кейсдин (са месэла гьялзавай) кьайда;
- гь) гьуьжетрин (дебатрин) кьайда;
- д) проектрин кьайда ва мсб.

И кьайдайриз «ц1ийибуур» лугьузват1ани, абур акьван жегьилни туш: ц1ийи кьайдайрин яшар дуьньядин литературайрин методикайра саки 50 йисалай виниз алатнава; абурукай чун лезги литературадин методикада алатай асирдин 70-йисарилай рахазва.

Методикадин адетдин ва цлийи кьайдайриз талукь малуматар чна жуван макъалайра ва ктабра ганва, са бязи фикирар и кIвалахдани лугъузва.

Месела, модулрин кьайдадин бинеда чешне патал эсердин чIук, текст ва абурун анализ эцигзава, аялри вири эсер, вилик квай чIукунилай чешне къачуна, анализ ийида.

Модулрин кьайдадин бинеда ихьтин шартI ава: цлийи чирвилер къачун, аялрин гьерекатар чеб гъавурда аваз активни хъайила, регъятдаказ вилик фида; аялрин гьерекатар акатайвал тежен, абур са тартибда авайбур ва тамамбур жен.

Проектрин кьайдадин мурад ихьтинди я: аялриз къулай шартIар тешкилин, абуру чирвилер жуьреба-жуьре чешмейрай гуьгьуьллувилелди къачун ва чпин кIвалахра ишлемишун.

И кьайда фадлай адет хъанвай «класс-тарс» кьайдадиз мукьва я, адаз акси туш («Учительская газета», 21 августа 2012 г.).

Инал кьейдна кIанда: тIебиатда, яшайишда, илимда ва методикада *цлийиди* куьгьнедан винел, куьгьнеди вилик финин нетижа яз, арадал къвезва. Гъавиляй лугъузва: *цлийиди рикIелай хъсан алатнавай куьгьнеди я.*

Методикадин кьайдаяр, амалар ва технологияр, абурун вилик аялри чирна кIанзавай гьукуматдин программа (малуматар, баянар, рекъемар, эсерар ва мсб) квайла, муаллимдиз лазим жезва ва тежрибада кардик акатзава.

Педагогикадин энциклопедияда методикадин кьайдадиз ихьтин тариф ганва: «Тарсуна чирвилер гудай кьайда - им муаллимри ва аялри санал кIалахзавай, аялриз чирвилер гузвай, абурун фикирар, акьул, алакьунар тешкилзавай, гегъеншарзавай жуьре, кьайда я» (2-т., 813-ч.). Илимда ва тежрибада гзаф кьайдаяр ава, абур вири гьереkbур ва лазим чкадал амализ жедайбур я. Урус литературадин методикадин бине кутур В.В.Голубкова 3 кьилин кьайда къалурзава:

- а) лекцияр кIелун;
- б) литературадикай суьгьбетар авун;
- в) докладар ва сочиненияр кхьин ва аялри чпи-чпиз кIвалахун (30, 69).

Чаз аквазва, и кьайдаяр члехи классра ва институтра ишлемишиз жеда. Муькуь машгьур методист Н.И Кудряшева кьалурзавай кьайдаяр чна юкьван классра кардик кутазва:

- 1) художественный текстер клелун;
- 2) гьавурда тваз-тваз клелун;
- 3) муаллимдин гаф;
- 4) сугьбет;
- 5) муаллимдин тапшуругьар тамамарун (6,8).

И кьайдаяр гуьгьуьнлай атай алимри ва методистри (М.Скаткин, И.Лернер, З.Рез, Г.Беленький, К.Мальцева, Е.Ильин ва мсб) гегьензарнава: илимдин ва техникадин куьмекдалди, творческий клвалахар теклифуналди жуьрба-жуьре ва хейлин девлетлу авунва.

Литературадин тарсара М.А.Рыбниковади ихьтин 4 месэладиз фикир гун теклифзава:

- 1) зари, клелзавай эсердин иеси, - обществодиз кьуллугьзавай инсан-пешекар;
- 2) литературадихь вичин члал, члалахъни вичин рангар ядай такьатар ава;
- 3) художественный эсердихь вичин кьурулуш: тема, кьилин фикир, сюжет, композиция, игитар, кьаматар ва мсб) ава;
- 4) литературадихь вичин кьетленвилер ава: мана-метлеб, жанрияр ва жанрийрин жуьреяр, члалан гуьзелвал ва девлет.

Алай девирдин методистри (Л.Абдулина, И.Аркин, А.Количенко, Н.Юсуфбегова ва мсб) цлийи ва лап цлийи кьайдаяр теклифзава (6, 18-21).

Методикадин кьайдайрихь аялриз дерин чирвилер ва кьени тербия гудай зурба кьуват ава.

Методикадин гьар са кьайдадихь вичин амаларни ава.

2.Методикадин амалар

Муаллим, малум тирвал, хайи литературадин тарсариз ціийи клелунин йисан вилик гъазур жеда. Ада вичин кабинетда ва я столдихъ сифте нубатда ихътин месэлайриз фикир гуда ва абур къилиз акъудда:

* хайи литературадин программадихъ, У-У1 классрин учебникрихъ-хрестоматийрихъ галаз мукъувай таниш жеда;

* гъи классра гъи зарийрин гъи эсерар чирзаватла тайинарда;

* абур чирун патал У-У1 классра шумуд сят вахт харжзаватла тайинарда;

* илимдинни методикадин ктабар ва пособиар (лезги, Дагъустандин ва урус литературайриз талукъ, лезги ва урус чІаларал акъуднавай) жагъурда ва клелда, абурун сиягъ туькІуьрда;

* алай девирдин педагогикада ва методикада арадал атанвай, теклифзавай ва клвенкІвечи мектебра ишлемишзавай ціийи амалрихъ, къайдайрихъ ва технологийрихъ галаз таниш жеда, абур жуван методикадик кутун ниятда;

* жуваз бегенмиш хъайи, жувалай алакьдай ва жува тарс гудай аялрин дережадив къадай хътин амалрин, къайдайрин ва технологийрин тІварар ва куьруь мана дафтарда кхьида.

Вилик амаз акунвай гъазурвили ва муаллимдиз техникадин такъатри гузвай еке мумкинвилери тарсунин къурулушни арадал гъизва: алатай девирра арадал атанвай ва тежрибада фадлай тестикъ хъанвай къурулуш (тарс тешкилун, клвалин клвалах ахтармишун, алатай тарсуна чирай эсер хабар къун, ціийи эсер клелун ва чирун, клвализ тапшуругъ гун ва тарсунин нетижаяр къун) дегиш жезва ва арадал ціийи истемишунриз жаваб гузвай къурулуш къвезва.

Тарсунин жуьреяр дегиш хъун ва гзаф хъун, адан къурулушдик ціийи уламар ва амалар (тарс ціийи тема чирунилай башламишун, ТСО, компьютер ва интерактивный доска ишлемишун, текст анализ авун, аялар чпиз ціийи чирвилер жагъурунал машгъуларун, клвализ аялар чирвилерал машгъулардай тапшуругъар гун) акатун дуьньяда илим ва техника вилик финин, муаллимрин ихтиярда техникадин жуьреба-жуьре такъатар хъунин ва аялрин зигъин хци хъунин нетижа я.

Юкьван ва ч1ехи классра шиирар, гьикаяяр, поэмаяр ва маса ч1ехи эсеррин (повестдин ва драмадин) ч1укар чирзавай тарсари гьам фадлай адет хьанвай илимдинни методикадин, гьамни к1елзавай эсеррин жанрийриз талукь истемишунриз жаваб гун лазим я.

Ихьтин истемишунрин сад лагъай жуьредик акатзава:

* гьар са тарсунихъ вичиз хас кьурулуш хьун ва ам алатай, кьвезмай тарсарихъ галаз алакьада хьун;

* тарсара методикадин ц1ийи кьайдаяр ва амалар, ц1ийи технологияр ишлемишун;

* аялрин фикир-фагьум, кьат1унар, зигьин, гуьзел гьиссер гегьеншарун;

* аялриз ахлакьдин, ватанпересвилин, инсанпересвилин, зегьметдин ва гуьзелвилин тербия гун ва мсб.

Истемишунрин кьвед лагъай жуьредик акатзава:

* программадик квай эсер ва я адан ч1ук к1елун;

* эсердин мана аннамишун;

* ч1ехи эсердинд ч1укар устадакказ к1елиз ва суьгьбетиз чирун;

* эсердин жанрдикай илимдин малуматар чирун;

* к1елзавай эсердин жанрдин кьет1енвилер тайинарун;

* гьикаядин сюжет тайинарун;

* эсердин композиция ачухарун;

* эсер анализ авун;

* эсердин ч1алакай рахун;

* эсердикай аялри чпин фикирар лугьун;

* эсердин хьсан, кьиметлу терефар кьалурун;

* эсердин эксик (аялриз хуш тахьай) терефар кьалурун;

* эсердиз кьимет гун ва мсб.

Ихьтин меслятар ва истемишунар муаллимди вичи гузвай тарсарин ери алцумзавай уьлчме яз кьабулда ва абурал к1евелай амалда.

Юкьван классра хайи литературадин тарсар жуьреба-жуьребур жеда, ишлемишзавай амалрин кьадарни йис-сандавай артух жезва.

Илимда ва тежрибада тарсарин жуъреяр арадал гъидайла, тесикъардайла ва теклифдайла, литературадин алимар ва методистар жуъреба-жуъре терефрихъай эгечIзава.

Месела, сад лагъайбуру аялриз *чирвилер гунин къетIенвилер*, къвед лагъайбуру – *предметдин къетIенвилер*, пуд лагъайбуру – чирзавай *жанрдин къетIенвилер* ва мсб фикирда къазва. Гъавиляй литературадин методикада тарсарин жуърейрин къадар 20-далай гзаф я.

Юкъван классра хайи литературадин ихътин жуъредин тарсар гуз ва тежрибада ихътин амалар ишлемишиз жеда:

а) сифте тарс - лезги литературадикай, адан жуъреба-жуъре эсеррикай суъгъбет;

б) шиир ва я гъикая устадаказ кIелун;

в) гъикаядин мана суъгъбетун;

г) гъикая анализ авун;

д) эсердин жанрдиз талукъ илимдин малуматар чирун;

д) изложение ва я сочинение кхьин;

е) нетижаяр къадай тарс.

Тарсарин и вири жуъреяр муаллимдивай вичи тарс гузвай чIехи классрани, месела, повесть хътин чIехи эсерар, абурун чIукар кIелдайла ва чирдайла, ишлемишиз жеда.

Юкъван классра литературадин эсерар, адан тарихдикай ва илимдикай куъруъ малуматар чирзавай тарсари, методикадин цIийи къайдайрал, амалрал ва технологийрал бинелу хъана, ихътин са жерге истемишунриз жаваб гун лазим я:

* гъар са тарсуна аялриз жезмай къван гзаф чирвилер (программади ва гъукуматдин уълчмейри къалурнавай, абурулай къерехдайни) гун, хабар къадайла, программадал бинелу хъун;

* гъар са тарсуна аялрин дидедин чIал гегъеншарун;

* аялриз гузвай тапшуругъар абурун къатIунар гегъеншарзавайбур, фагъум-фикириз тазвайбур, зегъмет чIугваз хуш гъизвайбур хъун;

* гъар са тарсуни аялрик художественный эсер, хайи ч1ал ва литература к1ан хьунин гьиссер кутун;

* аялрик литературадин эсерар, абурун ч1укар дуьздаказ, устадаказ, гьисс кваз к1елдай вердишвилер кутун;

* аялар литературадин эсерар теснифунал желбун, абурук теснифунин вердишвилер кутун, абурун алакьунар гегьеншарун;

* литературадин эсерарар чирзавай гъар са тарсуна аялриз ахлакьдин, инсанпересвилин, ватанпересвилин, гуьзелвилин тербия гун.

Классда тухузвай к1валах, шак алачиз, классдилай къецени давамарна, адакай менфят хкудна к1анда.

И истемешунар фикирда къуна, муаллимдивай тарсарин бинеда жуьреба-жуьре планар эцигиз ва аялриз тамам чирвилер гуз жеда.

Илимда ва тежрибада дуьшуьш жезвай планар умумиламишна, алай девирдин истемешунрив къазвай планар арадал гьида, абурал амал ийиз жеда. Нетижада тарсар аялар желбдайбур, абуруз дерин чирвилер гузвайбур жеда. Муаллимни вичин мураддив регьятдаказ агакьда.

Месела, ихьтин план ишлемишиз жеда:

1. Муаллимдин суьгьбет (алатай тарсунин темадикай, литературада хьанвай ц1ийивилерикай, абур ц1ийи темадихъ галаз алакьалу тирвиликай, ц1ийи тарсунин мурадрикай).

2. Ц1ийи тема малумарун ва ачухарун:

а) эсердикай куьруь суьгьбет;

б) эсердин са ч1ук муаллимди ва аялри к1елун;

в) четин гафарин ва ибарайрин гъавурда тун;

г) эсердин сюжет ва композиция тайинарун;

д) эсерда кьиле физвай вакьияяр ва гьерекатар хуьре ва я шегьерда хьайи вакьияйрихъ ва гьерекатрихъ, ахлакьдин ва тербиядин месэлайрихъ галаз алакьалу авун.

3. Аялар ц1ийи темадин гъавурда гьик1 акьунат1а ахтармишун.

4. К1валин к1валах ахтармишун.

5. К1вализ тапшуругъ гун.

6. Тарсунин нетижаяр къун ва аялриз вири тарсуна иштирак авунай къиметар эцигун.

Лагъана кланда, и пландик муаллимдивай, вичин классдин ва гузвай тарсунин къетленвилер фикирда къуна, дегишвилер кутаза жада:

- * пландин пунктарин чкаяр дегишарда;
- * гъар пунктуниз серфзавай вахтунин къадар гзаф ва я т1имил ийида;
- * ц1ийи пунктар кухтада.

Пландин сад лагъай пункт – *муаллимдин суьгъбет* – гегъенш мана квайди, фактаралди девлетлуди, аялрин фикир желбдайди, ц1ийи малуматар квайди ва программадилай къецай чирвилер гузвайди хъана кланда.

Муаллимдин суьгъбет яргъиди ва я куьруьди, са сеферда авуна куьтягъзавайди ва я са шумуд паюникай ибаратди (тарсунин сифте къиле, юкъва ва я эхирда ийизвайди) хъунни мумкин я.

Муаллимдин суьгъбетдай У-У1 классра клелзавай аялриз лезги литературадин тарихдикай, жуьреба-жуьре жанрдин эсерар арадал атуникай, лезги зарийрин эсеррикай, Октябрдин инкъилабдин нетижайрикай, Коммунистрин партиядин ва Советрин гьукуматдин милли сиясатдикай, абурун къайгъударвиликай, лезги литературада гьикаятдин эсерар: гьикаяяр, очеркар ва повестар пайда хъуникай хабар жада.

Нетижата аялриз XX асирда, Дагъустанда Советрин власть хъайи 1920-1990-йисара, милли литература, культура, искусство ва музыка йигин камаралди вилик фейиди чир жада.

XXI асирдин эхирда Россияда общественно-политический къурулуш дегиш хъайила (социализм чук1урна, адан чкадал капитализм хкана), гьукуматди милли ч1аларин ва литературайрин къайгъу ч1угун хейлин яваш хъайиди делилралди субутарда.

Муалимди гъизвай мисалар ва делилар аялри хиялдай чпин хайи хуьре хъайи ва авай гьаларив гекъигда, тайин тир нетижаяр хкудда, къейдер ийида. Адан методикадин кар алай амалар, клелун ва суьгъбет гзаф илемишда.

Суюьбет методикадин илимда гегьенш мана авай думан-термин я:

* эгер муаллимди тарс суюьбетдин кьайдада гузватла, *суюьбет* – чирвилер гудай кьайдайрик акатзава;

* эгер муаллимди тарсуна суюьбет сад-кьве сеферда ишлемишзаватла, *суюьбет* – чирвилер гудай амалрик акатзава.

Амай са бязи кьайдаярни, суюьбет хьиз, амалдин ролда ишлемишун мумкин я.

Суюьбетдин вахтунда муаллимди ТСО-дикай (техникадин алатрикайни абурухь галай такьатрикай) менфят кьачуда:

* шикилар, ктабар, картаяр кьалурда;

* диафильмайриз, диапозитивриз ва я кинофильмайрин члукариз килигда;

* магнитофондилай заридин рахунриз ва я артистдин манийриз яб гуда;

* аялри манияр, манийрин члукар лугьуда;

* музыкадин эсерриз яб гуда;

* телевизор кутада ва я видеодай лазим кадрияр кьалурда;

* интернет ишлемишда.

Гьикаятдин эсерар чирдайла, суюьбетдилай гьейри, методикадин ихьтин амаларни ишлемишиз жеда:

* гьикая ва я адан члук муаллимди ва я дикторди магнитофондилай чешнелудаказ клелун;

* текст аялри, чешне фикирда кьуна, клелун (У-У1 классра устадаказ клелунихь ихьтин жуьреяр ава: ван акьалтна клелун, члукариз пайна клелун, ролриз пайна клелун, хордалди клелун, тади кваз клелун ва мсб; эхиримжи амал ишлемишдайла, аялди са минутда клелна кланзавай гафарин кьадар вилив хуьда);

* аялрин клелуник квай гьалатлар кьалурун ва абур туьклуьр хьийиз куьмек гун;

* цлийи ва четин гафарин мана чирун ва абурун винел клвалах тухун;

* эсердин члук (тлебиатдин шикил, игитдин монолог ва я маса метлеблу члук) хуралай чирун;

- * эсердин мана суьгьет авун (ахъаюн);
- * эсердин мана суьгьбетдай план туьк1уьрун (ихьтин план куьруьди ва яргьиди жеда);
- * эсер гьялун: адакай аялри чпин фикирар лугьун, кьени (положительный) ва ч1уру (отрицательный) терефар жагьурун ва кьалурун;
- * эсердай кхьинрин к1валахар тамамарун:
 - а) суалриз жавабар кхьин;
 - б) изложенияр кхьин;
 - в) сочиненияр кхьин;
- * эсердай творческий к1валахар тухун:
 - а) эсердиз кьимет гун – рецензия кхьин;
 - б) эсердин эхир давамарун;
 - в) эсердин эвел дегишарун;
 - г) эсердин эхир дегишарун;
 - гъ) к1елай эсердиз ухшар авай эсер теснифун.

Методикадин гзаф амалар гьам хуралай, гьамни кхьена тамамариз жеда. Абур тамамардайла, тарсар аялрин фикир желбдайбур, таьсирлубур ва менфятлубур хьун мурад яз, муаллимди *адетдин* (ктабар, шикилар, картаяр ва мсб) ва *техникадин* такьатар (фильмоскоп, эпидиаскоп, диапроектор, магнитофон, электропроигрыватель, радиоприемник, киноаппарат, телевизор ва мсб) ва абур патал герек тадаракар (диафильмаяр, диапозитивар, эпифильмаяр, грампластинкаяр, магнитдин лентинал авунвай кхьинар, радиопередачаяр, кинофильмаяр, телепередачаяр ва мсб.) ишлемишун лазим я.

Техникадин алатри, месела, диапроекторди, интерактивдоскади муаллимдиз тарсуна жуьреба-жуьре шикилар кьалурдай мумкинвал гузва.

И кардикай ва урус литературадин муаллимрин тежрибадикай менфят кьачуна, *тарс-сиягьат* тешкилиз ва кьиле тухуз жеда.

Тарс-сиягьат патал, месела, Дагьустандин тарихдин музейдин шикилар ишлемишиз жеда.

Ихътин шикилар муаллимдивай лезги зарийрин квалера-музейра, Дербент ва Магъачкъала шегъерра, тарихдинни литературадин метлеб авай чкайра фотоаппаратдай яна, гележегдин тарсара ишлемишиз жеда.

Вири жуьредин тарсарин килин мурадрикай, ишлемишзавай методикадин кьайдайрикайни амалрикай сад аял *фикириз*, яни клелайди веревирд ийиз, фагъумиз, аннамишиз, адакай хийир хкудиз, кьимет гуз, цлийи фикир арадал гьиз, вердишарун хъана кланда.

Фикириз чирун – анализдиз мукьва, анжах адалай вине авай, амал кьайда я: клелай эсер аялди, бегъем фикир тагана, анализ авун мумкин я; фикир ийиз вердишарун, фикир ийиз тун - им мефтледин (акьулдин, бейнидин) гьерекатар картик кутун, абур арадал гьун, ишлемишун ва са нетижадал гьун я.

Педагогикади ва методикадини аялар клелай эсердикай *фикириз*, веревирдар ийиз вердишарун истемишзава. И темадиз талукь ктабарни ава (21; 35; 42). Гзаф ктабар урус члалал акъатнава, муаллимди клелна ва кьалурнавай кьайдаярни амалар вичин тежрибада ишлемишайтла, хъсан кар жеда.

Гила муаллимдин куьмекдиз компьютер ва Интернетни атанва. Абур ишлемишун патал кьетлен методика ва аялрин сагъламвилиз зарар тахьун патал мукъаятвал герек я.

3.Методикадин технологияр

Алай девирда мектебра литературадин муаллимдин тежрибадиз методикадин технологияр гегъеншдаказ гъахъзава.

Методикадин технологияр - тарсуна ишлемишзавай методикадин кьайдайринни амалрин клватлалар - жуьреба-жуьребур жеда. Абурук, месела, акатзава:

- а) малуматринни рахунрин (*ИКТ* - информационно-коммуникативный) технология;
- б) компьютердин куьмекдалди чирвилер гузвай технология;
- в) модулдин технология ва мсб.

Дагъустандин к1венк1вечи мектебра Педагогикадин институтдин алимрин гуьзчивилик кваз арадал гъизвай ва тежрибада ишлемишзавай технологийрихъ ихътин лишанарни ава:

* технологияр тежрибада хийир квайбур хъун;

* гъар технология са ч1ехи тема чирун патал арадал гъун;

* гъар са муаллимдихъ вичин рик1 алай технология хъун;

*технологияр предметдин секциядал ва муаллимрин советдал гъялун ва раиж авун (39, 40; 42).

Муаллимди винидихъ къалурнавай методикадин къайдаяр ва амалар, тежрибада адет хъанвай ва техникадин такъатар (интерактивный доска, компьютер ва Интернет), ц1ийи тарсуни темадихъ ва чеб-чпихъ галаз къадайвал, к1ват1ал-к1ват1ал хкъяна, ишлемишдайла, *методикадин ц1ийи технологияр* арадал къвезва, абур мад ва мад, дегишвилер кутун хъийиз, хийирлувал артухариз, ишлемишиз жеда.

Ик1, муаллим, малум къайдаярни технологияр вичин чирвилерив ва алакьунрив къадайвал дегишарна, ишлемишиз, вичин тарсарин таъсирлувал хкажиз, аялрин майилар гужлу ийиз алахъда, яни вичин пешедив *яратмишунрин къайдада* эгеч1да.

Методикадин технологияр девлетлу ва таъсирлу авун патал муаллимди жуьреба-жуьре ктабар (урус, араб, туьрк, ингилис ва маса ч1аларал акъатнавайбурни акатзава), картаяр, шикилар, буклетар ва мсб ишлемишда.

Ихътин литературадик М. Гъажиевади урус ч1алал акъуднавай «Лезгияр: тарих, культура, адетар» ктабни (*Магъачкъала, 2011*) акатзава. И ктабда чи халкъдикай метлеблу суьгъбетар ва аялрин фикир желбдай шикилар ава.

Муаллимриз теклиф жедай ктабар мадни ава, абурни, дугъри я, урус ч1алал акъатнава. Месела:

* А.Эфендиева ва маса кирамри акъуднавай «Ярагъ Мегъамед: руьгъдин ирс ва ирссагъибар» (*Магъачкъала, 2011*) ктабда ч1ехи алим, зари ва

* А.Ярдумова акъуднавай «Хьилер хуьруьн Ярдумоврин тухумдикай» ктаб (*Магъачкъала, 2011*) Къусар райондин Хьилерин хуьруьн са ч1ехи тухумдин тарихдиз бахшнава.

* Къ. Акимова акъуднавай «Музыкадин устад Хийирбег Асланбегов» (*Магъачкъала, 2012*) ктабда лезги халкъдин ч1ехи манидар, дирижер ва хормейстер инсандин уьмуьрдин ва яратмишунрин рекъикай суьгъбетзава. Адахъ «Диде» мани кхьенвай диск акалнава, суьгъбетдин вахтунда муаллимди аялрив и мандиз (*гафар А. Къардашанбур, музыка М. Гъуьсейинован, тамамарзава Х.Асланбегова*) яб гуз тада.

* Т.Гъабибовади «Зи тухум» (*Магъачкъала, 2013*) ктаб акъуднава: ам Хив райондин Цлахъ хуьрай тир Сафаралиеврин тухумдикай куьрелди кхьенвай, шикилар галай тарихдинни публицистикадин итижлу эсер я. Ктабдин кирам Тамара Ярметовна, Дагъустандин медицинадин академиядин доцент, «Медицинадин академия» газетдин кылин редактор, Сафаралиев Ярметан руш я.

Методикада ишлемишзавай ва датлана арадал къевезвай амалрин, къайдайрин ва технологийрин къадар югъ-къандавай гзаф жезва. Абуруз алим-методист С.Л.Лескова «чан алай ц1ийибур» лугъузва. Ада вичин «Чан алай ц1ийивал. XX1 асирдин фикир-фагъум» ктабда (2003) ихьтин ц1ийи амаларни къайдаяр ишлемишун теклифзава:

- * аялри чпиз хуш хъайи малуматар жагъурун ва чирун;
- * анкета тук1уьрун, къачур жавабар туп1алай авун ва нетижаяр къейдун;
- * литература вилик финин тарих чирун;
- * художественный литературада къалурзавай вахтар тарихдин рекъемрив гекъигун, къейдер авун;
- * аялар чирвилерин винел к1валахиз вердишарун ва мсб.

Республикадин газетра ва журналра, илимдинни тежрибадин конференцийрин материалрин к1ват1алра яратмишунрин руьгъ кваз к1валахуниз талукъ макъалаяр, докладар дуьшуьш жезва. Абур муаллимдивай

вичин классра, педагогикадин ва методикадин амалар, къайдаяр ва битав технологияр хъиз, ишлемишиз жеда.

Урус литература гузвай муаллимди вичин тарсарин таъсирлувал хкажун патал кьве жуьредин технологияр ишлемишзава: педагогикадин (важиблу месэлайрин, кьугъунрин, проектрин ва мсб) ва малуматар гунин, алакъяар кутлуни (суьгъбет-саладин, цлийи малуматар гунин ва мсб); абурун куьмекдалди аялрин чирвилер гегъеншарзава, кьатунар хци ийизва, яратмишдай руьгь кутазва ва илимдал бинелу фикир-фагъум ийиз вердишарзава, члал гегъеншарзава («Уроки литературы», 2010, № 9, с. 9-12).

Лезги литературадин тарсара муаллимри ихьтин технологияр ишлемишзава:

- * аялрин чирвилер хкажунин технология;
- * кьугъунрин куьмекдалди чирвилер гунин технология;
- * аялрин сагъламвал хуьнин технология;
- * ахтармишунин технология;
- * коллективдин куьмекдалди чирвилер къачунин технология.

Ихьтин технологийри тарсарин кьурулуш дегишарун ва цлийи жуьредин тарсар гун истемишзава.

Гъавилий кIвенкIвечи муаллимри чпин тежрибада ихьтин жуьредин тарсар ишлемишзава: *тарс-сиягъат, тарс-диалог, тарс-тежриба, тарс-къугъун, тарс-композиция, кьве предмет сад авунвай тарс* (месела, члални литература, литературадинни тарихдин, литературадинни искусстводин) ва мсб.

Лезги мектебра гзаф йисара кIвалахзавай, къиметлу тежриба хъанвай муаллимрикай газетриз, журналриз макъалаяр акъатзава. Абуру чпин тежрибадикай макъалаяр ва ктабар кхъизва, муаллимрин суфрадал акъудзава.

Методикадин меслятар гзафни гзаф классикрин (Е. Эмин, С.Сулейман, Х.Тагъир, А.Фатахов ва мсб) яратмишунар чирунихъ ва аялриз тербия гунихъ галаз алакъялу жезва.

Гъар йисуз Магъачкъалада кьиле физвай «Йисан лап хъсан муаллим» конкурсда дидедин члалан ва хайи литературадин (лезги, авар, дарги, къумукъ, лак ва мсб) муаллимрини иштиракзава. Абуру чпин тарсара методикадин са

жерге хийирлу кьайдаярни технологияр ишлемишзава, абурукай кьилинбур яз кьалуриз жеда:

* литературадин тарсар музыкадалди ва манидалди (аялри, муаллимди ва я дикторди, бязи тарсара хордалди вири классди лугьун) башламишун ва гьа ик1 куьтягьун;

* гьар са заридин уьмуьрдиз ва яратмишунриз талукь папка гьазурун ва ада к1ват1 хьанвай материалар талукь тарсуна ишлемишун;

* ц1ийи материал (шиир, мисалар, гафар ва мсб) ксероксдал гзаф чинар акьудна, гьар са аялдив вугун ва ишлемишун (жуваз-жуваз ва я ван акьалтна к1елун, хуралай чирун, мана суьгьбетун ва ик1 мад).

Илимдинни методикадин хийирлу рекьер ишлемишна, вини дережада аваз к1валахзавай муаллимдин тежриба, ада тарс гузвай предметдилай аслу тушиз, кьунши чешне я лугьудайвал, хайи литературадин муаллимдиз чешне хьун лазим я.

Литературадин эсерар чирзавай тарсара предметрин арада авай алакьайрикай менфят кьачуда, аялрин рахунрин ва кхьинриз ч1ал гегьеншаруниз гзаф фикир гуда, алимри, шаирри (Арбена, Абдул Фетягьа, Мерд Алиди, Фейзудин Нагьиева ва мсб) ва маса машгьур инсанри дидедин ч1алакай, ватандикай, адетрикай лагьанвай гафар, шиирар к1елда.

Муаллимар дат1ана вичи тарс гузвай аялриз жезмай кьван гзаф ва дерин чирвилер гуз алахьзава, и мураддив агакьун патал ада вичин чирвилер ва тежриба хкажзава: методикадин ц1ийи кьайдаярни амалар жагьурзава ва ишлемишзава, аялрик художественный литература к1ан хьунин гьиссер кутазва, лезет хкудиз чирзава.

Аялриз дерин чирвилер гуз муаллимдиз ихьтин рекьери куьмекда:

* Етим Эмин лезги литературадин са жанлу хел, кьакьан кук1уш, еке алакьунар авай зари, инсаперес, философ яз чирун, рик1ел хуьн;

* техникадин такьатар ва абур патал акьудзавай ва я жува гьазурзавай пособиар ишлемишун;

* илимдин ва критикадин литература чирун;

* аялрин чирвилериз, алакьунриз ва вердишвилериз дуьз кьиметар эцигун.

Муаллимдин ихтиярда техникадин алатар патал агъадихъ галай хътин тадаракар ава.

а) Грампластинкаяр ва кассетаяр:

Лезги халкъдин манияр.

Етим Эминан ч1алариз туьк1уьрнавай манияр.

Алай девирдин манияр.

б) Радиодин гунугар:

«Етим Эмин». Композиция.

«Эмин» - театр микрофондихъ.

Алай девирдин гунугар.

в) Литературадин гунугар.

Радиодин гунугрин сиягъ, гьи юкьуз вуч гузват1а, гьафтеда садра «Лезги газетдиз» акъатзава. Адакай куьмек къачуна, муаллимди аялриз лазим меслятар ва тапшуругъар гуда.

г) Телевиденидин гунугар:

«Инсанар ва вахтар» гунугар.

Лезги зарийрикай гунугар.

Алай девирдин гуугар.

гъ) Интернетдин малуматар:

Лезги халкъдикай хабарар.

Лезги алимрикай ва зарийрикай макъалаяр.

Москвадин лезгийрикай.

Дуьнядин лезгийрикай ва мсб.

Аялривай гьихътин гунугриз килигиз, яб гуз жедат1а, абуруз вуч хийирлу ят1а, тушт1а, муаллимди лугъуда.

И ва маса тадаракар, ц1ийи чирвилер, малуматар ва хабарар муаллимди вичин тарсара нубат-нубатдалди, темайрихъ галк1урна, аялар гъавурда акъадайвал, абурун чирвилер гегъеншариз, яратмишдай вердишвилер кутаз, алакьунар артухариз, сагъламвилиз зарар тагуз, ишлемишда.

Литературадин тарсар халкъдин тарихдихъ, адетрихъ, культурадихъ, яшайишдихъ, философиядихъ ва психологиядихъ галаз алакьалу ийида.

Тарихдикай рахадайла, муаллим патал куьмекчи ктабар, макъалаяр, меслятар гзаф ава.

Алакьунар авай инсанри: алимри, зарийри, муаллимри ва публицистри чпин хуьрерикай итижлу ктабар кхьенва. Месела, Ахцегърикай Дж. Агъмедова, А. Шагьмарданова ва Д. Шерифалиева, Миграгърикай Къ.Акимова ва Г. Шугаева, Къалажугъдикай И. Жаватова, Къурушрикай А. Вердиханова, А.Седрединова ва мсб, Мискискарикай Гъ. Мамедова ва М.Къенберова, Чеперикай К. Азизханова, Вири Ст1алрикай Н. Мегъамедова, Гъетегърикай В. Жамалдинова, Цналрикай Р. Велибегова, Къеп1иррикай С. Рамазанова, Къуьчхуьррикай А. Ляметова, Ц1ийи Макъарикай А. Магъмудова, Лук1арикай Ж. Жамалова, Хъилерикай А. Ярдумова, Кц1арикай С. Керимовади, Агъа Лакарикай А. Мирзебегова, пуд Ст1алрикай С.Саидгъасанова, Ст1уррикай Э.Багъирова... ктабар акъуднава. (Абурукай аялриз хабар гана, са ктабдихъ галаз къванни мукъувай танишарна, ам к1елиз туна к1анда).

Тарихдал рик1 алай инсанри маса жуьреба-жуьре к1валахарни ийизва: куьгъне ктабар, къапар ва къиметлу зат1ар к1ват1зава, к1валин музейар тешкилзава, мектебдин ва я райондин музейдиз вахгузва.

Месела, винист1алви Нурмегъамед Мегъамедова вичин к1вале тарихдин шейэр к1ват1на, абурукай мектебда музей тешкилнай. Азербайжандин Дуружа хуьре яшамиш жезвай игъирви Мамедов Руслана вичин к1вале куьгъне къапарикай, имаратрикай, яракърикай, ктабрикай тамам музей тешкилнава. Ам Дуружадин ва къунши хуьрерин (Еникент, Камарван, Къебеле, Лацар, Султанкент, Ц1ийи Къуруш ва мсб) жемятриз пулсуз тамашдай тарихдинни медениятдин гъавая музей хъанва.

Хайи литературадин тарсар урус литературадин тарсарихъ галаз сих алакъада аваз (муаллимди У-У1 классрин «Урус литература» учебникар-хрестоматияр тупалай ийида) гуда. Урус зарийрин: А.Пушкинан, М.Лермонтован, Л.Толстоян ва мсб шиирар, гыкаяяр темайрин жигъетдай лезги зарийрин эсеррихъ галаз гык1 къазват1а тайинарда ва жуван тарсара ишлемишда.

Муаллимдивай вичин тарсара къвед-пуд-къуд... литературадин (Дагъустандин халкъарин литератураяр, азербайжан, эрмени ва гуржи литератураяр, Кефер Кавказдин литератураяр, дуьньядин халкъарин литератураяр) алакъаяр ишлемишайт1ани мадни хъсан я: аялрин чирвилер, къат1унар мадни гегъенш, дерин ва мадни девлетлу жеда.

Къуй, чи аялар гъвеч1и алимар яз ч1ехи хъурай!

Къунши халкъарин литературайрикай гузвай малуматрилай гъейри, муаллимди аялри мектебда чирзавай къецепатан ч1ал (араб, ингилис, немец, француз ва я туьрк) гык1 чирзават1а, хабар къада, гъа ч1алал акъатзавай литературадин эсерар лезги зарийрин эсеррихъ галаз алакъалу ийиз алахъда.

Ихътин к1валахди, ам гуьгъуьнин тарсара давамаруни аялар *ахтарминунин гъерекатрал* гъизва. Имни алай девирдин методикади ва ФГОС-ри литературадин тарсарин вилик эцигзавай месэлайрикай сад я.

Малум тирвал, гъеле сифтегъан классра аялар *проектар* туьк1уьриз ва гъялиз вердишарзава. Аялар ц1ийи ва я четин месэлаяр ахтармишиз эгеч1зава: месэла фагъумзава, жавабар патал лазим делилар жагъурзава, абур ишлемишдай рекъер аквазва, нетижада проект гъялзава.

Малум тирвал, хайи литературадин тарсарин къилин мурадрикай сад аялрин ч1ал гегъеншарун (литературадин эсерар к1анарун, рахаз-кхъиз чирун, *яратмишунин к1валахар* кхъиз вердишарун) я.

Яратмишунин к1валахар къве чкадал пай жезва:

1) бинеда тайин эсер авай, ам к1елна, кхъизвай (яратмишзавай) к1валахар (изложение, сочинение ва мсб);

2) бинеда жуван алакьунар, зигьин, уьмуьрдин тежриба, гьиссер авай к1валахар (мани, шиир, мах, гьикая ва мсб).

Жуван эсерар яратмишиз вердишарун - им аялар литературадал желбдай, абурун алакьунар майдандиз акьуддай хийирлу, абур гьевеслу ийидай, гележег авай рехъ я.

Аялар жуван эсерар яратмишиз вердишардайла, ихьтин са шумуд амалдикай менфят къачуда:

* диде-бубадикай, ватандикай ч1ехи шаирри кхьенвай шиирар муаллимди дерин гьиссер кваз к1елун ва гьа идалди гуьзел чешнеяр къалурун;

* чешнедиз килигна, аялри чпин эсерар яратмишун;

* аялрив чпин эсеррик хуьруьн т1ебиатдин шикилар кутаз тун;

* аялрив чпин эсеррик хуьруьн, райондин бязи делилар ва гьакьикъатда хьайи агьвалатар кутаз тун;

* зарафат, хуьруьн квай ч1алар туьк1уьриз тун;

* аялри чпин эсерар классдин вилик к1елун;

* музыкадиз, манийриз яб гун;

* манияр лугьуз чирун;

* муаллимди ва аялри чпин эсерар веревирд авун: гужлу ва зайиф терефар къалурун ва къимет гуз алахьун;

* аялри хкягъай эсерар классдин ва мектебдин цлан газетриз акьудун;

* аялриз чпин агалкьунар тебрикун ва тарифдин чарар гун.

Аялрин яратмишунрин к1валахрин къадар У классда 1-2 чар, У1 классда 2-3 чар ва ик1 мад хкажда.

Яратмишунрин к1валахрин куьмекдалди аялрин *рахунрин* ва *кхьинрин ч1ал* гегьеншариз жеда.

Аялриз жуьреба-жуьре ктабрин ва к1ват1алрин куьмекдалди халкъдин адетриз талукь, тербия квай гафар, ибараяр, мисалар ва миск1алар чирда, месела: *гьахъ - нагьахъ, дуьз - патахъ, вафалувал - хаинвал, жумарт - мискьи, вик1егъ - ажуз; ватан чандилай багьа зат1 я; эвел к1ам, эхир к1ам, чан жуван Газардж1ам* ва мсб.

Лезги литературадин муаллимрин тежрибада цийивилерни жезва, месела, *ачух тарсар* гун гзаф хьанва, адетдиз элкъвезва.

Ачух тарсари абур гузвай муаллимдин алакьунар, чирвилер ва устадвал кьалурзава, тарсуна ацукьнавай, яб гузвай муаллимриз цийи кьайдаяр, амалар ва технологияр чир жезва. Къиметлу тежриба чируни ва гегьеншаруни гьамиша хайи литературадин методика девлетлу ийизва.

Литературадин тарсара аялрин савадлувал хкаждай методикадин амалар - аялар машгьулардай тапшуругьар ишлемишиз жеда. Ихьтин тапшуругьарикай тамам тестерни гьазуриз жеда. Месела:

1) Нугьт1аяр ва запятояр ахьайнавай текст (2-3 предложение) гузва. Кими знакар эхцигун теклифзава.

2) Гафар ахьайнавай (абурун чкадал нугьт1аяр ала) шиирдин куплет гузва. Нугьт1айрин чкайрал гафар эхцигун теклифзава.

3) Аялриз таниш шиирдин кирам (автор) кьалурун тклифзава. Агьадихь 4 заридин т1вар кхьизва.

Гьар дуьз жавабдиз 1-2 балл гузва.

Гзаф баллар кьазанмишай аялдиз «5» эцигзава.

Ихьтин кьугьунар-машгьулатар жуьреба-жуьребур ва аялрин фикир желбдайбур авун муаллимдин гьиле ава.

Юкьван классра ФГОС-рин истемишунар кьилиз акьудун патал методикадин цийи кьайдайрикай сад - *проектдин к1валахар* я. Абурук жуьреба-жуьре к1валахар акатзава:

а) важиблу месэладикай малуматар гузвайбур;

б) месэла ахтармишзавайбур;

в) тежрибадай кьачунвайбур;

г) тежрибада лазимбур;

гь) жува яратмишзавайбур ва мсб.

Методикадин кьайдаяр, амалар ва технологияр садра арадал атана, дегиш тахьана, санал акьвазнавай затлар туш. Абур чан алай, гьар са муаллимдин тежрибада вичин кьетленвилер авай, тарсарин ери хкажзавай муаллимдин

куьмекчияр я. Абуру муаллимдин чирвилер хкаж хьунихъ галаз санал дегиш жезва, метлеблу жезва къадардиз артух жезва.

Методикадин къайдаяр, амалар ва технологияр девлетлу ийидай рекъерикай сад мектебда гуманитариядин ва тӀебии предметар гузвай муаллимрин *кӀвенкӀвечи тежриба* чирун я.

Литературадин муаллимдивай гьар са предметдин (урус литературадин, къецепатан чӀалан, тарихдин, географиядин, биологиядин, физикадин, химиядин ва мсб) тарсариз фена, абуруз талукъ макъалаяр ва журналар дикъетдивди кӀелна, жуван багъаж цӀийи фикирралди, цӀийи амалралди, цӀийи къайдайралди залан хьийиз жеда.

Малум тирвал, хайи литературадиз чӀал, тарих, география, урус литература, музыка ва маса предметар (илимар) гзаф мукъва я. Гъавиляй абурукай хайи литературадин тарсара гзаф менфятни къачуна кӀанда.

Предметрин арада авай алакъаяр жуваз чирун ва хуьн патал муаллим гьа предметрин тарсариз фена, гьа предметар гузвай муаллимрихъ галаз таниш хьана, абурун тежриба чирна ва жуван тарсара ишлемишна кӀанда.

Эхиримжи йисара урус чӀалал акъатзавай методикадин ктабра цӀийи думанар-терминар гзаф ишлемишзава. Абурукай мукъвал-мукъвал ишлемишзавайди чаз *креатив* яз аквазва. Ингилис чӀалай къачунвай *креатив* гафунихъ ихътин мана ава: инсандин яратмишдай алакьунар; цӀийи фикирар къилиз акъудиз алакьун; лап цӀийи ниятар къилиз акъуддай алакьун хьун.

Аялдин *креатив къилих*: яратмишдай, тахъай хьтин, адетдин тушир алакьунар авай аял (инсан) ва я адан къилих. (*Знатоки литературы*. - «Молодежь Дагестана», 18.03.16).

Ингилис чӀалан тарсара методикадин цӀийи къайдаяр ишлемишуниз талукъ са макъалада ихътин са хийирлу фикир къалурзава: мектебда чирвилер гун аялдин фикиррал, къатӀунрал, теснифрал ва гьерекатрал бинелу хьана кӀанда: гьерекатдик квай аялдин къилиз цӀийи тарсни (муаллимди гузвай чирвилер, тербия) хьсан фида. («Учитель Дагестана», 10.12.15).

Макъаладин эхиримжи гафарал хайи литературадин муаллимдин фикир желбун яз, адан рикел жуван халкъдин философия хкун кутугнава. Адет я: к1вале-хуьре виклегъ, хци, к1вачел къезил аял (гада, руш лугъун тавуна) гзаф к1ан жеда, ахътин аялдин фикирар, рахунарни ачухбур, хцибур, акъуллубур жеда, ада мектебдани хъсандаказ к1елда; темпел аял садазни к1ан жедач: ахътин аялдин жавабарни къуьруьбур жеда, ада мектебдани са гужуналди к1елда., адал «Пиле» лакабни акъалтда. Аялрин алакьунриз талукъ мисаларни ава:

Акьуллу хци бубадин гаф къада.

Алакь тийидайда ч1ехи къван къада.

Ахмакъ меци кылел бала гъида ва мсб

Советрин девирдин ч1ехи муаллим-алим В.А.Сухомлинскийдин гафар к1елиз жеда: *«Гзаф бедбахтвилерин бинеда инсандиз гъвеч1и ч1авалай вичин гъиссер идара ийиз, «герек я», герек туш» гафарин манадив дуьздаказ эгеч1из чир тавун ава».*

Тарсуна муаллимди ихътин месэляяр фикирда къуна к1анда:

- * аялриз къадардилай гзаф тапшуругъар тагун (адетдин къадар 4-5 яз гъисабиз жеда);
- * тапшуругъри аялрин фикир-фагъум юзурин, хци ийин;
- * фикир къуьруь жезвай, ахвар агалтзавай аялдиз регъят тапшуругъ, фикир хци ийидай суал гун;
- * аялар хайи литературадин тарсарал желбдай тапшуругъар тамамариз доскадал акъудун.

Са гъи ят1ани рекъяй алакьунар авачир аял жедач. Гзаф дуьшуьшра гъар са аялди хъ са шумуд рекъяй алакьунар жеда... Къуьруь къат1унар авай аялар юкъван ва ч1ехи классрани дуьшуьш жезва, абуруз чирвилер гудайла, муаллимди регъят къайдайрикай, амалрикай ва тапшуругърикай менфят къачуна к1анда, яни *дифференцированный къайдаяр* ишлемишда.

Хайи литературадин муаллимди чешне къачуна к1анзавай к1венк1вечи тежриба гъам чи уьлкведин мектебра, гимназийра ва образованидин маса

идарайра, гьамни къецепатан уьлквейрин (Англия, Германия. Дания, Испания, Италия, Норвегия, США, Финляндия, Франция, Швеция ва мсб) мектебра арадал атанва. Абурун тежриба, агалкъунар ва масса месэллаяр чи алимрин, муаллимрин макъалайра, ктабра райжнава (35).

2012-йисуз Даниядин меркез Стокгольм шегьерда 36 уьлкведин муаллимар, алимар, образованидин регьберар ва къуллугъчияр к1ват1 хьана, 9-сеферда ч1ехи межлис-саммит хьана: анал дуьньяда аялриз чирвилер ва тербия гунин месэлаяр гьална ва иштиракчийри гьарда вичин уьлкведин тежрибадикай суьгьбетна.

Дуьнядин халкъарин ихьтин зурба мярекат тухун патал са гьвеч1и гьукуматдин меркез шегьер вучиз хьана, лагьайт1а, жаваб ихьтинди жеда: Даниядин образованида чешне къачуз жедай ажайиб тежриба ва ч1ехи агалкъунар ава. Месела, Скандивидин уьлквейрин мектебра 80 миллетдин аялри дуствилелди к1елзава ва хьсан агалкъунар къалурзава.

Даниядин, Швециядин, Англиядин, Чехиядин ва Европадин маса гьукуматрин мектебра аялриз чпин къилди техника ва Интернет ава. Аялри чирвилер ихьтин шарт1ара къачузва:

- * аялри чирвилер санал, гап1ал хьана, къачузва;
- * проектар, десте-десте хьана, гьалзава;
- * ИКТ-дикай (информационно-контрольный технология) менфят къачузва;
- * мектебдин сайтда учебникар, пособияр, художественный ктабар, картаяр, шикилар ва мсб, тамам са библиотека ава;
- * лазим электронный ктаб аялдивай гьасятда жагъуриз, къачуз, к1елиз ва ишлемишиз жезва;
- * компьютерда къилди инсанриз (Шекспираз, аялриз тарс гузвай муаллимдиз, мектебдин директордиз ва мсб) талукъ сайтар ава;
- * аялри чпин фикирар адаз гьик1 регьят ят1а (ктабдай к1елна, хуралай ва я электрондин къайда, сайтдал кхьена) лугьуз ихтияр гузва.

Швециядин «Реданберг» мектебдин эвергун *«Жагъура! Къурмиша! Юлдаширихъ галаз пая!»* я.

Саммитдин иштиракчийри чпин уьлквейрин мектебрикай, абурун тежрибадикай жуьреба-жуьре малуматар гана. Месела, Англиядин мектебра географиядиз, иллаки экономикадин географиядиз, еке фикир гузва: аялриз гьуьляй балугьар къадай амаларни чирзава.

Са бязи уьлквейрин мектебра аялар, фотоаппаратар гваз, тлебиатдал ракъурзава; муькуь уьлквейра - аялриз са заводдин ва я майишатдин хийирлувал, къазанжи тайинариз тазва.

Дуьньядин муаллимрин саммит ихьтин къейдерал атана:

- алай девирдин образованидин ва малуматринни хабаррин технологийри муаллим туькьуьм тийин;

- техникадивай, ам гьикъван акьуллу ва амалдар хьайитлани, муаллимдин чан алай гаф ва инсанвилдин алакьяр дегишариз жедач;

- аялар Интернетдин «чилиникай» хуьн;

- алай девирдин технологияр галачиз чавай вилик физ жедач, гьавиляй абур акьулдалди ишлемишун («Учительская газета», 4 декабря 2012 г.).

Дуьнядин уьлквейрин к1венк1вечи тежрибадикай рахун патал виридалай вилик чаз муьквал къунши Финляндиядин т1вар къаз кланзава. Вучиз лагьайт1а Виридуьньядин PISA идаради къиле тухвай ахтармишунриз килигна, 2015-йисуз Финляндиядин мектебра клелзавай аялри виридалай къакъан, дерин чирвилер къалурна: тлебии предметрай 2-чка, математикадай 5-чка къуна; ктабар клелунай виридалайни вилик хьана.

Ихьтин агалкъунрин бинеда Финляндиядин юкъван ва мектебдин са жерге къетленвилер ава:

- 1) аялри, са гужни алачиз, ашкъидивди клелзава;

- 2) гьар са аялди вичин алакьунар къалурзава;

- 3) аялриз образование (чирвилер, тербия) ва къулай шартлар (т1уьн-хьун, гьавая гузва ва тешкилзава («Настоящее время» 13 ноября 2015 г.).

Финляндиядин мектебдин агалкъунрин методикадин къетленвилер садазни сир туш, ам гьар са гьакимдивай жуван гьукуматда кардик кутаз ва гьар са муаллимдивай вичин тежрибада ишлемишиз жеда.

Лезги литературадин муаллимдивай финрин тежрибадай ихътин къайдаяр, амалар къачуз ва жуван к1валахда ишлемишиз жеда:

- * классда муаллимдиз «к1ани» ва «так1ан» аялар жедач: ам виридаз са виляй килигда;
- * аялдин вири ихтиярар хуьда: адав, тамам граждандив хъиз, эгеч1да, адан кефи я кардалди, я гафуналди хадач;
- * гъар са аял патал чирвилер ва тербия гудай махсус план тук1уьрда;
- * аялриз тарсуна, абурун алакьунриз килигна, четин ва регъят тапшуругъар гуда;
- * аялриз уьмуьрда герек къведай чирвилер гуда;
- * аялар экзамендиз ваь, яшайишдиз гъазурда;
- * аялдиз, ам репетитордин патав тефидайвал, тамам чирвилер гуда;
- * аялдик шад гъисс, къаст-руьгь кутада;
- * малумарда: *к1елиз к1анзавайда к1елда*, аялдин кефи «къведралди» хадач;
- * аялар к1елайдакай, яб гайидакай фикириз, веревирд ийиз, къимет гуз, нетижа хкудиз, ц1ийи чирвилер жагъуриз вердишарда;
- * муаллим аялрин шулугърик, къал-макъалрик къаришмиш жедач: абур чпин месэлаяр чпи гъялиз вердишарда;
- * муаллимди диде-бубайривай чпин аялрихъ галаз жезмай къван гзаф вахт ак будун т1алабда;
- * литературадин тарсар тарихдихъ, культурадихъ, сиясатдихъ ва жемиятдин месэлайрихъ галаз гзаф (!) алакьалу ийиз алахъда.

Финляндиядин мектебдин къет1енвилерик, лагъана к1анда, лезги муаллимдиз ван хъайи, таниш, чизвай ва вичи литературадин тарсара ишлемишзавай къайдаярни ква. Абур вири дуьньядин методикадин девлет я.

Данидин, Финляндидин ва маса уьлквейрин мектебрин къурулуш, методика ва агалкъунар вири санлай фикир гуниз, лезги муаллимрин тежрибада ишлемишуниз ва абурукай менфят къачуниз лайихлу я.

Винидихъ лагъайвал, аялриз чирвилер (образование) гунихъ тербия гунни (тамам инсан, гражданин гъазурун) гала. Чун рахай уьлквейрани гъа ик1 я.

Муаллимди са тарсуна ва я са шумуд тарсуна ишлемишзавай методикадин рекъиз (къайдайриз ва амалриз) куьрелди *технология* лугъзува. Адахъ галаз ихътин са жерге думанар-терминарни арадал атанва ва ишлемишзава: хсуси технология, умуми технология, цӀийи технология, хийирлу технология ва мсб.

Илимда ва тежрибада жуьреба-жуьре технологяр ава:

*чирвал гудай технология;

*тербия гудай технология;

*дифференцированный технология ва мсб.

Технологяр, абур ишлемишзавайбурулай аслу яз, жеда:

* муаллимдин технология;

* тарсунин технология;

* муаллимдинни аялрин дестейри санал кӀвалахзавай технология ва мсб.

Гьар са технология ихътин паярикай ибарат жеда:

– технологиядин мурад-метлеб;

– технологиядин бинеда авай илим;

– технология ишлемишзавай муаллимдин гьерекатрин тартиб;

– технологиядин муаллим мукъаят хьун лазим тир тереф.

– нетижайри къазанмишун мумкин тир къимет;

– технологияди арадал гъизвай нетижа.

Бязи технологяр къвед-пуд гафуникай, са шумуд гьерекатдикай ибарат жезва, ахътинбурук акатзава:

* къилди-къилди аялриз талукъ технология;

* битав гьерекат ишлемишзавай технология;

* аялар машгъуларзавай технология;

* аялрин сагъламвал хуьзвай технология ва мсб.

Лезги литературадин тарсара муаллимри гзафни гзаф ишлемишзавай *чирвилер гунин технология* ихътин паярикай (амалрикайни къайдайрикай) ибарат жезва ва ибарат хъана кӀанзава:

* аялриз гзаф ва дерин чирвилер гун;

* аялар рахурун, абурун хурун (рахунрин) чӀал ачухарун;

- * аялрив кхьинрин кIвалахар тамамариз тун;
- * манийриз, музыкадиз яб гун;
- * аялрин чирвилерин дережа хкажун;
- * аялриз тербия гун.

Ихьтин паяри муаллимдин пешекарвилин дережа хкажзава ва адан *кIвалахдин методика* арадал гъизва, ана ихьтин месэлайриз кьетIен фикир гуда:

- * муаллимдинни аялрин арада къени, михьи, тамам алакъяар хьун;
- * алакъяйрин гъар са паюниз чара-чараз фикир гун;
- * гъар са тарс ва мярекат илимдин ва тежрибадин жигъетдай къакъан (дуьнядин) дережада аваз къиле тухун.

Аялди классда авур суьгъбетдиз, кхъей изложенидиз ва я сочиненидиз, авур докладдиз юлдашри къимет гуда:

- а) сад лагъайда вичин фикир, «Зун редактор я» лагъана, редакторди хьиз, гъалатIар къалурна, малумарда;
- б) къвед лагъайда вичин фикир, «Зун алим я» лагъана, ахтармишунарзавай алимди хьиз, малумарда;
- в) пуд лагъайда вичин фикир, «Зун критик я» лагъана, критикди хьиз, малумарда.

Вичин фикир, гъелбетда, муаллимдини лугъуда: ада аялрин къиметар тупIалай ийида ва гъахълу къимет хкъада.

Методикадин ктабра маса амаларни къалурнава: тарсунин темадиз ва мурад-метлебдиз килигна, аялрин кIвалахриз къимет гузвай юлдашрин хиве маса везифаярни (зари, ашукъ, библиотекадин зеведиш, музейдин къуллугъчи, театрдин режиссер, манидар ва мсб) ава.

Эхиримжи йисара лезги мектебра аялриз чирвилер ва тербия гунин кIвалах гзаф муаллимри (абурун тIварар винидихъ къунва) жуьреба-жуьре технологийрин куьмекдалди, мукъуфдивди методикадин къайдаяр ва амалар ишлемишиз, тарифлудаказ тухузва.

Абуру жуьреба-жуьре рекъерай агалкъунар къазанмишзава: райондин ва республикадин гъуьжетра сад лагъай чкаяр къазва ва Президентдин грантар

къзанмишзава; Цийи Къурушрин 1-юкван мектебдин муаллим Гь. Къазиеван т1вар «Дуьньядин халкъарин ч1ехи энциклопедияда» (2014) гьатнава; К.Ферзалиева Къалажухрин мектебдин У-У11 классра тарсар-гьуьжетар тухузва ва сифте яз кроссвордрин к1ват1ал акъуднава. Кроссвордар туьк1уьрун ва гьялун тарсара ишлемишдай машгъулатриз ва къугъунриз мукьва я.

Юкван классра хайи литературадин тарсара ихьтин къугъунар ишлемишиз жеда:

- * шиир гьуьжетралди хуралай к1елун;
- * четин текст (гьикаядин ч1ук) гьуьжетралди к1елун;
- * муаллимди гайи темадай са бейт (куплет) шиир туьк1уьрун;
- * гайи темадиз талукъ мисалар туьк1уьрун;
- * миск1алриз жавабар гун;
- * халкъдин ва композиторрин манияр лугъун, ч1алар ва музыка ни кхьенат1а,

тайинарун;

- * бязи гафар урус ч1алаз элкъуьрун;
- * текстиниз, эсердиз, культурадин вакъиадиз хьиз, килигун;
- * думанар лезги ва урус ч1аларал лугъун ва мсб.

Месела, С.Османовади ва Г. Алиевади литературадин тарсар чпи туьк1уьрнавай шиирдалди башламишзава ва шиирдалди куьтягъзава. Абуру тарсара маса амалар ва машгъулатарни ишлемишзава:

- аялри к1елай эсердив къадай шикилар ч1угвазва;
- интерактивный доска ишлемишзава;
- ДВД ишлемишзава;
- компьютер кардик кутазва; - техникадин такъатрин куьмекдалди чирвилер

гегьеншарзава;

- техникадин такъатрин куьмекдалди ч1ал гегьеншарзава;
- музыкадиз яб гузва.

Бязи тарсар адет туширбур (нетрадиционные), къве предмет какахъайбур (интегрированные) ва важиблу месэла гьялзавайбур (проектные) яз гузва. Ихьтин тарсариз муаллим вилик амаз гьазур жезва ва ам аялрин куьмек галаз

кбиле тухузва. Аялар важиблу месэлаяр аннамишиз, ахтармишиз ва кхьинрин к1валах хьиз, тамамариз вердишарзава.

Аялрин чирвилер ва ч1ал гегьеншариз муаллимривай чкадал арадал атанвай, мукьва йисара басмадай акъатнавай методикадин ктабрикай куьмек къачуз жеда. Ахьтинбурук Ф.Несрединован, И.Жаватован, С.Османовадин, Г.Межидовадин, А.Агьмедпашаеван, К.Ферзалиеван ва маса муаллимрин винидихь т1варар къунвай ктабар акатзава.

Акьалт1ай пешекар образование авай, тежрибалу муаллимрин жергеда шегьердин (Магьакъаладин, Дербентдин ва мсб) мектебра чешнелудаказ к1валахзавай муаллимарни (А.Абдурагьманов, М.Алиева, И.Амаханова, А.Баламирзоева, З.Гьасанбегова, Н.Мегьамедова, Р.Халифаева, Ш.Хибиева, Э.Шикерханова, Н.Яралиева ва мсб) ава.

Литературадин эсерар ва илимдин думанар чирзавай тарсарихь галаз санал аялрин кхьинрин ч1ал ачухарзавай тарсарни тухуда: аялар изложенияр ва сочиненияр кхьиз вердишарда.

Хайи литературадин тарсар, к1венк1вечи муаллимрин тежриба фикирда аваз, винидихь къалурнавай жуьрейрилай гьейри, гьихьтинбур хьун лазим я:

* тарс аялрин фикир желбзавайди, абурун алакьунар ачухзавайди, къалурзавайди ва хкажзавайди жен;

* тарсуна аялар секинардай, абурун фикир муаллимди гузвай чирвилерал желбдай ва рик1 шадардай гьава, т1ебиат тешкилин;

* тарсуна аялривай чпин фикирар лугьуз, веревирдер ийиз, тестикъариз жен;

* тарсуна гьар са аялдивай вич акьул, къат1унар, къет1ен фикир-фагьум авай инсан-личность тирди къалуриз, тестикариз жен;

* тарсуна аялриз жуван ватан, халкъ, дидедин ч1ал, хайи т1ебиат, зегьмет, гуьзелвал, искусство, музыка к1анарзавай тербия гун;

* тарсуна аялар Россиядин Федерациядин гьукуматдиз вафалу, вири ихтиярар авай гражданаар яз тербияламишун;

* тарсуна аялар тлебиатдикай ва дуьньядикай хабар авай, илимдихъ ялзавай, къунши халкъарин культурадиз гъуьрметзавай, дуьньядин граждана яз тербияламишун.

Аялрин куьмекдиз чирвилер жагъурдай (*проблемный, ахтармишдай, эвристикадин*) къайдаяр, абурун амалар, тестер ишлемишун къвезва.

Аялрин чирвилер ахтармишдай къайдайрикай сад *тестар ишлемишун* я. Аялар *тест* гафунихъ, тестер гъалдай къайдадихъ галаз танишарда. Тестар члехи темадин, четвуртдин, зур йисан ва я клелунин йисан эхирда ишлемишда, аялрин чирвилерин дережа ахтармишда.

Гъар са тестина адет яз 3-4 суал жеда, муаллимди абуруз жаваб гудай (тест гъалдай) къайда ачухарда: тестинин гуьгъуьна ганвай жавабрикай сад, дуьзди, хкъада; адан нумра литературадин дафтарда ва я къилди чарчел кхъида; аялдин жаваб муаллимдив гвай ва къилди чарчел алай «Дуьз жавабрив» гекъигда; гъар дуьз жавабдиз гузвай баллрин къадар гъисабда; клватл хъйи баллрин къадардиз килигна, къимет эцигда. Ихътин тестар, винидихъ лагъайвал, 2002-йисуз басмадай акъатна.

Тестар ишлемишдай къайдадиз *гъуьжетар тешкилдай къайда* мукъва я. И жигъетдай муаллимдин гъилиз ихътин ктаб атанва: Ферзалиев К.Н. У-У11 классра лезги члалан ва эдебиятдин тарсар-гъуьжетар. – Магъачкъала, 2016. Ам 12 тарсунин конспекдикай ибарат хъанва, гъар са тарсни члалан ва литературадин программайрихъ, тарсара чирзавай темайрихъ галаз алакълалу я. Кирамди-авторди вичин тежрибадикай суьгъбетзава. Ктабдихъ тарсар кхъенвай диск акалнава, адан куьмекдалди гъам муаллимдивай, гъамни ада тарс гузвай классда ацукънавай аялривай «чан алай» тарсуниз, аялрин гъуьжетриз килигиз, абурун чирвилер чпин чирвилерив гекъигиз жеда. Теклифзавай тарсарикай-гъуьжетрикай гъар са муаллимдивай менфят къачуз, Етим Эминан эсерар чирзавай тарсара гъуьжетар тешкилиз жеда.

Инал чна мад сефер К.Ферзалиеван «Виш кроссворд» ктаб риклел хкизва: амни тарсара, классдилай къеце, клвализ гузвай тапшуругърик кваз ишлемишун хийирлу я.

Методикадин кьайдайрин, амалрин ва технологийрин куьмекдалди аялар чирвилер кьачунин гьерекаддик кутун, абурув фикир-фагьумиз ва к1валахиз тун (чирвилер кьачун, яшайиш чирун, дуьнья чирун) герек я.

Гзаф муаллимри, мектебра фадлай адет хьанвай методика ва ц1ийи методика сад-садак какадарна, ишлемишзава: ихьтин амалди гзаф менфятни гузва. К1венк1вечи муаллимри чпин тежрибада ихьтин кьуд кьайдадиз гзаф чкани гузва:

- * чирайди тикрарун;
- * чирайди мягкемарун;
- * аялди муаллимдин куьмек галачиз чирвилер кьачун;
- * аялди чирайдакай вичин фикирар лугьун, вичин кьимет гун.

Уьлкведа ва республикада арадал атанвай гьалар, муаллимрин мумкинвилер ва аялрин истемишунар фикирда кьуна, эхиримжи йисара педагогикада ва методикада аялриз образование гунив *кластердин кьайдада* эгеч1зава.

Кластердин кьайда (класт - ингилис ч1ала: *к1ус, ч1ук, гап1ал, к1унч1 я*) - аялриз образование гунин карда иштиракзавай вири хилер: муаллимдин к1валах, мектебдин дирекциядин к1валах, образование гузвай идарайрин к1валах ва жемиятдин к1валах, диде-бубадин к1валах, яни вири хилерин к1валахар ва алахьунар, сад-садав агудна, абур сад авуна, лазим нетижа кьачун патал ишлемишуниз лугьуда.

Ихьтин садвал, образование ва тербия гузвай вири хилерин иштираквал, абуру мектебдиз гузвай куьмек, гьелбетда, хайи литературадин муаллимдиз мадни гзаф герек я. Гьавилай тежрибада *кластердин кьайда* ишлемишун менфятлу я.

Лезги мектебда фадлай малум, амма тежрибада кьериз-ц1аруз ишлемишзавай кьайдайрикай сад *искусстводин куьмекдалди чирвилер гун* я. Ам т1имил ишлемишунин себеб тарсара кьалурдай шикилар чеб т1имил хьун я. Чун вичикай рахазвай «Етим Эмин мектебда» темани гьак1 я, аялриз анжах пуд багьа ивирдин шикилар кьалуриз жезва: А.Азизова ч1угур портрет, Гь.Гьейбетова кьурмишай гуьмбет ва М.Ярагьмедоваз архивдай жагьай фото-шикил. Абуруз

куьмек яз, «Самур» журналдай художник Имам-Али Халилова члугунвай тлебиатдин 7 шикил къалурда («Самур», 2013-йис, № 5, 49-52-ч.).

Рикел хкиз кланзава: алатай асирдин 70-йисара А.Азизова Е.Эминан уьмуьрдиз талукь 8-10 гьвечли шикилар члугунай, абур «Коммунист» газетдизни акъатнай, чун абур жагьур хыйиз ирссагьибрин гуьгьуьна къекъевезва.

Литературадин тарсара, методикадин вири жуьредин къайдаяр, амалар ва технологияр, интерактивный доскаяр ва маса такьатар ишлемишунин нетижа яз, аялрихь ихьтин алакьунар хъана кланда:

- * жува-жуваз клелун ва чирвилер къачун;
- * рахунра малум малуматар ишлемишун;
- * клелай текстиниз критикдин вилерай килигун;
- * клелай текстиниз къимет гун.

Ихьтин шартлара интерактивный педагогикадин технологияр ва гьа рекье клвалахзавай муаллимар-устадар пайда жезва. Абурун арада гуьжетарни тешкилзава. 2016-йисан октябрдиз Пятигорск шегьерда къиле фейи гуьжетра Дагьустандин муаллимрини иштиракна («Голос профсоюза», 10.XI.16).

Винидихь теклифзавай литературадин методикадиз (къайдайрин, амалрин ват технологийрин клватлалдиз), ам гьикьван цийиди ва менфятлуди ятлани, манийвалзавай месэлаяр, гьалар ва шартларни ава. Абурукай къилинбур я:

- * литературадин ктабар-хрестоматияр къецлилбур (методикадин пособиар, фондискар ва мсб галач) хьун;
- * хайи члалай ва литературадай 1X классда гьукуматдин экзаменар тахьун;
- * гьукуматдин къанундалди чи мектебдай сифте «милли компонент» акьудун ва 2015-йисалай «милли мектеб» (1-классдилай эгечлна, дидедин члал квачиз, вири предметар урус члалал чирзава) къакьудун;
- * урус члалан ЕГЭ-ди милли предметрин вахт ва итижлувал къакьудун;
- * аялриз классдилай къеце клелдай ктабар тахьун;
- * радиодин ва телевиденидин гунуграй, сегьнедилай аялриз литературадин члалан уьлчмеяр къериз-цларуз ван хьун ва мсб.

Ихътин шартлары муаллим вичин вири къуватар кIватIуниз ва аялриз тамам, дерин *савад* гуниз мажбурзава.

Муаллимдин куьмекдиз МЭО (Мобильное Электронное Образование) тIвар алай цIийи рехъ – технология къвезва. Ам тежрибадиз атун меркезда авай аялрин бахчайрилай эгечIнава. Мукъвара мектебривни агакъда.

Аялар датIана хайи чIалан, культурадин, литературадин ва искусстводин алемда хуьн патал, тербияламишун патал адав гьар классда, гьар тарсуна садкъве «милли» суалар вугуда ва тапшуругьар тамамариз тада. Месела:

* Лезги чIалал гьи газетар ва журналар акъатзава?

* Магъачкъалада ва Бакуда басмадай акъатзавай газетринни журналрин тIварар къилди-къилди лагъ.

* Абурукай куь хзанди вуч кхьенва?

* Абур кхьихъ ва кIела.

* Вуна и йикъара дидедин чIалал вуч кIелна? Вуч кIелзава?

* Са шиир хуралай кIела.

* Са гьикая, повестдин чIук суьгъбет хьия.

* Лезги художникрин тIварар лагъ.

* Лезги композиторрин тIварар лагъ.

* Лезги артистрин ва манидаррин тIварар лагъ.

* Ваз нин шикилар, манияр, къуьлер хуш я?

* Вавай «Лезгинкадал» къуьл жедани?

Литературадин тарсара ихътин къайда ва амалар ишлемишуниз *милли технология* лугъуз жеда. Ам хайи литературадин гьар са тарсуна ишлемишуниз лайихлу я.

Илим ва техника датIана вилик физва: техникадин ва электроникадин аппаратар, тадаракар рекъемрал-цифрайрал элячIзава, абур тежрибада ишлемишдай методикани арадал къвезва. Ихътин девирдин мектебда, илимдинни методикадин ва ФГОС-рин истемишунар фикирда аваз, кIвалахзавай муаллимди аялар, авай чирвилерин бинедал цIийи чирвилер къачуз, хьанвай

чирвилер веревирд ийиз, ихътин рекъелди хайи литературадай тайин образование ва тербия къачуз вердишарна к1анда.

Пуд лагъай къил

ЕТИМ ЭМИНАН ЭСЕРАР ЧИРДАЙ ТАРСАР

Мектебда Етим Эминан эсерар чирдай методика ачухарзавай къил 7 паюникай ибарат хъанва. И темадикай чун жуван макъалайрав ва ктабра (3; 4; 6; 7; 12) раханва, гъавиляй ина бязи фикирар тикрар хъун т1ебии кар яз гъисабзава.

Лезги аялриз хайи халкъдин ч1ехи зари Етим Эминакай гъеле бахчада амаз хабар жезва. Гъепцегърин бахчадин тежрибадикай менфят къачуна, за жуван са макъалада кхъенай: тербиячи Ф.Исмаиловади вичи гузвай тарсара аялриз халкъдин манияр чирзава, махар ахъайзава, имуча-мучайриз жавабар жагъуриз вердишарзава; вичи аялар патал к1ват1ай мецин эсерар Педагогикадин институтдиз рахкъурна, са к1ват1алдик кутуна. Ада биц1екриз Етим Эминакай гайи «тарс» къет1енди хъана:

Бахчадин ч1ехи яшарин аялрин десте «тарсуна» ацукънава, абурун «яраб къе вуч жедат1а?» суал авай вилер тербиячидал ала: и, хайи диде

хъиз, рик1из чими халади гъар сеферда аялрин кефияр ахтармишзава, жуьреба-жуьре суалар вугузва, ахпа я са алапат къалурзава, я са итиж квай суьгьбетзава... Яраб къе аялриз вуч чир жедат1а?

Аялриз салам гана, тербиячиди малумарна:

– Къе чаз, чан балаяр, Эмин бубани адан к1ек мугьман хъанва, - столдал са тийижир къужадинни к1екрен шикилар эцигна.

Аялар, чпин рахунар акъвазарна, тажуб хъана, гагь ч1улав чуру квай тийижир къужадиз, гагь яру жагъани къацу тум квай к1екрез килигна. Виридалайни вик1егь гадади жузуна:

- А чи Исмаил буба хътинди вуж-е?

– И буба, чан балаяр, са гзаф йисар идалай вилик яшамиш хъайи зурба инсан, манияр, ч1алар туьк1урдай, абур кхьидай, са шумуд ч1ал чидай зари, шаир Етим Эмин я. Адан ч1алар инсанри к1ват1 хъувуна, ихьтин ктабар акъуднава, – заридин «Дуьнья, гъей!» ктаб къалурда, вичин суьгьбет давам арда: – Эмин бубадиз аялар гзаф к1андай. Адаз къве руш авай: Къизханум ва Мислимат. Бубади ч1ехи рушаз чуьнгуьр ягъиз чирна, гъвеч1и рушаз «Бубадин к1ус» лугьуз, эвердай. Эмин буба вичин аялрихъ галаз, гъаятдал къуншийринбурни к1ват1на, туп-лаш, чуьнуьх-чуьнуьх къугъвадай, гатфариз цуьквер ат1уз, некъияр к1ват1из тамуз фидай... Эмин бубадиз т1ебиат, къушар, гъайванар гзаф к1андай...

– И къукьу к1екре инал вучзавайди-е? – жузуна маса аялди.

– И к1екре, чан балаяр, гъар пакамахъ фад уь-уьяр ягъзавай ва начагь Эмин буба ахварай авудзавай... Квез куь дидейри, бубайри лагъана жеди, чяхъ, лезгийрихъ, ихьтин са инанмишвал ава: к1екре гъарагъайла, мугьман къведа.

– Керекулди гъарагъайлани, мугьман къведа, – рик1ел хкана пуд лагъай аялди.

– Дуьз, гъак1ни лугьуда, – тестикъарна тербиячиди.

– Чи бадеди варцелай гъарагъай керекулдиз ик1 лугьуда: «Мугьман чаз, са киле мух ваз», – лагъана вик1егь гадади.

– Дуъз, бала, – тербиячиди вичин разивал къалурна. – Гъар пакамахъ вичин ахвар хазвай к1екрез Етим Эмина ик1 лугъузва, – ктаб ахъайна, яваш-яваш к1елна:

*Вуж жеда зи азиз мугъман,
На гъарайиз икъван, эй к1ек?!
Ваз къурбанд хъуй зи ширин чан,
Тахт гвачни вав къакъан, эй к1ек?!*

«Тахт» гафунин гъавурда туна, тербиячиди шиир к1елун давамарна:

*Ви ажайиб сес акъатна, –
Зун ахварай фад аватна.
Дуънядлай ви ван алатна,
Тазвач на зун пашман, эй к1ек.*

Четин гафарин (*ажайиб, дуъня, пашман*) гъавурда туна, шиир к1елун куътягъна:

*Етим Эмин рахазава,
Къве вил рекъел алазава...
За вавай мад жузазава:
Вуж я азиз мугъман, эй к1ек?!*

Ихътин жуъредин тарс муаллимдивай вичи к1валахзавай 1-1У классрани гуз, аялар ЕтимЭминахъ галаз танишариз жеда.

У-Х классра аялриз гузвай хайи литературадин тарсарихъ ихътин са шумуд къилин мурад ава:

- а) аялриз лезги литературадин ч1алал азаддаказ рахаз-кхъиз чирун;
- б) абуруз дидедин ч1ал, хайи литература к1анарун;
- в) аялрин рахунрин ва кхъинрин ч1ал гегъеншарун;
- г) нугъатдин шарт1ара яшамиш жезвай аялрихъ галаз (ахътинбурун къадар гзаф я) алава к1валах тухун;
- гъ) аялриз хайи литературадикай битав чирвилер гун.

Гъар са классда гузвай тарсара винидихъ къалурнавай методикадин къайдаяр, амалар ва технологияр ишлемишда.

Гъар са тарсунихъ вичин тема, мурадар ва тадаракар (адет хъанвайбур ва ТСО), аялриз чирвални тербия гудай методика ва адан къетленвилер жеда.

Етим Эминан уьмуьрдин ва эсеррин рехъ умуми образованидин мектебда, программадал асаслу яз, ик1 чирзава: гъар классда заридин куьруь биография, 2 шиир тарсуна, гъакъван алава яз чирзава; и кар патал У-У11 классра 2-2, У111 ва Х классра 3-3 сят чара авунва.

Етим Эминакай гудай тарсар патал литературадин кабинет ва я класс къетлендаказ безетмишда: шикилар, т1вар-ван авай инсанри заридикай лагъанвай гафар-фикирар къилди чарарал кхъена, доскадила, цларикай куьрсарда. Месела, ихътин фикирар ишлемишиз жеда:

*«На куьк1уьрна, стха, вун аллагъди хуьй,
Дили-диванадиз чирагъ, эй азиз!»*

Къ.Зулфикъаров.

«Заз яшамии жез халкъди, шиирар кхъиз Етим Эмина чирна».

С.Сулейман.

«Лезгийрин шииратда лирикадин эсерар яратмишдай Эминав барабар кас авач... Икъван гагъди лезгийрин шаирривай садавайни Эминалай виниз экъеч1из хъанвач. Адалай гуьгъуьнин шаирарни шиирдин къурулушдин жигъетдай Эминан къуватлу ч1аларин таъсирдик ква».

Гъ. Гъажибегов.

«Эминан ч1аларихъ еке художественный къиметлувал ава. Абур регъятдиз к1елиз жедай ва регъятдиз гъавурда акъадай, ч1ехи устадвилелди дуьзмишнавай ч1алар я».

М.Гъажиев.

«Дуьньядин картадал Дагъустандин Базар-Дуьзуь, Шалбуз ва Гъуни хътин зурба дагълар къейднава. Амма дуьньядин халкъариз Дагъустанда маса

*дагъларни, адан камалдин, руьгъдин къакъан куклушарни авайди чидач. Абур
Етим Эмин ва алатай девирдин гъакъикъи халкъдин шаирар я».*

Р.Гъамзатов.

*«Эмина лезгийриз, Пушкина урусриз вичин чIал тур хъиз, вичин, эминан, чIал
туна, лезги литература вилик финиз тежедай къадар таъсир авуна».*

Н.Тихонов.

*«Етим Эминан устадвал адакай ибарат я хъи, адавай, магъир устаддивай
хъиз, хайи халкъдин дерди-гъал, эрзиман мурадар къалуриз алакъна».*

М.Митаров.

*«Етим Эмин халкъдиз гъакъван багъа ва истеклу хъунин себеб ада инсанперес
ва кесерлу чIаларалди халкъдиз къуллугъна: инсанрин дердер ва гъамар, умудар
ва мурадар ачухарна».*

Гъ.Гашаров.

«Етим Эмин муьгъуьббатдин шишатдин еке алакъунар авай устад я».

А.Къардаш.

«Етим Эмин лезги шишатдин нурлу гъед я».

Къ.Акимов.

Етим Эминаз ихътин къимет гузвай инсанрикай: алимрикай ва зарийрикай
куьруь малуматар гуда (Николай Тихонов – урус шаир, Расул Гъамзатов – авар
шаир, МутIалиб Митаров – табасаран шаир я), аялар хабардар ийида.

Ихътин фикирар муаллимдивай Е.Эминан эсерар ахтармишай алимрин,
зарийрин ва маса пешекаррин макъалайрай, ктабрайни хкъгъиз ва тарсара
ишлемишиз жеда.

1. У классда

У классда аялриз хайи литературадай гудай сад лагъай тарсунихъ еке
метлеб: аялар цIийи предметдин, чпивай вуч кIанзаватIа, гъавурда твада.

У классда аялриз хайи литературадай гана кланзавай образование, чун винидихъ рахай программадал асаслу яз, ихътин паярикай ибарат жезва:

* халкъдин мецин яратмишунрикай ва литературадикай сифте малуматар гун;

* фольклордин ва литературадин эсерар клелун;

* литературадин тарихдикай ва илимдикай малуматар гун;

* рахунрин ва кхьинрин члал гегъеншарун;

* тербия гун.

Муаллим У классда ацукънавай аялриз чирвилер ва тербия гунив дикъетдивди эгечлуда:

– аялрихъ авай чирвилерин ва тербиядин дережа ахтармишда;

– «алам», «эдебият», «литература» гафарин-думанрин мана чирда;

– абур «культурадикхъ» галаз сих алакъада авайди лугъуда;

– «литература» халкъдин культурадин са хел тирди малумарда;

– аялар У классда чпин вилик акъвазнавай истемишунрихъ галаз танишарда.

Члалан месэла (аялриз члал чир хъун ва члал чирун) важиблуди яз гъисабда, гъавиляй абуруз сифтегъан классра хъанвай чирвилер гегъеншарда. Аялар гъавурдик кутада: чун хуъре-клвале рахазвайди, махар туклуърнавайди *лезги халкъдин члал*, учебникар, хрестоматияр, газетар, ктабар ва зарийрин эсерар кхъенвайди *лезги литературадин члал* я.

Малум я: литератадин члал нугъатрин члалари девлетлу ийизва. Нугъатрин члалан гафарганни акъатнава («Лезги-урус гафарган» къалурда). Анжах мектебда аялар литературадин члалал рахун лазим я. Ихътин истемишун иллаки нугъатдал рахазвай хуърерин мектебра мукъвал-мукъвал тикрарна кланда.

У-Х классра Е.Эминан уьмуурдин ва эсеррин рехъ чирзавай тарсарихъ чпин тема, мурад-метлеб, методика ва къетленвилер хъун лазим я.

У классда аялриз хайи литературадай образование гунив сифте суйгьбетдилай эгеч1 да ва муаллимди ихьтин месэлаяр ачухарда:

- * художественный литературадин мана ва метлеб;
- * художественный эсер к1елуни инсандин руьгьдин девлет артухарун;
- * литературади инсандин культура хкажун.

Хайи литература – учебный предмет я. Литературадикай, гафунин искусстводикай хьиз, сифте баянар гуда ва мягкемарда.

Литературадин илимдикай малуматар: *литература, художественный литература, литературадин ч1ал* ва мсб. «Лезги литературадин терминрин к1ват1алдикай» менфят къачуда.

Дидедин ч1алан ширинвилакай рахада. Адакай гзаф зарийри чпин гуьзел эсерар кхьенва. И.Алисултановадиз «Ч1алан къуват» ихьтинди яз аквазва (муаллимди к1елда):

Ч1ал къизил я, такьар муьрхъуь,

Уяхардай чилер вири.

Ч1ал гьулдан я, гьакьван хци,

Хъуьтуьлардай ракъни к1еви...

Ч1ал куьлег я ислягьвилини,

Ахъайдай рак и дуьнядин.

Ч1ала хуьда гележег чи,

Дуствилелди к1ват1 вири.

Ч1ала садни твадач к1еви,

Дегушарда хиял рик1е.

Предметрин арада авай алакьаяр ачухарда. Музыкадиз талукь яз, Е.Эминан ч1алариз лезги композиторри теснифнавай авазар авайди лугьуда. Шаирдин эсеррай лезги халкъдин адетар ва алам аквазва..

Дагъустан Республикадин образованидин ва илимдин министерстводин учебный планда ва программада У классда хайи литература чирун патал гьафтеда 2 сят, к1елунин йисуз 68 сят чара авунва.

И вахт литературадин программайра ик1 паюн фадлай адет хьанва:

эсерар к1елуниз - 50 сят;

ч1ал гегьеншаруниз - 10 сят;

классдилай кьеце к1елай эсерррикай суьгьбетриз - 8 сят.

Сифте яз У классдиз атанвай аялар «Хайи литература» предметдал желбун патал *сад лагьай тарс* тешкилунихъ, кьиле тухунихъ еке метлеб ава: сад лагьай тарсунин нетижаяр гьар са заридин (Кьуьчхуьр Саидан, Мазали Алидин, Етим Эминан, Ст1ал Сулейманан ва мсб) эсерар к1елдайла, ишлемишда. Куьрелди, сад лагьай тарсуни, яни аялриз малум жедай педагогикадин ва методикадин кьанунри, муаллимдин истемишунри) гуьгьуьнай кьезвай вири тарсарин кьурулуш ва арадал атуник умуд квай нетижаяр тешкилзава.

«Хайи литература» темадай тухудай тарсунихъ ихьтин мурадар хьун фикирда кьада: художественный литературадикай малуматар гун; аялар «Лезги литература» учебникдихъ галаз танишарун; учебникдин сифте гаф к1елун ва ам аннамишун; аялриз милли тербия гун.

Сад лагьай тарсуна ихьтин *тадаракар* ишлемишда: У классдин учебник, программа, зарийрин ктабар ва шикилар, лезги ч1алан гафарган, магнитофон телевизор, лезги манияр ва рахунар кхьенвай дискар, Дагьустандин карта.

Хайи литературадин сад лагьай тарс лап кьетленди: аялриз милли художественный литературадикай хабар гузвайди, абурук ватанперес руьгь кутвазвайди, милли тербиядин бинейр эцигзавайди хьана к1анда.

Аялриз лезги ч1алал салам гуда ва абурухъ галаз таниш жеда. (Класдин журналдин лазим чинар ва аялрин дафтаррин чинарни лезги ч1алал ац1урда).

Класс тешилда: аялар суьрейра дуьздаказ ацукьарда (абурун сагьламвал хуьн фикирда аваз), муаллимдиз яб гуз гьазурда. Гьар са тарс гьа ик1 тешкил хьун мектебдин адет тирди лугьуда. (Класс тешкилуникай чун агьадихъ мад рахадач).

Аялар ц1ийи предметдихъ - «Лезги литературадихъ» ва гьа ихьтин т1вар алай ктабдихъ - хрестоматиядихъ галаз танишда.

Картадай гьвеч1и ва ч1ехи ватанар: Лезгистан, Дагьустан ва Урусат (Россия) кьалурда.

Аялри муаллимдин сесинилай ихътин жумлаяр жуьшдалди (хордалди) тикрарда:

Чун акьуллу аялар я.

Чун тербия авай аялар я.

Чи рик1 к1елунал, чирвилер къачунал ала.

Чна лап хъсандаказ к1елда.

Чун ватандиз вафалу инсанар жеда!

Чаз жуван хайи ватан - Лезгистан,

Ч1ехи ватан - Дагъустан ва

Мадни ч1ехи ватан - Россия к1анда.

Ихътин келимаяр (абурухъ тербиядин, акьулдин, аламдин, культурадин, эдебдин ва психологиядин жигъетрай зурба метлеб ава) муаллимди аялрив гуьгъуьнин тарсарани тикрариз тада.

Муаллимди малумарда:

– Куьне к1елдай ва чирдай тарсунин-предметдин т1вар *Хайи литература* я. Литература кхъенвай вири эсерриз: манийриз, шиирриз, гыкаяйриз, повестриз, романриз... санлай лугьуда. (Сад лагъай тарсуна аялар гъар са ц1ийи гафунин, думандин-терминдин гъавурда тун четин я, агакъ тавун мумкин я, гъавиляй муаллимди вичи-вичикди меслятда: «Сифте тарсара аялриз ц1ийи гафар ван хъурай, япа гъатрай, гуьгъуьнин тарсара за абурун мана ачухарда ва гафарганра кхъиз тада»). Чи хайи литература - *Лезги литература* я, ингъе куьне ц1и к1елдай ктабдални гъак1 кхъенва: «Лезги литература. Хрестоматия. 5-класс», – къалурда ва къейдда:

– Гъар са халкъдихъ вичин хайи литература ава. Ц1инин йисуз куьне чи литературадик кваз Дагъустандин халкъарин литературайрин эсерарни, къилди «Урус литературани» к1елда.

Сифте тарсуна аялар «литература» гафунин, «Лезги литература» предметдин, «Дагъустандин литература» предетдин, «Урус литература» предметдин т1варарин (абур думанар-терминарни я) гъавурда твада.

– Литераураяр жуьреба-жуьреbur жеда, – лугьуда муаллимди ва гъисабда: –

Лезги литература, Урус литература, медицинадин литература, техникадин литература ва масабур, – гьар думандин мана ачухарда. – Инсанри гзаф клелзавай, инсанриз гзаф кландай литературадиз *рангарин (художественный) литература* лугьуда, ам зарийри кхьенвай, кхъизвай шииррикай, гьикаяйрикай, поэмайрикай, повестрикай, драмайрикай, романрикай ва маса эсеррикай ибарат жеда.

Рангарин литература - халкъдин руьгьдин ивир, адан руьгьдин игьтияжрин тлуьн я. Лезги литература, урусрин XX асирдин члехи зари М.Горькийди лагьайвал, - халкъди яратмишнавай виридалайни гуьзел, багьа ва акьуллу ивир, чи дамах я.

Рангарин литературеди (адаз са гаф-члални галачиз «литература» лугьузва) дуьньядин, инсанри, тлебиатдин вири терефар: уьмуьр, яшайиш, тарих, география, биология, акьул, философия, психология, логика, искусство... кьалурзава. Литературада халкъдин вири гуьзел терефри, суьгьуьрдин куьклевенвай чирагьри хьиз, кьатидаказ нур гузва. Ихьтин чирагьар аялриз кьалур тавуна, чир тавуна, абурулай чешне кьачун тавуна, абурукай тарс хкуд тавуна жедани?! Гьелбетда, ваь.

Хайи литература сифте нубатда дидедин члалахь галаз сигь алакьада ава, ам хайи члалан емиш, ивир, бегьер я. Литература гьамиша чан алай, садрани рекьин тийидай тербиячи я. И ва маса бинеяр ва себебар аваз, литературедин тарсар гузвай муаллимдиз халкъдин тарих, члал, фольклор, литература, искусство, музыка клан хьайитла, абур дериндай чир хьайитла, хьсан я. Анжах ихьтин савад, чирвилер, илимар чидай, яни акьалтлай тагьсил-образование авай муаллимдивай аялриз халис тарсарни гуз жеда.

Муаллимди малумарда:

– Гьар са члехи халкъдихь, абурукай яз лезгийрихьни, вичин рахунрин, чун рахазвай, ва литературедин (литературадин эсерар кхьенвай) члалар ава. Са хуьруьн агьалияр кьунши хуьруьн агьалияр рахазвай члалан гьавурда дуьздаказ такьун мумкин я, вучиз лагьайтла абур са члалан жуьреба-жуьре нугьатрал (лезги члалак *ахцегь, кьуба, гуьне, кьурагь, яркли* ва маса нугьатар акатзава)

рахазва. Литературадин ч1ал мазанри, зарийри, алимри, мухбирри туьк1уьрзава: адан гъавурда вири нугъатрин векилар акъазва.

Куьн, балаяр, савадлу инсанар яз, литературадин ч1ал чириз, литературадин ч1алал рахаз алахъна к1анда. За квевай захъ галаз, зи тарсара литературадин ч1алал рахун т1алабзава. Куь жавабриз, чирвилериз кьиметар эцигдайла, за куь рахунарни фикирда къада.

Муаллимди суьгъбет давамарда:

– Хайи литература – ам чи халкъдин руьгъ, руьгъдин девлет я. Гъар са инсанди вичин руьгъ (намус, гъейрат, ч1ал) ва халкъдин руьгъ (ч1ал, тарих, литература, культура, искусство ва музыка) хвена к1анда. Чаз жуван ч1ал (адаз *дидедин ч1ал* лугъузва), жуван ватан (адаз *диде-ватан* лугъузва) ва жуван литература (адаз *хайи литература* лугъузва), жуван хайи дидени буба хъиз, к1ан хъана, чирна, хвена к1анда.

Муаллимди аялриз сад лагъай тарсуниз талукъ темайрай суьгъбетарда: муаллимди суалар вугуда - аялар жавабар гуз алахъда.

Са жерге суалриз жагъай жавабрай муаллимдиз вичин гъилик атанвай аялрин ацукъун-къарагъун, к1елунихъ авай майилар, акъул-камал чир жеда.

Са шумуд суал чешне патал гъин:

- * Куь к1вале лезги газетар, журналар, ктабар авани?
- * Квез к1валин библиотека авани?
- * Ана гъихътин ктабар ава?
- * Абурукай вуна гъи ктабар к1елна?
- * Куь хзанди гъихътин газетар ва журналар кхъенва?
- * Кхъенвай газетар, журналар вахт-вахтунда агакъзавани?
- * «Кард» журналдай вуна вуч к1елна? Абурукай ваз гъи эсер хуш хъана?
- * Вавай сифтегъан классра чирай гъи лезги мани лугъуз жеда?
- * Гъи шиир хуралай к1елиз жеда?

Муаллимди литературадин са шумуд думандин (*библиотека, хрестоматия, литература, зари, кирам...*) мана ачухарда, абур тикрарда ва аярив чпин дафтарра (гафарганра) кхъиз тада.

Лезги шииратдин са антология къалурна, грек ч1алай атанвай «антология» гафунин мана ачухарда: *цуькверин к1унч1* ва я *«цуьквер цанвай чка»*.

Муаллимди малумарда:

– Гъар йисуз Магъачкъалада, Бакуда, Дербентда, Къасумхуьрел лезги зарийрин, алимрин, журналистрин, муаллимрин ктабар лезги ва урус ч1аларал басмадай акъатзава. Эхиримжи 2 йисуз 20-далай гзаф ктабар акъатна, месела, *Багъираштул Жалал*. Имуча-муча? – Баку, 2018; Седакъет Керимова. Зи манияр. Нотаярни, манияр кхьенвай дискни галаз. – Баку, 2018.

Ц1ийи ктабрикай муаллимди вичив гвайбур къалурда, абурун кирамрикай (авторрикай) куьруь-куьруь малуматар гуда ва абурун сад-къеве шиирни к1елда. Малумарда:

– Еке алакьунар авай зари Седакъет Керимова композиторни я. Ада «Дидедин ч1ал» шиирдиз ихьтин музыкани кхьенва, ша, чна адаз дискдилай яб гун:

*Гъар гъарфунихъ ава аваз,
Гъар гаф мили шиир я ваз,
Хайи ч1алан суьгьурдаваз,
Уьмуьр гъала бахтавар яэ.*

Литературадин гъар са тарсуна музыкадиз яб гуз хъайит1а, хъсан жеда.

Анжах фикирда къада: и шиирдик У классдин аялриз чин тийидай, абуруз таниш тушир гафар (*аманат, диге, илгъам, нине, сув, сур, шиират*) ква. Абурун мана муаллимди куьрелди ачухарда, бязибур гуьгьуьнин тарсуна аялрив чпин дафтарра-гафарганра кхъизни тада. (Муаллимди вичин тежрибада ихьтин адет кутада: са тарсуна аялриз гуз агакъ тавур чирвилер гуьгьуьнин тарсара гуда).

Ж.Багъираштулдин ктабдай муаллимди 2-3 имуча-муча к1елда, аялри жавабар жагъурда:

Имуча-муча, муч халича:
Физ-хкведа булахдал,
Вич садрани ях фидач,
Фида масдан къуьнеллаз?

Квар.

Имуча-муча, муч халича:

Зун адаз килигайла,

Заз акурди жув хъана?

Гуьзгуь.

Муаллимди аялар тагькимарда: гьар са тарсуна абурун гьилик учебник, хрестоматия, литературадин дафтар, гафарган ва дневник хъана кIанда. Им аялрин рахунрин ва кхьинрин чIал гегьеншарунин, абуруз литературадин чIал чирунин сад лагьай шартI я.

Муаллим мад халкъдин руьгьдал хкведа ва ада газетдай зари Мерд Алиди «*Руьгь гьикI хуьда?*» макъалада кхьенвай гафар, фикирар кIелда:

1. *«Чун чи милли руьгь, милли къанажагь, чIал, культура, литература хуьн лазимвиликай гзаф рахазва. Амма ам хуьдай, сагьардай, уяхардай крар ийизвани? - хабар къазва ада. - Руьгь, анжах са фу тIуьна, я тухариз, я сагьариз жедай затI туш. Руьгьдихъ вичин игьтияжар ва шартIар ава... Инсандин руьгь, рикI, гуьгьуьл уяхарзавай асул къуват чирвал, илимвал я... Инсан дуьньядикай хабардар ийизвай савкъват бес халкъдин гьиле авай газет тушни?!» («Лезги газет», 11.09.14).*

Зариди милли газетрикай («Лезги газет», «Самур», «Куьредин хабарар, «ЦIийи дуьнья» ва мсб) ва журналрикай («Самур», «Кард», «Алам», «ЧиРагь», «Дагьустандин дишегьли») малуматар гуда, абур къалурда.

Халкъдин арифдар, алим рухваяр рикIел хкида, абурун фикирар, гафар, месела, Ярагь Мегьамедан насигьатар, кIелда:

«Чи бубайрин сад лагьай мурад, тIалабун ва виридалайни зурба бахт азадвал тир. квезни сифтени сифте азадвал кIан хьухь.

Инсан аздаказ хазва, ам садан лукIни хьун лазим туш...

Куь руьгь лукIилин гьиссдикай азад ая.

Женг чIугу, куьн азад жеда!»

Вичин макъаладин кьиле М.Алиди хабар къазва: «*Руьгь гьикI хуьда?*»

Адаз жаваб гун муаллимдин хиве ава. Ада вичин жавабда, чна фикирзава, ихътин гафар, ибараяр ва жумляяр: *дидедин ч1ал, хайи литература к1ан хьун; газетар ва журналар кхьин; газетар, журналар ва ктабар к1елун; радиодай ва телевизордай лезги гунугриз яб гун; жува маньяр ва гьикаяяр кхьин* ва мсб ишлемишда.

Муаллимди аялар вичив гвай ц1ийи ктабрихъ галаз танишарун давамарда.

Четин гафарин, ибарайрин (*алван, атир, сув, «Цуькверин сувар», «Чеперин сув», сабур*) ва думанрин-терминрин (*литература, хрестоматия, филология, антология, учебник*) гъавурда твада. И думанар латин ва грек ч1аларай урус ч1алаз, урус ч1алай лезги ч1алаз атанвайбур тирди лугьуда. Месела:

Литература - кхьенвай ва басмадай акъатнавай вири жуьредин эсерар: илимдин, тарихдин, литературадин, искусстводин ва мсб. Литературадин эсерриз - *художественный, яни рангар янавай, литература* лугьуда.

Хрестоматия - лап хъсан эсеррин ч1укарикай ибарат к1ват1ал, ктаб.

Филология (*гаф к1ан хьун*) - ч1ал ва литература ахтармишзавай илимриз лугьуда. Абурал машгьул алимдиз ва ч1аланни литературадин тарсар гузвай муаллимдиз *филолог* лугьуда.

Антология (*цуькверин к1унч1*) – художественный эсеррин, гзафни гзаф шииратдин эсеррин, к1ват1ал я.

Учебник (урус ч1ала: *учение* – чирун, илим) - аялри чирвилер къачузвай ктаб.

Дуьньяда гзаф илимар ава, гьар са ч1ехи агьвалатдихъ, вакъиадихъ, гьерекатдихъ, зат1унихъ, кардихъ вичин ери-бине, ам къалурзавай, ахтармишзавай ва ачухарзавай илим ава.

Аялри к1елзавай хайи литературадихъни вичин илим – *литературадин илим* (литературоведение), ам ахтармишзавай рекьер, хуьлер, къайдаяр ва амалар авайди малумарда. Гьар са илимдихъ вичикай рахадайла ишлемишдай метлеблу гафар - *думанар* (терминар) ава. Ихътин думанар литературадин илимдихъни ава.

Муаллимди литературадин думанриз талукъ яз, суьгьбетарда ва аялриз алава чирвилер гуда. Месела, лезги художник Дарвин Велибегова «Алам»

журналда урус думанрин чкадал ихътин лезги думанар (литературадин ва искусстводин ц1ийи думанар ада вичи теснифнава) ишлемишун теклифзава.

Месела:

к1алубдар – художник-скульптор;

нехиш – орнамент;

рангвари – живопись;

расим – художник;

хат1аргилиг – каллиграф;

ч1угвар – оформитель.

Предметрин арада авай алакъяр тайинарда:

- * Дагъустадин тарихдин чинар ачухарда;
- * Урусатда ва Дагъустанда кыле фейи граждан дяведин йисарикай суьгьбетда;
- * СССР-да социализм эцигай йисарикай суьгьбетда;
- * са кьюьлуьн макъамдиз (гъвадиз) яб гуда;
- * са манидиз яб гуда;
- * «Гъажи Давуд» гимндиз яб гуда (адакай чун винидихъ раханва).

Литературадин тарсара музыкадин эсерар мукъвал-мукъвал ишлемишиз жеда. «Лезги газетди», муаллимрин т1алабун кылиз акъудун яз, 2013-йисуз нотаярни галаз «Гъажи Давуд» гимн ахкъуднавай. *Чаз лезги гимн герек я!* («Лезги газет», 14.03.13).

Муаллимди аялар тарихдин вакъийарин, Гъажи Давудан къаматдин ва дережайрин гъавурда твада, к1елзавай (яб гузвай) *гимндин* (гимн халкъдин, гьукуматдин тарифарзавай, абурун алакьунар къалурзавай, шад руьгь квай шиирдиз лугьуда) мана-метлеб ачухарда ва эсердин гуьгьуьнин куплетар к1елда (артистди лугьуда), аялрив чпин дафтарра кхьиз тада:

Жуван ватан жува хвена

К1анзавайди я, гьелбет.

Ак1 тахъайт1а, к1еве гьатда,

Мурадарни геже гьатда...

*Гъажи Давуд дамах я чи,
Къалхан, къилинж, архани.
Гъажи Давуд пайдах я чи,
Руьгьдин къеле, даях я чи
Накъни, къени, пакани!*

Аялриз «Гъажи Давуд» гимн хуралай чирун тапшурмишда, ам гьевесдалди к1елиз ва манидалди лугъуз вердишарда.

Муаллим тарсара, мектебда ва хуьре литературадин ч1алал рахада: аялриз дуьз чешне къалурда. Ада аялрив кхьинрин к1валахар литературадин ч1алал тамамариз тада.

Дагъустандин радиоди ва телевидениди чпин милли гунугар лезги ч1алал мус гузват1а лугъуда:

* Радиодин гунугриз ислен-жуьмя йикъарин 12-13-сятера, киш-гъяд йикъарин - 10-11 сятера яб гуз жеда, гьар гъяд юкбуз аялар патал къилди программа гузва.

* Дагъустандин телевиденидин «Вахтар ва инсанар» программиз гьар гъяд йикъан нянрихъ килигиз жеда, ам ислен йикъан пакамахъ тикрар хьийизва.

Хайи литературадин сад лагъай тарсуна муаллимди аялриз, гьелбетда, тербиядиз талукъ суьгьбетар ийида: лезги халкъдихъ гьихьтин адетар ават1а, гьар са аялди вич к1вале, хуьре ва мектебда гьик1 кьиле тухун лазим ят1а лугъуда.

Муаллимди вичин рахунра халкъдин адетрихъ галаз алакъалу, тербия квай гафар, ибараяр, мисалар ва миск1алар ишлемишда, абур аялрив гуьгъуьнин тарсара чпин гафарганра кхьиз ва рахунрани кхьинра ишлемишиз тада.

Агъадихъ чун У-У11, У111, Х классра Етим Эминан эсеррар чирдай тарсарин чешнейрал акъвазда.

Мазали Алидин эсерар чирай тарсунин эхирда муаллимди малумарда:

– Нубатдин кьве тарс ч1ехи зари Етим Эманан уьмуодикай, адан эсеррикай жеда. Ашкьи авайбур адан эсеррихъ галаз заридин ктабрай ва учебникдай таниш хьухъ.

(Методикада малум адет давамарда ва ам гьар са классда кутада: аялар гьар са тарсуниз, к1валера гьазур хьана, кьведа).

1 - т а р с

Тарсунин тема: «Билбил».

Тарсунин мурадар: Е.Эминан уьмуьрдикай ва яратмишунрикай

малуматар гун;

«Билбил» шиир устаддаказ к1елиз чирун;

ч1ал гегьеншарун;

тербия гун.

Тарсунин тадаракар: хрестоматия, Е. Эминан шикил ва ктабар, магнитофон ва кассета.

Тарсунин финиф

Аялар милли музыкади, безетмишнавай классди, Е.Эминан шикилди кьаршиламишда. Классдин цларикай С.Сулейманан («Заз яшамии жез халкьди, шиирар теснифиз Етим Эмина чирна»), А.Агъаеван («Етим Эмина вичин хайи халкьдин кьил мадни винизна») ва масабурун гафар рангаралди кхьенвай чарар, кьулар куьрсарнава.

Муаллимди Етим Эминан уьмуьрдикай суьгьбетда, бахчада чир хьайи «К1екрез» шиир рик1ел хкида ва кьейдда:

– Заридиз хайи т1ебиат: чилер-цавар, тамар-тарар, булахар-к1амар, кьушар гьайванар... гзаф к1андай... Иллаки хьипи лувар квай биц1и нуьк1вер – экуьн яралай багьда нагьмаяр язавай билбилар...

Аялрин япара дикторди магнитофондилай к1елзавай «Билбил» шиир гьатзава:

Хун1 рахада билбил сегьер вахтунда,

Са гьамни авачир гьайван бахтавар.

Цуькверивди дигай гатфар вахтунда

Гъала гила жуваз девран, бахтавар!

- Куьне яб гузвайди, балаяр, - лугьуда муаллимди, - чи халкъдин члехи зари, члехи шаир Етим Эминан «Билбил» тIвар алай шиир я, - са шумуд гафунин (*бахтавар, дигай, девран, гъам, сегьер*) гъавура туна, клелун давамарда:

Шумудни са нагъма клелда ви назди,

Гъар са тегьер рахаз гъар са авазди.

ХъутIуьз тади гана хупI ваз аязди,

Гила ачух я ваз майдан, бахтавар.

- И шиир, балаяр, зариди ихътин дуьшуьшдик теснифна, - муаллимди А.Агъаеван ктабдин (1) лазим чин жагъурна, клелда:

«Са экуьнахъ кефияр лап чIуру яз клвалай экъечIайла, Эминаз гъаятда авай тарцин кукIвай билбил рахазвай ван атана... Гуьгъуьлар чIуру вахтунда ширин нагъма клелзавай билбил, мичIи йифиз хци экв ийидай пакаман гъед хъиз, аквазвай шикилди шаир къарсатмишна... Адан рикIе «Билбил» ширдал чан атана...»

ЦIийи ва четин гафарин (*аваз, нагъма, наз, тегьер*) гъавурда твада.

Клелун давамарда:

ХупI шад-хуррам тушни вун ви бахтунал,

Цуькверивди дигай гатфар вахтунал?!

КIанзава ваз: ацукъ цуьквер тахтунал,

Амай ничхиррин из дуван, бахтавар.

Четин гафариз баянар гуда: *ничхир, тахт, хуррам.*

Цуькверивди къугъун я ви клвалахар,

Чуьллера хъваз таза, къайи булахар,

Наз маса гуз, ийиз даим дамахар,

Гъарай-эвер вуч я ви ван, бахтавар?

Четин ибарайриз баянар гуда: *наз маса гун, цуькверивди къугъун.*

*Ашкьи гъаваллу я, - ваз къарай авач,
Хъуьтлуьн зегъмет авач, я къаяр авач.
Ваз ақунач. Вучда? Ваз хабар авач:
Етим Эминан гъам-гъижран, бахтавар.*

Ціийи ва четин гафаринни ибарайрин (абуру винидихъ къалурнава) гъавурда твада.

Къушари н шикилар къалурда, магнитофондай абурун ванериз, нагъмайриз яб гуз тада, билбилдин манияр тайинарда.

– Чи девирдин зари Ашурагъа Абдулагъаеваз тІебиат ихътинди яз аквазва,
– адан «Хайи тІебиат» шиир кІелда:

*Гаф жагъизвач ийиз тариф...
Безекар я дагълар, тамар...
Белки, тІебиат заргар ятІа?!
Гуьлчименар – дуьзенар чи,
Тамар – бурма чІарар хътин.
Аквазва куз, шем хъиз, чинар.
Верхи тарар – рушар хътин...*

– А.Ашурагъаеван вири шиир квевай, аялар, библиотекада «Лезги газетдин» 2018-йисан 5-июлдин нумрадай кІелиз жеда.

Етим Эминан шиирдин къилин фикир ачухарун патал аялрив ихътин суалриз жавабар жагъуриз тада:

- 1) Билбил гъихътин къуш я? Адан шикил, ақунар гъихътинбур я?
- 2) Яраб билбил вучиз вичин бахтунал шад ятІа? Гъакъикъатда гъакІ ятІа?
- 3) Шиирдикай гъихътин фикир хкатзава? Гъихътин фикирар хкудиз жеда?
- 4) Е.Эминан шикил чІугун хъувур художник вуж я?
- 5) Куь кІвале Етим Эминан ктабар авани?

КІвализ кІвалах: Е.Эминан биография сугъбетиз чирун, «Билбил» хуралай чирун, «ХупІ ярашугъ я!» шиир кІелун; ціийи гафар жуван гафарганда кхьин.

2 - т а р с

Тарсуни тема: «Хуп1 ярашугъ я!»

- Са 150-200 йис идалай вилик, балаяр, лезгияр гъа ихътин гафар ва ибараяр квай ч1алал рахадай, - лугъуда муаллимди.

Етим Эминан уьмуьрдикай ва яратмишунрикай куьруь суьгъбет.

Шикилар, ктабар къалурда.

Шаирдин яратмишунриз алимри, муаллимри, зарийри гайи къиметар к1елда (*класда куьрсарнавай чарарилай*).

«Хуп1 ярашугъ я!» шиир аялри, чешне фикирда аваз, устаддаказ к1елиз чирда.

Рефрен думандин мана ачухарда: рефрен - шиирдин бендерин эхирра тикрар жезвай гафар ва я ц1арар я; «хуп1 ярашугъ я» - рефрен я.

Сад лагъай куплет, жува-жувакди к1елна, хуралай чирда.

Магнитофондила Е.Эминан ч1алариз туьк1уьрнавай манийриз яб гуда.

Лезги артистрин, манидаррин т1варар къада. Лезги театрда Етим Эминан жуьнда къугъвай артистдин т1вар тайинарда.

Аялриз са тест теклифда:

«Шумудни са нагъма к1елда ви назди» ц1ар Етим Эминан гъи шиирдай кхъачунва?

Жавабар: а) «Хуп1 ярашугъ я!» б) «Билбил». в) «Тумакъ яц».

Аялри са дуьз жаваб хкъада.

Суьгъбетдин эхирдай аялриз хабар гуда:

– Ялцугъар 1966-йисан залзаладила гуйгъуьниз арандиз куьч хъана. Ц1ийи макандиз «Эминхуьр» т1ва ганва. Ана Е.Эминан музей эцигнава. Чун аниз килигиз фида, - хиве къаз жеда.

– Мад низ, квез вуч ярашугъ я

Хуьре шаирдин мукъва-къилияр: птулар, штулар ама. Абурукай бязибуру шиирарни кхъизва.

Месела, вичин яш 80 йисалай алатнавай Селимова Эсли бадедин ва маса муква-кылийрин шиирар 2016-йисуз «Етим Эминан несилрин ирс» ктабдиз акъатнава. Ахьтин ктаб туьк1уьрайди зари Сажидин Саидгъасанов я.

Квевай нивай ч1алар туьк1уьриз жеда?

Алава яз «Тумакъ яц», «Къях т1уьр кац» шиирар к1елда.

К1вализ к1валах: жуван рик1 алай къушракай са шиир ва гыкая кхьин; «Дуьня гьей!» ктабдай Е.Эминан шиирар к1елун.

2. У1 КЛАССДА

У1 КЛАССДА МУАЛЛИМДИ ХАЙИ ЛИТЕРАТУРАДАЙ ТАЙИН ОБРАЗОВАНИЕ ХЪАНВАЙ АЯЛРИХЪ ГАЛАЗ К1ВАЛАХДА ВА АБУРУЗ ЧЕШНЕДИН ПРОГРАММАДИННИ ФГОС-РИН ИСТЕМИШУНРИХЪ ГАЛАЗ КЪАДАЙ ОБРАЗОВАНИЕ ГУН ДАВАМАРДА.

ГЪАХЪУНИН ТАРСУНА МУАЛЛИМДИ ИХЪТИН МЕСЭЛАЯР ГЪЯЛДА:

* Художественный литературадикай ц1ийи чирвилер гун (авай чирвилер гегьеншарун).

* Литературади уьмуьр, яшайиш къалурзавайди ачухарун.

* Художественный литературадин жинсер.

* Литературадин игит.

ХАЙИ ЛИТЕРАТУРАДИН ТАРСАРИВ, У КЛАССДА ХЪИЗ, ХАЛКЪДИН МЕЦИН ЭСЕРАР: МАНИЯР ВА МАХАР К1ЕЛУНИЛАЙ ЭГЕЧ1ДА.

ХАЛКЪДИН АДЕТРИХЪ, МАЙИШАТДИХЪ ГАЛАЗ АЛАКЪАЛУ МАНИЙРИК ЛАЙЛАЯР, БЕНДЕР, ЛИРИКАДИН Ч1АЛАР, ЯСДИН Ч1АЛАР АКАТЗАВА. АБУР, ГЗАФ ЙИСАРИН ТЕЖРИБАДИ КЪАЛУРЗАВАЙВАЛ, АЯЛРИ ХУШВИЛЕЛДИ КЪАБУЛЗАВА.

К1ЕЛДА.

У1 классда аялриз хайи литература, абуру У классда къачур чирвилерал, илимдинни методикадин къайдайрални технологийрал ва ФГОС-рин истемишунрал бинелу хъана, классдилай классдалди давам жезвай битав гьерекат хъиз, чирда.

У1 классда аялриз хайи литература чирзавай методикадихъ, тарс гузвай муаллимдин зегьметдихъ кьве тереф авайди фикирда къада:

сад лагъайди *регъятвал* я - У1 классдиз атанвай аялрихъ У классада тайин тир чирвилер, ц1ийи чирвилер къачуз жедай мягкем бине хъанва, ам муаллимдивай ишлемишиз жеда;

къвед лагъайди *четинвал* я - У1 классада ц1ийи чирвилер къачун патал аялри ч1ехи текстер к1елна, гзаф малуматар чирна, ч1ал гегъеншарна к1анзава.

«Хайи литература - халкъдин ругъдин хазина» темадай тухудай сад лагъай умуми тарсунихъ еке метлеб ава. Адахъ ихътиин мурадар хъун лазим я: аялар хайи литература чирдай къайдадин гъавурда тун; аялрик литература к1ан хъунин гъисс кутун: литературадикай программади истемишзавай баянар гун; тербия гун.

Тарсуна ихътин *тадаракар* ишлемишда: У1 классдин хрестоматия, программа, лезги зарийрин ктабар ва шикилар, картаяр, магнитофон, видеомагнитофон, кассетаяр.

Аялар милли музыкади, зарийрин ва алимрин шикилри ва камаллу гафари безетмишнавай классди, хъуьрез акъвазнавай муаллимди къаршиламишда.

- Пакаман хийирар, чан балаяр! Зун къе, сад лагъай сентябрдиз, Чирвилерин суварин юкъуз, куьн У1 лагъай классада, хайи литературадин сад лагъай тарсуна акваз гзаф шад я. Квез къенин югъ мубаракрай! - тебрикда муаллимди. Классада ц1ийи аялар ават1а, абурухъ галаз таниш жеда. - Куьн гатуз, заз такур пуд вацран вахтунда, са къилин ч1ехи хъанва, тамам жегъилар хъанва... Заз аквазва: диде-бубадиз жуьреба-жуьре куьмекар гана, куь гъилер, к1вачер, беденар къуватлу хъанва... Куьне хъсандаказ ял яна... Квез такур чкаяр акуна... Гида квевай хъсандаказ к1елизни жеда.

Класс тешкилда. Гъар са тарсуниз к1вале амаз гъазур хъун адет тирди рик1ел хкида. Классада, мектебда, хуьре гъар са аялди вич, инсанди хъиз, тухуда. Муаллимриз яб гуда, гайи тарс чирда, рик1ел хуьда, вик1егъдаказ жаваб гуда.

– Куьн гъихътин аялар я? – хабар къада.

– Чун акъуллу аялар я, – аялри чпиз У классада чирай гафар-жаваб тикрарда.

Картадай гъвеч1и ва ч1ехи ватанар: Лезгистан, Дагъустан ва Урусат (Россия) къалурда.

– Чун гьар сад жуван диде-бубадиз, халкъдиз ва ватандиз вафалу хъана кланда.

Аялри чеб вафалу жедайди къалурзавай жаваб тикрарда. Муаллимди давамарда

- Куъне У1 классда хайи литературадин тарсар, У классда гайи тарсар, къачур чирвилер фикирда къуна, клелзавай эсеррин арада алакъа авайди хиялда аваз, къабулна ва чирна кланда, - хрестоматия ва зарийрин ктабар къалурда.

Алатай йисуз хайи литературадикай къачур чирвилер аялрин риклел хкида ва цлийи чирвилерихъ галклурда.

Халкъдин мецин эсрикай цлийи малуматар гуда. Хрестоматияда авай суалриз жавабар жагъурда.

Аялри гьар тарсуна чпин рахунрин ва кхьинрин члал гегъеншарун лазим тирди тагъкимда.

Халкъдиз хуш, диде-бубайриз чпин аялрик хъана кланзавай амалар ва хесетар (*ачухвал, вафалувал, вилегъвал, дуъзвал, жумартвал, намуслувал* ва мсб) халкъдиз таклан амалриз ва хесетриз (*ажузвал, мискъивал, намуссузвал, тапарарун, хаинвал* ва мсб) акси эцигда. Ихътин акси фикирар квай гафар (синонимар-антонимар) аялрив жагъуриз ва абур квай къуша предложенияр туьклуьриз тада.

Дагъустандин радиодин ва телевиденидин лезги редакциядин программарикай ва абурун гунугрин вахтарикай суьгъбетда, квез яб гудатла, квез килигдатла лугъуда.

Магнитофондила халкъдин манийриз яб гуда.

Аялриз классдила къеце клелна кланзавай эсеррин ва ктабрин тлварар къада, абурун сиягъ тарсарин расписание алай къулунал алклурда. (Программада ганвай сиягъдик муаллимди вилик амаз чкадин шартлари истемишзавай дегишвилер кутада).

Клвалера У1 классдин учебникдихъ галаз мукъувай таниш хъун тапшурмишда.

Малумарда:

– Куьн, балаяр, шазандалай са йисан ч1ехи хьанва. У1 классда куьне гзаф к1елна, ч1ехи эсерар к1елна к1анзава. Програмади ва Россиядин Федерациядин кьанунди – ФГОС-ри гьак1 истемишзава.

Литературадин 2-тарсуна чна халкьдин манийрикай суьгьбетда. Куьн ц1ийи тарсуниз, алатай йисуз хьиз, хрестоматиядай ва маса ктабрай гьазур хьухь.

За, куь чирвилериз килигна, кьиметар эцигда, - аялри сад лагьай тарсуна кьазанмишай кьиметар лугьуда.

1 - т а р с

Тарсунин тема: «Дуьнядиз».

Тарсунин мурад: Етим Эминан шиирар к1елиз ва аннамишиз чирун;
ч1ал гегьеншарун;
тербия гун.

Тарсунин тадаракар: хрестоматия, Е.Эминан ктабар ва шикилар, магнитофон, кассета.

Тарсунин финиф

Аялри У классда Е.Эминан уьмуьрдикай ва яратмишунрикай кьачур чирвилер рик1ел хкида.

Заридикай гегьенш малуматар, чирвилер гуда: учебникда авай текст ишлемишда.

Шаирдин рик1 алай булах Хтумрин булах тирди малумарда. Лезги булахрикай суьгьбетда.

Е.Эмин шаир-философ, яни камаллу ч1алар кхьей, инсанриз акьуллу насигьатар гайи ва гилани вичин эсерралди гузвай, яшайишдикай ва дуьнядикай веревирдардай кас хьайиди лугьуда.

«Дуьнядиз» шиир муаллимди ва я дикторди магнитофоидилай к1елда.

Четин гафарин (*гьафил, мадара, фана, фугьара*) гьавурда твада, У классда чирайбур тикрар хьийида.

Шиир аялри к1елда.

Е.Эминакай ч1ехи алимри ва зарийри (С.Сулеймана, Р.Гьамзатова, Е.Къапиева ва мсб) лагъай гафар к1елда.

Шайрдин ирссагъибрикай суьгъбетда:

- Мукъвара басмадай «Етим Эминан несилрин ирс» т1вар алай ктаб акъатна, - малумарда муаллимди. - Ам къуд паюникай ибарат я, сад лагъай паюна Эсли бадедин шиирар ганва. За квез, аялар, адан са шиир к1елда... Къуд лагъай паюна лезги, дагъустанви, урус алимри ва зарийри (Ст1ал Сулеймана, Эффенди Къапиева, Мегъамед Гъажиева, Назир Агъмедова ва мсб) Етим Эминакай, адан яратмишунрикай лагъанвай фикирар ва шайрри (Сажидин Саидгъасанова, Азиз Мирзебегова, Абдуселим Исмаилова, Хазран Къасумова ва мсб) бахшнавай шиирар ганва.

Четин гафарин гъавурда твада.

Аялар сад-къе алимдин фикирдихъ ва шайрдин шиирдихъ галаз танишариз жеда.

Аялриз Е.Эминакай ва адан яратмишунрикай авай фикирар чирда.

Лезгияр яшамиш жезвай уьлквейрин т1варар къада ва абур картадай къалурда.

«Лезгистан» энциклопедиядикай куьруь малуматар гуда, лазим акур материалрикай хийи р къачуда.

К1вализ тапшуругъар: Е.Эминакай малуматар к1ела;

«Дуьнядиз» шиир хуралай чира.

Нежижар къада.

Къиметар эцигда.

2 - т а р с

Тарсунин тема: «Дуьнья гъей!»

(Тарсунин мурад ва тадаракар тикрар жезва).

Тарсунин финиф

Етим Эминакай, Хтумрин булахдин къилихъ ацукъна, дуьнядикай хияларзавай шайрдикай, суьгъбет давамарда.

Аялрив «Дуьнядиз» шиир хуралай к1елиз тада.

«Дуьня гьей!» шиир муаллимди ва я дикторди магнитофондилай устадаказ к1елда.

Четин гафарин ва ибарайрин (*атлас, дере, дйба, халиф* ва мсб) гъавурда твада.

Шиир аялри устадаказ к1елиз чирда.

Хрестоматияда ганвай тест гъялда.

Еминан шиирра дуьшуьш жезвай куьгъне ва нугъатдин гафар литературадин ч1алав гекъигда.

Алатай тарсуна к1вализ гайи тапшуругъ кылиз акъуднавай гъал ахтармишда.

- Квез гъи булах к1анда?

Аялри чпиз чйдай булахрин т1варар лугъуда.

К1вализ тапшуругъар: «Дуьня гьей!» шиир устадаказ к1елиз чира;

алай девирдикай жуван фикирар кхъихъ;

ц1ийи гафар ва ибараяр чира.

Нетижаяр къада.

– Литература пуд паюникай ибарат жезва: *шиират* (шиирралди кхъенвай эсерар: шиир, поэма ва мсб), *гъикаят* (субъбетдин къайдада кхъенвай эсерар: гъикая, новелла, повесть, роман ва мсб) ва *тамашият* (сегънедилай къалурдай эсерар: тамаша, пьеса, комедия, драма, трагедия ва мсб).

Чи литературада *шииратди* еке чка, *гъикаятди* юкъван чка, *тамашиятди* т1имил чка къазва.

Фикир Седакъет Керимовадин «Лезги руьгъ» шиирдик квай несигъатдиз гуда:

Бубайрин руьгъ к1евиз хвена,

Лезги чилиз икрам ая!

Лезги ч1алаз икрам ая!

Рачаб Хибиеван «Зун дагъ я» шиир рик1ел хкида:

Зун дагъ я,

Эхдай гатуз чимивал,

Хъуьт1уьз дарвал, мекъивал.

Лезги дагъларин т1варар къада, абурун къакъанвал кхъида ва рик1ел хуьда.

Шиирдин манадиз ва кѳурулушдиз фикир гуда.

Шиир аялрив устадаказ кѳелиз тада.

Е. Эминан «Дуьньядиз», «Дуьнья гьей», «Яру, цѳару гуьллуь чит» ва «Стхаяр» шиирар кѳелда.

Аялриз ихьтин тестер теклифда:

1. «Дуьнья гьей!» шиирдин кирам в уж я?

Жавабар: Кѳуьчхуьр Саид, Хуьруьг Тагьир, Етим Эмин.

Аялри дуьз жаваб (Етим Эмин) хкяда.

2. Етим Эминан сифте шикил чѳугур художник вуж я?

Жавабар: 1) Хасбулат Аскар-Сарыджа. 2) Гьейбет Гьейбетов. 3) Абид Азизов.

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар чирда.

«Дуьньядиз» шиирда шаир яшамиш хьайи вахтунин шикилар (кѳайдаяр, адетар, социальный зидвилер ва женг) кѳалурда.

Шиирдин кѳилин фикир, туькѳуьр хьун, чѳалан кѳешенгвал тайинарда.

«Дуьнья гьей» шиирда вилик кѳелай эсердин тема, гьиссер тикрар жезвайди кѳалурда. Шаир девирдин адетриз акси тирди кѳейдда.

Предметрин арада авай алакьяар кѳалурда: музыкади Е.Эминан чѳалар манийриз элкѳуьрнава: абурун тѳварар кѳада..

Литературадин думанар: *лирика, гипербола, ярж* чирда.

У1 классда алава кѳелдай эсерар (абур хрестоматияда ганва), У классда хьиз, тарсара программадин эсеррихь галаз кѳелда ва чирда, классдилай кѳеце кѳелдай эсеррикай (абурун сиягь программада ганва) махсус тарсара суьгьбетда.

Литературадин эсерар кѳелунин ва чирунин нетижа яз, аялрин рахунрин ва кхьинрин чѳал гегьеншарда. Абур тарсара ва мектебда литературадин чѳалал рахаз, литературадин чѳалал кхьинрин кѳвалахарни тамамариз вердишарда.

Обществодин битаввал, сагьламвал, гьукуматдин саламатвал таьминарун патал михьи, *милли идея*, ам жемятдин арада, мектебра гегьеншардай *тербия* герек я.

И карда чи мектеб акьалтзавай несилдин акьул-камалдин, кѳанажагьдин, ахлакьдин, савадлувилин бинейар, виридалайни артух, ватандашвилин гьиссер

арадал гъизвай чад, къул хъана к1анда... Ихътин мураддив агакъун патал чаз, гьелбетда, ц1ийи програмаяр, учебникар, хрестоматияр, методикаяр лазим я.

Ватан к1ан хъунин, ватан к1анар авунин тербия гун жуван к1валелай, жуван хуърелай башламишна к1анда.

Аялриз къилди хуърерикай (Ахцегърикай, Вини Ст1алрикай, Къурушрикай, Миграгърикай, Чеперикай ва мсб) кхъенвай ктабар къалурда. Зариди вичиз хуш хъайи хуърериз бахшнавай шиирар к1елда.

3.У11 классда

У11 классда Етим Эминан уьмуьрдикай малуматар гун ва эсерар к1елун давамарда.

1 - т а р с

Тарсунин тема: «Гъарай, эллер!»

Тарсунин мурадар: Е.Эминакай малуматар гун;

«Гъарай, эллер!» шиир устаддаказ к1елиз
ва аннамишиз чирун;
ч1ал гегъеншарун; классда
илимдин думанар тикрарун;
тербия гун.

Тарсунин тадаракар: хрестоматия, «Лезги зарияр» куьмекчи ктаб, Е.Эминан ктабар ва шикилар, ТСО.

Тарсунин финиф

- Етим Эмин чи халкъдин рик1 алай зари я. Ам квез, белки, аялрин бахчадила чизва, - лугьуда муаллимди. – Чизвани?!

- Эхъ, - рази жеда аялар: абуру У-У1 классра к1елай Е.Эминан шиирар, адан уьмуьрдикайни яратмишунрикай къачур чирвилер рик1ел хкида.

Муаллимди шаирдикай ц1ийи малуматар, чирвилер гуда: хрестоматияда авай текст ишлемишда.

Шаирдин рик1 алаз хъайи Хтумрин булахдин т1вар къада, адакай суьгьбетда. Лезги булахрин ажайиб т1варар къада: Къажгъан булах, Къазан булах, Лекърен

булах, Нац1ун булах, Нуьк1рен булах, Ричал булах, Сусан булах, Фан цин булах ва мсб.

– Етим Эмин шаир-философ, яни камаллу ч1алар кхъей, инсанриз акьуллу насигъатар гайи ва гилани вичин эсерралди чаз тарс гузвай, яшайишдикай ва дуьнядикай веревирдар ийидай, камаллу, арифдар кас хъана, – лугьуда муаллимди.

«Дуьнядиз» шиир муаллимди ва я дикторди магнитофондай к1елда.

Четин гафарин (*гъафил, мадара, фана, фугъара*) гъавурда твада, У классда чирайбур тикрар хъийида.

Шиир аялри к1елда.

Е.Эминакай ч1ехи алимри ва зарийри (С.Сулеймана, Р.Гъамзатова, Е.Къапиева ва мсб) лагъай гафар к1елда.

Шаирдин ирссагъибрикай суьгъбетда:

– Мукъвара басмадай «Етим Эминан несилрин ирс» т1вар алай ктаб акъатна, – малумарда муаллимди. – Ам кьуд паюникай ибарат я, сад лагъай паюна Эсли бадедин шиирар ганва. За квез, аялар, адан са шиир к1елда... Кьуд лагъай паюна лезги, дагъустанви, урус алимри ва зарийри (Ст1ал Сулеймана, Эффенди Къапиева, Мегъамед Гъажиева, Назир Агъмедова ва мсб) Етим Эминакай, адан яратмишунрикай лагъанвай фикирар ва шаирри (Сажидин Саидгъасанова, Азиз Мирзебегова, Абдуселим Исмаилова, Хазран Къасумова ва мсб) бахшнавай шиирар ганва.

Четин гафарин гъавурда твада.

Е.Эминаз дуьнядикай веревирдерзавай шиирар ава. Дерин фикирар, философия квай шиирар чи девирдин зарийризни хас я. Месела, Арбен Кардаша кхъизва:

Гзаф жезва имаратар-мескена,

Инсандин руьгъ кадгъуриз к1анз эцигай.

Амма ана цаву гайи жуьгъенар

Куьз ят1ани руьхъ жез ава чпикай.

Муькуь кьуд ц1арц1ин шиирдай аквазва:

*Дуьньяда гьахъ твадай къуват-гьакъикъат
Хъанач, авач. Хъунални мад шак ала...*

Маса шиирда зариди к1елзавайдаз эвер гузва:

*Инсанвал! Инсанвал! Хуьх гьадан къакъанар!
Гьа Инсан лугьурди рекъимир на чанда!
Гьа ч1авуз уьмуьрди ахъайда алванар,
Гьурбатда хъиз, жедач вун жуван Ватанда.*

Аялар сад-къве алимдин фикирдихъ ва шаирдин шиирдихъ галаз танишариз
жеда.

Аялриз Е.Эминакай ва адан яратмишунрикай авай фикирар чирда.

Эминан девирдин шикилар чи девирдин шикилрив гекъигда.

Къве девирдиз талукъ шиирар к1елда.

Художникрин, композиторрин ва манидаррин т1варар къада.

К1евализ тапшуругъар: Етим Эминакай малуматар к1ела;

«Гъарай, эллер!» шиир хуралай чира.

Е.Эминан гафар чира.

Нежижар къада.

Къиметар эцигда.

2 - т а р с

Тарсунин тема: «Дустариз».

Тарсунин мурадар: Е.Эминан уьмуьрдикай ва яратмишунрикай

авай малуматар гегъеншарун;

«Дустариз» шиир устаддаказ к1елиз чирун;

дуствиликай мисалар тикрарун;

ч1ал гегъеншарун;

тербия гун.

Тарсунин тадаракар: алатай тарсуна ишлемишайбур.

Тарсунин финиф

Етим Эминакай, Хтумрин булахдин кьилихъ ацукьна, дуьндикай хияларзавай шаирдикай, суьгьбет давамарда.

- Зурба заридин уьмуьрдин шикалар Гь.Кьурбанан «Дили дуьньядин чирагъ» романда ганва. Адан т1вар 2016-йисуз басмадай акъатай «Виш Зурба Лезги» ктабдик акатнава, - малумарда муаллимди.

Аялрив «Дуьндиз» шиир хуралай к1ел хьийиз тада.

«Дустариз» шиир к1елда.

Шиирдин тарих суьгьбетда.

Ц1ийи ва четин гафарин (*бейадалат, бенде, гъафил, игьсан*) мана ачухарда.

Вуч к1елзава?

«Т1варун стхадиз» шиир к1елда: шаир вичин к1ириви дустуни, т1варун стхади, авай папан кьилел кьвед лагъай паб гъуниз, ихьтин адетдиз, акси тирди, ам к1венк1вечи фикиррал алай инсан хьайиди, лугьуда.

Аялрив яшайишдикай, дуьндикай фикирариз тада. Чешне патал зарийрин (Е. Эмин, С. Сулейман ва мсб) эсеррай дерин мана квай бейтер, ц1арар к1елда.

Месела, алай девирдин зари Демир Бегаз ихьтин кьет1ен, мисалар хьтин, фикирар ава:

Гъавая пишкеш жедай туш - бурж аламукьда.

Са карни тийидайдак са гъалат1ни жедач.

Ички авай межлисда иблисни пайда жеда.

Цавай гъетер гьисабиз алахъун ахмакьвилини лишан я.

Чехирни жегьилвал кьведни сад я: абур фад-фад куьтягъ жеда.

Шиир, шиират думанрин мана тикрар хьийида ва чирвилер гегьеншарда.

Учебникдай А.Алеман «Кьет1ен заман» шиир к1елда:

Кьет1енди я заман чи:

Гъардахъ ава тапанчи;

Т1ач жеда ви умудар,

Тахъайт1а вун яланчи...

Е.Эмин яшамиш хьайи девир чи девирдив гекъигда ва кьейдер ийида.

– Дустар гъар жуьре жеда. Бязи «дустар» лугъузвай юлдашрикай жув хвена кланда. Ф.Нагъиеваз ихътин «дустар» таклан я. Ада

Ви чинал тариф ийидай,

Пиледкай ариф ийидай...

Ви филдикай кьиф ийидай...

дустарикай кьерех хъун теклифзава.

Дуствиликай мисалар тикрар хъийида.

Аялри «Гъарай, эллер!» шиир хуралай клелда.

Тест ишлемишда:

«Гъарай, эллер, тис ксариз» нин шиирдай къачунвай цлар я?

Жавабар: а) Лезги Агъмед. б) Къуьчхуьр Саид. в) Етим Эмин.

Аялри дуьз жаваб (Е.Эмин) хкъада.

Квализ тапшуругъар: «Дустариз» шиир устаддаказ клелиз чира;

Е.Эминан къисметдикай жуван фикирар кхъихъ;

цлийи гафар ва ибараяр чира.

Нетижаяр къада.

Къиметар эцигда.

4. У111 КЛАССДА

Малум тирвал, У111-1Х классра хайи литературадин курс, тарихдин галай-галайвал хвена, чирзава.

У111-1Х классра, алатай У-У11 классрилай тафаватлу яз, программадин истемишун яз, литературадин эсерар дериндай, сад-садав гекъигиз, илимдин бинейр жагъуриз, къетленвилер къейдиз, члалан девлетдиз ва гуьзелвиллиз фикир гуз, цлийи гафар ва думанар чириз, тлеам хкудиз, хийир къачуз чирда.

Аялар хайи литературадин тарихдин курс чирдай къайдадин гъавурда твада.

У111 классда Е.Эминан уьмуьрдин ва эсеррин рехъ чирун давамарзава, къетлен фикир къве шиир, «Бахтсузвал» ва «Къавумдиз», ЧИРУНИЗ СЕРФДА.

Тарсунин тема: «Бахтсузвал».

Тарсунин мурад: Е. Эминан уьмуьрдин рехъ ва эсерар дериндай чирун

Тадаракар: малумбур.

Тарс кьиле фин

«Бахтсузвал» шиир дикторди магнитофондилаь ва аялри к1елда:

Гъич са касни бахтикъара тахъуй, гъей!

Хъайт1а жуван мезни жував дуъз жедач...

Абурун к1елунар сад-садав гекъигда.

Бахт, бахт авай, бахт авачир, бахтикъара гафарин, ибарайрин мана ачухарда.

Бахтавай ва *бахтавачир* гафарин мана, мисалар гъиз, ачухарда.

У классда к1елай бахтуниз талукъ мисалар рик1ел хкида.

Бахт квехъ галаз алакъалу ят1а, жагъурда, лугъуда, чирда: бахт авайдан пис гафни ише фида; бахт авачирдан акъуллу гафнии къабулдач.

Азадвал ва бахт патал алахъай игитар (Гъажи-Давуд, Ярагъ Мегъамед...) рик1ел хкида.

Тарихдин тарсарихъ галаз алакъаяр хуьда.

«Бахтсузвал» мад сеферда к1ел хъийида.

Муаллимди суьгъбетда:

- Эмин ирид гъвеч1и хуьруькай (Ялцугъ, К1ахцугъ, Бигер, Къеан, Цицер, Макъар, Хпит1ар) ибарат мягъкемадин къази тир. Адал гзаф инсанар гьалтзавай, бязибуруз сад-къве ч1ал лугъун лазим жезвай: ик1 пара шиирар арадал атана.

Етим Эминан девирда шиирдиз, ам низ талукъ ят1а, гьадан т1вар гузвай, месела, чна к1елай «Билбил», «Низ вуч ярашугъ я!» шиирар хъиз. «Бахтсузвал» - им Эмина ганвай т1вар туш: ихътин гаф шиирдик квач, адан эвез зариди *бахтикъара*, яни ч1улав бахт авайди, лагъанва. Шиирдиз гъахътин т1варни къазва.

Аялри *бахтуникай* ва Эминан шиирдикай чпин фикирар лугъуда.

К1елай шиир заридин «Бахтавар» шиирдив гекъигда, класс ихътин фикрдал къведа: «Бахтавар» шиир ашукъ хъанвай жегъилриз талукъ я, ахътин яшда авайбур, сад-садал ашукъ хъанвай жегъилар гъамиша бахтлу яз аквада.

Етим Эминан уьмуьрдикай ц1ийи, алатай классра чир тахъай, малуматар гуда: Эминаз дидедиз хайи ч1ехи стха Шагъламаз авай, адаз Эмина кхъей чар архивда ама; Севзиханакай Лейлидиз 6 аял хъана: Мегъамед-Эмин, Эйлихан, Сувар, Фат1имат, Мегъамед-Мелик ва Мегъамед-Неби (рушар гъвеч1измаз къена, са вахан т1вар Эмина вичин рушал эхцигнай, амни къенай).

Етим Эминаз талукъ гзаф месэлаяр заридин мукъва-къилийрин Ачух чарчяй к1елиз жеда (47, 109-110).

Алава яз к1елда: «Гъасан-эфендидиз».

Тарсунин нетижаяр къада ва къиметар эцигда.

К1вализ к1валах:

1. Заридин зарафатдин ва русвагъдин шиирар к1елун.

2. «Эминан бахт» темадай макъала ва я доклад (нелай вуч алакьдат1а) кхъин.

2 - т а р с

Тарсунин тема: «Къавумдиз».

Тарсунин мурад: Е.Эминан эсерар дериндай чирун.

Тарсунин тадаракар: малумбур.

Тарс къиле финн

Аялри «Къавумдиз» шиир к1елда ва адакай чпиз чидай, диде-бубадивай (абуруни мектебда к1елайди я) чир хъайи малуматар гуда.

- Дуъз, тестикъарда муаллимди ва вичин фикирар кукхтада:

- Етим Эминан ирс акъван ч1ехиди тушт1ани (вири эсерар са ктабда гъакъзава, гъелбетда, вири эсерар к1ват1 хъийиз агакънавач), абур мана-метлебдин жигъетдай зурба я: заридиз аквазва ва ада халкъдин гъал-агъвалдикай, адетрикай, дуьнядикай, т1ебиатдикай, муьгъуьббатдикай, гъам-хажалатдикай ялавлу эсерар кхъена. Адан эсерриз гъакъикъат дуъз къалурун, яшайишдин

жуьреба-жуьре шикилриз рангар ягъиз алакьун, гъам-хажалат, зарафат, хъвер, ягъанат, такланвал къалуриз агакьун... хас я.

Мисалар гъида, шииррин члукар, куплетар ва бейтер клелда.

Шииррай лезги халкъдин адетар жагъурда, клелда, къалурда.

«Къавумдиз» талукъ дуьшуьшдал акъвазда, суьгъбетда:

– Зариди, вичин члехи руш Къизханум гъуьлуьз гудайла, гададин бубади гъанвай пул къачунач, рушахъ хъачузвай гъахъ гъарам я, лагъана, элкьуьрна. Ахпа зарафатдин члал лагъана (ам куь вилик ква): къавумдивай ял тежедай багъа затларин тлварар къуна.

Эминан девирдин адет къенин лезги хуьруьн адетдив гекъигда.

Русвагъдин члалар: «Гачал, гъей!», «Тумакъ яц» ва маса шиирар клелда.

Зариди, вич къази яз, гъахъсуз къарар акъуднавай къази рикле аваз, «Къази» шиирда кхъизва:

Виртледи кьечл гъайла клвализ,

Шариатар физва гъуьлуьз.

Са касдин наб маса гъуьлуьз

Дугуриз-рахкъуриз, къази...

Заридин члаларин къилин фикир-философия ачухарда. Эмин шаир-философ хъайиди, тирди тестикъарда.

Тест теклифда: Етим Эмин шумуд хуьруьн къази хъана?

Жавабар: а) Са хуьруьн. б) Къве хуьруьн. в) Ирид хуьруьн.

Аялри дуьз жаваб (ирид хуьруьн) хкъада. Ялцугъ мягъкемадик квай хуьрерин тлварар риклел хкида.

Алава яз клелда: «Акваз клан я».

Тарсунин нетижаяр къада.

Къиметар эцигда.

Клвализ клвалах:

«Етим Эминан эсерра – халкъдин адетар» темадай сочинение кхъиз гъазурвал акун.

3 - т а р с

Тарсунын тема: Сочинение: «Етим Эминан эсерра халкъдин адетар».

Сочинение кхъинив классда эгеч1да, ам к1валера куътягда.

5. X классда

X-X1 классра, «Дагъустандин литература» предметдин са хел яз, лезги литературадин т1вар-ван авай векилрин эсерарни чирзава. Абурук, программадал асаслу яз, X классда, гьелбетда, Етим Эминан эсерарни акатзава, абурни чируниз 3 сят чара авунва.

1 - т а р с

Тарсунын тема: «1877-йисан бунтариз».

Тарсунын мурад: аялриз Е.Эминан эсерар дериндай чирун.

Тарсунын тадаракар: малумбур.

Тарс кьиле фин

Муаллимдин суьгьбет, лекция хъиз, кьиле фида: Етим Эминан уьмуьрдин ва эсеррин рехъ, адан аялриз малум тушир терефар ачухарда.

Лезги халкъдин тарихда ХУ111-Х1Х асирра хъайи вакъийайрикай (Кавказ Урусатдин гъилик акатун, азадвал патал Ярагъ Мегъамед кьиле авай гьерекат ва женгер, 1877-йисан бунтар) суьгьбетда.

«1877-йисан бунтариз» – Е.Эминан ч1ехи, тарихдин эсер (адаз поэма лугъузва) я. Адай мусибатдин шикилар аквазва:

Шумудан мал, шумудан к1вал

Тулк1униз акъат хъана хьи.

*Шумуд садан эгъли-аял
Етим-есир гъат хъана хъи.*

*Къиникъ за затI туш хъи акъван,
Адалат чаз хъанва масан.
Ахквазамач Мирзе Гъасан,
Им хунI мусибат хъана хъи.*

*Дустар: Къазанфар, Рамазан,
Эмин ама квехъ эрзиман.
Биши-буъркъуъ хъана заман,
Чи шадвилер къатI хъана хъи...*

Заридивай пачагъдин къушундин зулумар эх жезвач, анжах ада умудзава, адаз чизва: писвили писвал хада, гъавилай аян я: «*Урусатдин кIеви зулум са къуз вичиз жеда къалум...*»

Шиир анализ ийида.

Шиирда тIварар къунвай инсанар (Къазанфар, Мирзе Гъасан, Гъажимурад ва мсб) яшайишда хъайи, бунтара иштиракай, зулумрик акатай инсанар я. (Абурукай тестикъ делилар муаллимдивай жагъуриз жеда).

Шиир аялри кIелда, чпин фикирар лугъуда ва къиметар гуда.

ЦIийи, четин гафарин (*жавад* – мерд, *инкъилаб* – революция, *тулкI* – буржунай хутахун, *эгъли-аял* – хизан вап мсб) винел кIвалахда.

Тест теклифиз жеда.

Малумарда: азадвал патал лезгийри 1941-1945-йисарин Ватандин дяведани иштиракна. Вад лезги хци къакъан тир «Советрин Союздин Игит» тIвар къачуна.

Алава яз кIелда: Гъ.Къурбанан «Дили дуънядин чирагъ» романдай чIукар.

Тарсунин нетижаяр къада ва къиметар эцигда.

КIвализ кIвалах: Е. Эминан муъгъуьббатдин шиирар кIелун.

2 - т а р с

Тарсунин тема: «Е.Эминан муьгьуьббатдин эсерар: «Гуьзел Тамум», «Заз булахдал яр акуна», «Туьквезбан».

Тарсунин мурад: муьгьуьббатдин ч1аларин гуьзелвал, гьиссерин михьивал ва заридин вафалувал чирун.

Тарсунин тадаракар: малумбур.

Тарс кьиле фин

Классда музыкадин ванер гьатда.

Дикторди магнитфондила Эминан шиирар к1елзава:

*Гуьзел Тамум, ая фагьум,
Зи чанда гум кьекьвезава...*

Аялри гьасятда малумарда:

- Им «Гуьзел Тамум» шиир я!

Дикторди ц1ийи шиир к1елзава:

*Агь, кье заз зи яр акуна булахдал,
Са тегьер вич акьвазнавай дамахдал...*

Аялри мад гьарайда:

- «Заз булахдал яр акуна» шиир я!

Дикторди мад ц1ийи шиир к1елзава:

*Гьайиф тушни вун эцигиз чилерал?!
Ширин вирт я, хуш нямет я Туьквезбан...*

Аялриз гьасятда чир жезва, жаваб гузва:

- «Туьквезбан»!

Е.Эминан муьгьуьббатдин лирикадикай муаллимди вичин ифицирар лугьуда, абур халкъдиз к1ан хьунин себебар ачухарда: 8 ва 11 гьижайрин ц1араралди кхьенва; ч1ал ц1алц1амди, гуьзелди, мисалар квайди я; кьалурзавай гьиссер михьибур, рик1яй кьезвай ва халкъдин арада малумбур я. Заридин эсерра кье кас, кирам ва лирикадин игит, сад-садак какахьнава.

Магнитофондай Эминан ч1алариз-манийриз яб гуда, абур лугъузвай манидаррин т1варар эзберда: Рагъимат Гъажиева, Дурия Гъажиева, Айдунбег Камилов ва мсб.

Тарсунин эхирдай, алава яз, Эминан «Веси» к1елда, муаллимди адаз талукъ суьгъбетда:

- Мукъва-къилийрин суьгъбетрай аквазва: стхайрин арада «Веси» шиирда авай хътин ч1уру алакъяяр авачир: зариди вичин 8 йиса авай рушан къаюмвал Меликал тапшурмишна, ирсиникай папаз пай акъудна; начагъ инсан стхайрилай, дустарилай нарази хъун мумкин кар я.

Алава яз к1елда: Е.Эминан «Азиз дустар, килигдачни зи гъалдиз?», «Шеда зун».

К1вализ к1валах: «Эминан муьгъуьббат» темадай сочинение кхьин.

З - т а р с

Тарсунин тема: «Етим Эмин - накъ, къе ва пака».

– Эминан шиирри, къе хъиз, ванзава, - ихътин фикир тестикъарун патал ада заридин шииррай къачунвай ва чи йикъарихъ галаз къазвай ц1арар к1елда:

* *Сада муькуьдал гъиз ч1уру хиял, терг ийиз гъалал, гъарам незава.*

* *Куьре, Къуба, Авар дере - гъарнай есир къазава хьи.*

* *Къиникъ са зат1 туш хьи акъван, адалат чаз хъанва масан.*

* *Гила гъик1да, эй мусурман, гъахълу са султан гъинава?*

* *Етим Эмин югъди-йифди, «Ребби» лугъуз, шезава хьи.*

Етим Эминан умуд ихътин жемиятдик, къайдадик ва къанундик ква:

Фагъум ая, стха, вунни хъухъ уст1ар:

Нехирбанни чубан хъайила дустар,

Чанах, чанта санал вегъин яз къастар,

Къведни санал хъайила, чан я дуьньяда.

Муаллимдивай алава хъийиз жеда:

- Заридин вил галай социализм адан балайризни хтулриз акуна: заридин хуьруьн колхоздал эцигна, адан т1вар хтай хтул Эминакай колхоздин председателни хъанай.

Тест теклифда:

У-Х классра к1елай эсерар тикрар хъувун.

Муаллимдин с уалар:

– Эминан шииратдин философия куьрелди квекай ибарар я?

Жавабар: А) Жумартвиликай. Б) Инсанвиликай. В) Къагьрисанвиликай.

Аялри дуьз жаваб (*инсанвиликай*) хкъада.

К1вализ к1валах:

1. Етим Эминан эсерар мад ва мад к1елун давамарун, зурба милли заридал дамахун.

2. Е. Эминан ктабар к1ват1ун.

3. Жув хайи ватан, ч1ал, тарих, литература, искусство ва музыка к1андай, чидай инсанрин жергеда жез алахъун ва гъа дережа уьмуьрлух хуьн.

7. Аялрин гьерекатар

Хайи литературада тайин тир образование къачун патал аялри юкъван мектебда жуьреба-жуьре гьерекатар къиле тухузва, к1валахар ийизва ва тапшуругъар тамамарзава.

У-Х классра к1елзавай аялри хайи литературадин тарсара тамамарна к1анзавай гьерекатрик ва тапшуругърик акатзава:

- муаллимдиз дикъетдивди яб гун ва ц1ийи-ц1ийи чирвилер къачун;
- устадаказ к1елиз ва кхъиз чирун;
- литературадин ч1ал чирун ва адал рахун;
- литературадин темайрай хурун ва кхъинрин к1валахар (изложение, сочинение, гъикая, рецензия, доклад, реферат ва мсб.) тамамарун;
- программадилай къерехдай тир чирвилер къачун;
- т1ебии тербия къачун.

Абур муаллимди фагъумда, планламишда ва гъар са классда, адан къет1енвилер фикирда къуна, къиле тухуз зегъмет ч1угвада.

Хайи литература чирзавай тарсара аялдив вири жуьре гьерекатар:

х гъавурда твадай (*объяснительный*),

х чирвилер къачудай (*познавательный*),

х чирвилер алакълу ийидай (*коммуникативный*),
 х чирвилер галаз-галаз гудай (*регулятивный*) ва маса хийир квай
 гьрекатар кьиле тухуз тада.

Нетижада аялрилай ихътин к1валахар:

- жуван ватандин, халкъдин тарихдихъ, ч1алахъ, культурадихъ,
 литературадихъ ва искусстводихъ галаз мукъувай таниш жез, абурал дамахиз;
- к1елай эсердин игитдин кьисметдиз, алакьунриз, къаматдиз фикир гуз ва
 кьимет гуз;
- эсердин игитрин амалриз, ахлакъдиз, гьрекатриз фикир гуз, абур халкъдин
 культурадив гекъигиз;
- к1елай эсердин ч1алаз фикир гуз, ам нугъатдин ч1алав гекъигиз, нетижаяр
 хкудиз ва къейдер ийиз;
- жув эсердин игитрив гекъигиз, абурун чкадал вичи вуч ийидайт1а
 тайинариз, жуван дережа хкажиз;
- эсердин тема, важиблу месэла, сюжет ва композиция тайинариз;
- вичин фикирар дуъз ц1арц1е тваз, ачухдаказ лугъуз ва кхъиз - алакьун
 лазим я.

а) У классда хайи литературадай тухудай

мецин ва кхъинрин к1валахар

Таниш текстер (художественный эсеррин, газетрин ва илимдикай асантиз
 кхъенвайбур) ван акъудна, устадвилелди ва зарбдиз к1елун.

Хуралай чирнавай художественный текстер ва я абурун ч1укар устаддиз
 к1елун.

Гъвеч1и эпический эсердин ва я адан ч1укунин мана суъгъбет (хуралай ва
 кхъена) авун. Суъгъбетдик, изложенидик шикил ч1угунин элементар кутун.

К1елай эсердай сочинение (гъарда жуван фикирар) туьк1уьрун (хуралай ва
 кхъена): суалриз гегъенш жавабар гун ва литературадин игитрикай суъгъбет
 авун.

Гафарин куьмекдалди хуралай шикил ч1угун. Махар, къаравилияр, мисалар,
 миск1алар ва маса куьруь-куьруь эсерар теснифун.

К1елай литературадин эсердикай, килигай шикилдикай, кинофильмдикай ва телепередачадикай фикирар лугьун, абуруз к1иметар гун.

Предметрин арада алак1аяр кут1унда. Месела, дидедин ч1алан тарсара аялриз к1елай текст суьгьбетиз, план туьк1уьриз, изложение ва солчинение кхьиз, хайи литературадин тарсара ч1алан мес1аяр г1ялиз чирда.

б) У1 классда хайи литературадаь тухудаь

мецин ва кхьинрин к1валахар

Художественный, илимдин ва газетрин текстер, абурун ч1укар, г1ам хуралаь чирнавайбурни, ачухдиз, устадвилелди к1елун.

Шикил ч1угунин элементар квай ва я квачир эпический г1веч1и эсердин мана суьгьбет (куьруьз, галай-галайвал) авун ва адаь изложение кхьин.

К1елзавай эсердикай жуван фикирар лугьун (хуралаь ва кхьена), яни сочинение кхьин, суалриз тамам жавабар гун ва литературадин игитрикай суьгьбетун.

Г1веч1и эпический эсердин ва я ч1укунин, хрестоматиядаь к1ачунвай текстинин план туьк1уьрун.

Гафарин куьмекдалди шикил ч1угун. Г1ьикая теснифун. Мах, басня ва я г1ьикая сег1неламишун.

К1елай литературадин эсердикай, художникди ч1угунвай шикилдикай, килигай кинофильмдикай ва я телепередачадикай фикирар (хуралаь ва кхьена) лугьун, абуруз к1иметар гун, эсердин игитар ва г1ерекатар вичиз бегенмиш яни, тушни ачухарун.

И вири к1валахар, г1ерекатар аялри литературадин ч1алал тамамарда.

Предметрин арада алак1аяр кут1унда.

в) Аялрин чирвилерин, алак1унрин
ва вердишвилерин дережа

Аялри к1елунин йисуз У-1Х классра хайи литературадаь к1азанмишдаь агалк1унар: чирвилер, алак1унар ва вердишвилер

вилик амаз планламишда. Абур пуд чкадал пайда: *аялдинбур, предметдинбур* ва *метапредметдинбур*.

Аялди къазанмишдай агалкъунар яз гьисабда: ч1ал инсаният рахазвай, алакъалу ийизвай зурба алат яз гьиссун; художественный литература ч1алан девлетлувал, устадвал, гуьзелвал, яни искусство, яз гьиссун; ч1ал ва литература халкъдин девлет, милли культура яз гьисабун; ч1алан чешнейриз яб гана, жуван рахунриз къимет гуз алакьун.

Предмет (Лезги литература ва адан са пай яз чирзавай Дагъустандин литературадин эсерар) чирна, къазанмишзавай агалкъунрик акатзава: хайи литертурадин ч1алан (рахунрин, лексикадин, грамматикадин ва кхьинрин) ва гьуьрметдалди рахадай уьлчмеяр чир хьун; ч1алан сесер ва паяр чара ийиз, сад-садав гекъигиз, нетижа хкудиз хьун; кхъейди ахтармишиз алакьун; грамматикадин, орфографиядин ва пунктуациядин къайдаяр кхьинра ишлемишиз алакьун; жуван гьерекатрал вил алаз хьун.

Метапредметдин жигъедай къазанмишдай агалкъунар яз гьисабда: маса чешмейрай ц1ийи чирвилер, малуматар жагъурун; юлдашрихъ галаз, мярекатра дубз алакъаяр кут1унун патал ч1алан кутугай такъадар (гафар, ибараяр, ранг ядай гафар, мисалар ва мсб.) ишлемишун; жуван фикирар мадни ачухдаказ, метлеблудаказ ва дериндай лугъуз алахъун; суалар вугуз ва ц1ийи чирвилер къачуз алакьун.

Аялриз сифтегъан классра литературадикай хъанвай чирвилер У-1Х классра къачудай чирвилерихъ, У-1Х классра милли литературадай къачузвай чирвилер урус литературадай гузвай чирвилерихъ галаз

алакъалу ийида. У-1X классра хайи литературадин тарсара муаллимди, Образованидин программадин истемишун яз, ихьтин са жерге месэлаяр гьялда:

* аялри милли литература, жуван халкъдин руьгьдин ва культурадин къиметлу ивир яз, чирун;

* милли литература ч1алан устадвал яз къабулун;

* литературадин ч1ал чизвайди, адал рахаз, кхьиз алакьзавайди къалурун;

* литературадин гьар са эсер, эвел-эхир авай тамам, метлеблу, к1елзавайдаз чирвилер ва тербия гузвай яратмишун яз, к1елун ва рик1ел хуьн;

* литературадин илимдин малуматри эсерар дериндай к1елиз ва чириз куьмек гузвайди аннамишун;

* алава чирвилер къачун патал аялрив литературадин илимдин ктабар, ТСО-дин тадаракар ва Интернет ишлемишиз тун.

г) V классда аялри къачун лазим чирвилер,
алакъунар ва вердишвилер

К1елзавайбуруз чир хьун лазим я:

- к1елай эсерин сюжет, иштиракзавай ксар (игитар) ва абурун алакьа;
- литературадин илимдикай чирай малуматар (*композиция, завязка, кульминация, развязка* ва мсб);
- халкъдин ва литературадин махарин арада авай тафават;
- программади хуралай чирун истемишзавай текстер.

К1елзавайбурулай алакьун лазим я:

- к1елай ва чирай эсер вакьайриз, ч1укариз паюн;
- к1елзавай эсердин вакьайрин арада авай вахтунин ва себебринни нетижайрин алакьаяр тайинарун;

- келзавай эсердин текстинай гекъигунар, эпитетар, метафораяр ва маса ранг ядай гафар жагъурун, предложенида абурун метлеб ачухарун;
- эсердин игитдин характеристика туькIуьрун;
- художественный, илимдин асанта ва газетрин таниш текстер дуьздаказ ва зарбдиз келун;
- хуралай чирнавай художественный эсерар устадвилелди келун;
- гъвечIи эпический эсердай ва я эпический эсердин чIукунай изложение (хуралай ва кхьена) теснифун;
- литературадин эсердин игитдикай хуралай ва кхьена суьгъбетун;
- гъвечIи эпический эсердин ва я чIехи эпический эсердин чIукунин план туькIуьрун;
- келзнавай литературадин эсердикай, килигай искусстводин эсердикай, ахьтин шикилдикай фикирар лугъун ва абуруз кьиметар гун;
- литературадин учебник-хрестоматияда ва келай ктабра ганвай малуматрикай, кьейдерикай ва алавайрикай менфят кьачун.

гъ) У1 классда аялри кьачун лазим чирвилер,
алакьунар ва вердишвилер

VI классда аялри лезги ва Дагъустандин литературайрай са жерге чирвилер, алакьунар ва вердишвилер кьачун ва келунин йисан эхирда агъадихъ галай истемишунриз жавабар гуз ва тапшуругъар тамамариз алакьун лазим я.

Келзавайбуруз чир хьун лазим я:

- келай эсерин тIварар ва кирмар-авторар;
- келай эсерин гьерекатринни (сюжетдин) игитрин арада авай алакьаяр;
- литературадин илимдикай чирай малуматар (*литературадин игит, игитдин къамат, рахунар* ва мсб.);
- программади хуралай чирун истемишзавай эсерар.

Келзавайбурулай алакьун лазим я:

- зариди гафарин кумекдалди чIугунвай шикилар хиялдиз гьун;

- келзавай эсердин вакъиаяр, члукар ва я паяр сад-садавай чара авун;
- келзавай эсердин вакъиайрин арада авай вахтунин, себебринни нетижайрин алакъаяр тайинарун;
- келзавай эсердай художественный такъатар жагъурун ва абурун манна-метлеб ачухарун;
- келзавай эсердин къилин игитдиз, адан амалар ва гъерекатар фикирда къуна, характеристика гун;
- художественный, илимдин асанта ва газетрин текстер дуъздаказ, зарбдиз келун;
- гъвечли эпический эсерар ва я члукар куърелди хуралай суъгъбет авун, абурай изложенияр кхьин;
- келай эсердай хурун ва кхьинрин сочинение теснифун;
- келай эсердикай жуван фикирар лугъун, суалриз тамам жавабар гун, игитрикай суъгъбетун;
- эпический эсердин ва я адан члукунин план туьклуърун;
- келай литературадин эсердикай ва килигай искусстводин эсеррикай фикирар лугъун, абуруз къиметар гун, вакъиаяр ва игитар бегенмиш яни ва я тушни къейдун.

Литературадин чешнелу программа ачухайла, чи виле художественный эсеррин тварар акъазва, гъасятда фикирдизни абур аялри келун ва чирун лазим тирди къвезва.

Анжах бязи эсерриз талукъ малуматрин гуьгъуьна литературадин илимдин *думанар*, яни *терминар*, литературадин тарихдиз талукъ малуматар къалурнавайди садлагъана къатлузвач.

Литература чирун патал аялриз адан думанарни чир хъана кланда: *литература чирун* - им литературадин *эсерар*, абуруз талукъ *илим* ва абурун *тарих* - пуд важиблу зат санал, сад-садахъ галаз алакъада аваз, - чирун я.

Литература ик1 чируниз профессор Гъажи Гъ. Гашарован ахтармишунри: макъалайри, рецензийри ва ктабри куьмекда. Ада 50 йисуз Дагъустандин гьукуматдин университетда клвалахзава, студентриз лезги литературадикай

лекцияр к1елзава ва муаллимар гъазурзава. Литературадикай 500-далай гзаф илимдин к1валахар ва ктабар кхъена. Алимдин ч1ехи ктабрикай сад «Лезги литературадин тарих» я (8).

Ихътин алакьунар ва агалкьунар авайвиляй профессор Гь. Гь.Гашарован т1вар «Виш Зурба Лезги» ктабда гъатнава (19,108).

Литературадин алимрикай ва критикрикай малуматар муаллимдивай жуьреба-жуьре газетрай, журналрай ва ктабрай жагъуриз жеда. Абурун яратмишунар Дагъустандин алимри ва критикри: С.Агъмедова, Къ.Акимова, Р.Къадимова, Ф.Нагъиева, М.Желилова, З.Къурбановади, А.Мирзебегова ва мсб ахтармишзава.

Месела, зари Мерд Алиди «Кук1ушрилай кук1ушрихъди...» макъалада Гь.Гашарован ктабдиз еке кьимет гузва:

«И йикъара чи дуст, арха, ч1ехи стха ва амадаг, т1вар-ван авай алим ва муаллим, литературовед, фольклорист, публицист Гъажи Гъуьсейнови Гашарова вичин кьет1ен юбилей кьейдзава. Ада Москвада аспирантура куьтягъна, алимвилин дережа къазанмишна, ватандиз хтана, вичи к1елай ДГУ-да к1валахиз 50 йис тамам хъанва... Зи рик1ел тебрикдин ц1арар къвезва:

Вуч лугъун ви алимвиллиз -

Рухъдин ч1ехи гъакимвиллиз!

Чи ирс, акъван деринвиллин,

Акъудзавай даим виниз!

Ви рик1 сагърай! Ви эл сагърай!

Къалин дувул, чихел сагърай!»

(«Лезги газет», 16.10.14.).

Профессор Гь.Гашаровакай ихътин тарифдин гафар гзаф инсанривай, иллаки муаллимривай, лугъуз жеда.

У-Х классра к1елзавай аялриз хайи литературадай гузвай образование тайинардайла, абуру чирун патал теклифзавай, программадик ва учебникрик-хрестоматийрик кутазвай эсерар муаллимди к1елун, абурун мана-метлеб дериндай чирун лазим я. Ахпа абур вичи тарс гузвай аялрин алакьунрихъ,

вердишвилерихъ ва психологиядихъ галаз къазвайди тайинарда: къазвайбур вичин к1валахдин программадик кутада, къан тийизвайбур (абур Образованидин министестводин чешнелу программадик кваз хъайит1ани) хкудда.

Инал лагъана к1анда: «Лезги газетдиз», «Самур» журналдиз, ктабриз ва маса СМИ-ийриз акъатзавай вири эсерар, гъелбетда, къиметлубур, аялриз теклиф жедайбур, лезги халкъдин философиядихъ, психологиядихъ галаз къадайбур туш.

И месэладин гъакъиндай 2014-йисуз «Алай вахт» газетдиз «Литература бегъемсуз кар хъиз» векъи макъала акъатна. Адан кирам Гъ.Нурмегъамедова гъахълудаказ кхъизва: «Алай вахтунда литературадихъ бегъерлудаказ вилик фидай еке мумкинвал хъанва - азаддаказ яратмишиз жезва. Анжах зарийривай ихътин мумкинвал я шииратда, я гъикаятда, я драматургияда жавабдарвилелди аннамишиз, ишлемишиз жезвач» (*«Настоящее время»*, 29.08.20.).

Аялриз программадила къецияй литературада дурумлудаказ к1валахзавай зарийрикай: Сардар Абилакай, Саиратакай, Шихмурад Агъакеримовакай, Фазил Аслановакай, Этибар Багъировакай, Эйваз Гуълалиевакай, Халидин Эльдаровакай ва мсб малуматар гуда. И кар патал «Лезги зарияр» куьмекчи ктабдикай менфят къачуда.

Аялар лезги ашукърикай, манидаррикай, къавалрикай хабардар ийида: им гъар юкъуз техникадин алатар: магнитофон, радио, телевидение, телефон... гъилик квай девирда регъят ва хийирлу кар я.

– Чи ватан, Лезгистан, ашукъринни зарийрин макан я, – муаллимди т1вар-ван авай ашукърин т1варар (Ашукъ Абдулагъ, Ашукъ Абдул, Ашукъ Садулагъ, Ашукъ Нуьсрет, Ашукъ Осман, Ашукъ Сакит, Ашукъ Адил, Ашукъ Шамшир, Ашукъ Алихан...) къада ва сад-къве манидихъ яб гуз тада. – Гзаф ашукъри Хуьруьг Тагъиран ч1алар чуьнгуьрдихъ галаз лугъудай. Анжах са Ашукъ Садулагъа (1904-1952-йисара яшамиш хъайи ашукъ Хуьруьгай тир, ам зари Тагъиран к1еви дуст хъанвай) Хуьруьг Тагъиран ч1алар («Чибур я», «Иервал вуча?!», «Гъуьруь» ва мсб) чуьнгуьрдихъ галаз лугъудай.

Ашукъ Садулагъанни зари Тагъиран алакъайрикай К.Казимован «Самур дередин авазлу билбил» макъалада (ам ашукъдин 100 йисан юбилейдиз талукъ я) кхъенва. («Лезги газет», 06.11.14.).

Аялриз дуьньяда авай гъаларикай, кьиле физвай ягъун-къиникърикай, дявейрикай (жуьреба-жуьре ч1улав къуватри аялар ички хъунин, хъач ч1угунин, диндин, къал-макъалдин, дяведин рекъериз ч1угвазва; Сирияда кьиле физвай мусурман диндин дяведиз тухузва, алцуарна фейибур элкъвена хквезвач, нубат алачир яракълу женгера телеф жезва...) суьгъбетарда («Лезги газет», 29.01.15.).

Ихътин мисалар, макъалаяр газетра, журналра мадни ава. Абурукай муаллимдивай гегъеншдаказ менфят къачуз жеда.

Аялриз хайи литература чирунин карда кьилин игит, кар алайди муаллим я. Адан хиве неинки аялриз вичин предмет чирун ва т1ебии тербия гун ава, ада гъак1 аялар уьлкведа ва дуьньяда авай сиясатдин ва экономикадин гъаларикай, дидедин ч1алан, литературадин, тарихдин ва маса месэлайрикай хабардар авуна к1анзава.

Абурукай аялар патал важиблуди дидедин ч1алан месэлаяр я.

Газетриз акъатзавай макъалайрай малум жезва:

* лезги ч1алак гзаф урус, туьрк, араб ва маса гафар акахъзава, ч1алан къурулуш дегиш жезва;

* михьи лезги ч1алал рахадайбурун къадар т1имил жезва;

* лезги ч1ал са шумуд ц1уд йисалай квахъдай ч1аларин сиягъдик акатзава.

Лезги ч1ал хуьн патал алимри, муаллимри ва зарийри (абурун кьиле Ф.Нагъиев, М.Меликмамедов, Ф.Несрединоа, С.Османова ва мсб ава) истемишзава:

– дидедин ч1алаз талукъ месэлаяр вилик эцигдай ва гъялдай жемиятдин идара – Ассоциация тешкилин;

– республикадин сиясатдин ва экономикадин гъерекатар дидедин ч1алар хуьнихъ элкъуьриз тан;

– дидедин ч1алал акъатзавай газетрин, журналрин ва ктабрин, радиодин ва телевиденидин гунугрин ч1ал халкъдин ч1алаз мукъва ийин;

– зарийриз къителу эсерар теснифдай ва басмадай акъуддай шарт1ар тешкилин;

– гъар са хуъруън, поселокдин ва шегъердин жемьтди, мергъяматлу фондари гъукуматдин мектебдин патахъай къайгъударвал ч1угван;

– дидедин ч1алан ва литературадин ц1ийи учебникар, хрестоматияр ва маса ктабар басмадай вахт-вахтунда акъудин;

– к1вале, хзанда диде-бубаяр аялрихъ галаз (иллаки шегъердин шарт1ара) хайи ч1алал рахун меслят къалурун ва мсб.

Бязи алимри, зарийри ва художникри, абурун арада Алмас Герейхановни ава, дидедин ч1алаз тимтал-гуъмбет эцигун ва аяларив – «За жуван дидедин ч1ал лап хъсандаказ чирда!» – кьин къаз тун теклифзава.

Муаллимди аялрив дидедин ч1алан месэлайрикай ва жемиятдин теклифрикай чпин фикирар лугъуз тада ва лазим къейдер ийида.

Ихътин гъерекатрин нетижа яз, арадал къевезвай чирвилер (чирвилерин к1ват1ал, савад - образование) гъар са аялдиз гележегда гзаф гьрек жеда. Абурун рик1ел алимри, муаллимри ва зарийри ктабдикай, чирвилерикай, илимдикай ва образованидикай лагъанвай камаллу гафар хкида. М.Задорнован гафар тикрар хъийида: «*Савад авайди инсан я, савад авачирди – лук1*».

1) *къени тербия* (ам зегъметчи хзанда, гъукуматдин мектебда гузва) ва

2) *ч1уру тербия* (ам ч1уру ният авай, дявекар, манкъурт1 инсанри, абурун к1ват1алри чук1урзава, аялрив, жегъилрив ва дугъри инсанрив агакъарзава, телевиденидин бязи каналри ва Интернетди чук1урзава).

Чи аялрив агакъзавай тербиядин сад лагъай паюнилай къвед лагъай пай гужлуз аквазва. И карди чак къалабулух кутазва.

Къени тербиядин бинеда халкъдин педагогика, инсанпересвал ва ватанпересвал, т1ебии илимар ава. Гъеле XIX асирдин зари Сфи-эфендиди лагъайвал, *вири таб я, илим - гъахъ*.

Ч1уру тербияди, куърелди лагъайт1а, аялар ч1уру рекъе твазва.

Хайи литература чирун - литературадин члал чирунилай эгечлзава. «Члал чирун, - кхъенай Советрин девирдин члехи муаллим В.Сухомлинскийди, - им, сифте нубатда, аялриз тербия гун, адетар чирун, культура чирун я. Им аялдин руьгь, акбул, камал тербияламишун я».

Чехрин члехи педагог Я.Коменскийди лагъайвал, *«зигьинлу, гъар са кар чириз кландай, амма къилихриз члуру, терс аялар ава. Адет яз, ахътинбур мектебра акунани кландач»*. Ахътин аялрикай муаллимди тамам инсанар ийизва. Муаллим вичин клвалахдилаь рази жезва, аялрин агалкъунри, клвалахдин неттижайри адаз лезет гузва.

8. Чирвилер ахтармишдай рекъер

Аялри мектебда хайи литературадаь къачузвай чирвилерин винел, гъар са важиблук кардал хъиз, муаллимдин гуьзчивал датлана хъана кланда.

Санлай къачурла, мектебда жуьреба-жуьре предметрай, абурук хайи литературани акатзава, гузвай образованидал тухун лазим тир гуьзчивал аялри къачунвай чирвилер ва тербия ахтармишдай, абурун дережа тайинардай рекъерикай ибарат я.

Юкъван ва члехи классра клелзавай аялриз хайи литературадаь тайин тир образование гун, винидихъ лагъайвал, гзаф месэлаяр (аялриз гун лазим тир чирвилер хкъягун, чирвилер гудай шартлар тешкилун, чирвилер ва тербия гун ва мсб) къилиз акъудуникай ибарат я.

И месэлайрикай лап къилинди аялдин сагъвал, адан бейнидин тамамвал ва акбуллувал я.

Инал психология гаф ишлемишун герек къвезва: мектебда клелзавай, тарс къачузвай аял психологиядин жигъетдай тамамди, дигмишди хъун важиблук я. Анжах ихътин аялдивай мектебда гузвай чирвилер, савад ва тербия (вири санлай: образование) къачуз жеда. (Менчинская).

Юкъван классра аялри хайи литературадаь къачун лазим тир образованидин ери, деринвал ва гегъеншвал ахтармишун патал мектебда методикадин ихътин амалар ва къайдаяр ишлемишзава:

а) *текст клелун* - текст ва я адан члук ачухдаказ, ашкьи аваз, атлуз-атлуз, лазим гьисс кваз, устадвилелди, декламация хьиз, клелиз тада, адан алакьунар, вердишвилер ахтармишда;

б) *суалар гун* - текстиниз талукь суалар гуда ва жавабар истемишда, жавабрин дуьзвал тайинарда, аялдиз вичи къазанмишзавай нетижа малумарда;

в) *суюьбет* - текстинин мана куьрелди, яргьалди, текстиниз мукьва, адай члукар къачуна, суюьбетиз тада;

г) *анализ - клелай* эсердин тема ва кьилин фикир, сюжет ва композиция, Иштиракзавай игитар, абурун къаматар, члал гуьрчегарзавай гафар тайинариз тада;

жуван фикир лугьун – клелай эсердин гужлу ва зайиф, вичиз хуш хьайи ва я хуш тахьай терефар къалуриз тада;

е) *къимет гун* - аялдив клелай эсердиз къимет (хьсан, юкьван ва я пис; хуш хьана ва я хуш хьанач) гуз тада;

ж) *сочинение* - клелай эсердикай куьруь суюьбет (сочинение) кхьиз тада, адан алакьун ахтармишда;

з) *тестер ишлемишун* - аялдив Педагогикадин институтди 2002-йисуз печатдай акьуднавай ва я маса идаради туюклуьрнавай тестерин суалриз жавабар гуз тада.

Дерин чирвилер къачунвай ва акьул тамам аялрин образование ахтармишун патал ихьтин четин къайдаярни ишлемишиз жеда. Месела:

1) *рецензия гун (кхьин)* - клелай эсердикай аялди вичин фикирар, гузвай къимет кхьида;

2) *доклад кхьин* - клелай члехи эсердикай (ва я эсеррикай) аялди вичин суюьбет кхьида ва классдин (собранидин, клватлалдин) вилик клелда.

Аялриз клелунин 1-4 четвертра ва я клелунин йисан эхирда хьанвай чирвилер (образование) ахтармишзавай суалар ва тапшуругьар программадихь ва У-У1 классрин учебник-хрестоматийрихь галаз алакьалу авуна кланда.

Методикадин ихътин истемишун рик1ел хкин: муаллимди аялдиз жезмай къван гзаф чирвилер гуда, амма хабар къадайла программадин истемишунрал амал ийида.

Винидихъ къалурнавай къайдайрик ва амалрик аялдин бейнидин тамамвал ахтармишдай са суал-серенжемни квач. Ахътин суалар чи методикада ва тежрибадани ишлемишун адет хъанвач. Амма герек ава...

Психологиядин алимри тестикъарзавайвал, аялрин бейнидин тамамвал, абурувай чирвилер фад-фад къачуз ва аннамишиз алакьун агъадихъ галай лишанрилай (алакъунрилай) чир жеда:

- * чирвилер фад-фад къун;
- * чирвилер фад-фад аннамишун;
- * месэла жуъреба-жуъре рекъералди гъялун;
- * чирвилер умумиламишун.

Чи мектебда аялри чирвилер къачун пуд жуъре кыле фида:

1) *муаллимди лагъайди къун* (адаз илимда *репродуктивный къайда* лугъузва: аялди к1елзава, муаллимдивай чирвилер къачузва, амма вичивай къилди чирвилер къачуз жезвач);

2) *авай чирвилерал ц1ийи чирвилер хкун* (адаз илимда *продуктивный къайда* лугъуда: аялди хъсандаказ к1елзава, планар тук1уързава, ц1ийи чирвилер жагъурзава, гъа ик1 авай чирвилерал вичи ц1ийи чирвилер хкизва).

3) *ц1ийи чирвилер къурмишун ва къундармишун* (адаз илимда *творческий къайда* лугъуда: аялдиз *программадин материал чизва*, ада вичихъ авай чирвилер умумиламишзава, абур аннамишзава, къейдер хкудзава, ганвай тапшуругъ къилди ва вичин акъулдалди тамамарзава, нетижада авачир хътин эсер (суьгъбет, шиир, гъикая, доклад ва я рецензия) арадал къвезва, гъизва.

Чирвилер арадал гъидай пуд лагъай рехъ четинди, гъар са аялдивай т1ем гъиз тежедайди я. Чаз тежрибадай аквазва: пуд лагъай рекъин, ада истемишзавай алакьунар авай аялрикай гележегда алимар, зарияр, художникар, композиторар ва маса къит сеняткараар жезва.2(Талызин).

Аялрин психикадин тамамвал, малум тирвал, сифтегъан классра ахтармишзава, ам муаллимдиз тарсар башламишай сифте йикъара малум жезва. Зайиф бейни авай аялдин гъакъиндай мектебдин директорди ва диде-бубади са тайин серенжем къабулзава.

Методикада чирвилер къачудай пуд рехъни муаллимди гъар са аялдин уьмуьрда, регъятдалай четиндалди физ, са рехъ муькуьдалди дегишариз, руьгь кутаз, вилик тухуз, эхирдал къван гъида. Яни: аялар муаллимди гайи чирвилер къаз, авай чирвилерал цлийи чирвилер хкиз ва вичин акъулдалди цлийи чирвилер къурмишиз, къундармишиз вердишарда. И къайда савад, чирвилер (образование) къачун, шак алачиз, гъар са аялдилай са жуьре алакьдач, гъавиляй муаллимди садаз «вад», садаз «къуд» ва садаз, белки, текъвезвай «пуд» къиметни эцигда.

Аялри къачузвай савад ахтармишдай рекъерикай сад диде-бубайри к1валера чпин аялрин чирвилер ахтармишун я. Ихътин мураддалди абуру ишлемишзавай «к1валин тестер» ва аялрин жавабрин нетижаяр муаллимрив агакъарун, гъелбетда, мадни хийирлу я. Абуру муаллимдиз вичин к1валахда дегишвилер твадай, ам хейлин хъсанардай лазимвал къалурда.

Муаллимдин сифте буржи, илимдикай ва методикадикай менфят къачуна, ФГОС-рин истемишунар фикирда аваз, аялриз тарс (чирвилер) гун я. Къвед лагъайди, ада вичи гузвай тарсар аялри гъик1 къабулзават1а, абур кужумзават1а тайинарда ва к1валахдин ери, нетижаяр хъсанарун патал серенжемар къабулда.

И вири шарт1ар ва истемишунар У-Х1 классра Етим Эминан уьмуьрдин ва эсеррин рехъ чирунизни талукъ я.

Классдилай къеце тухудай к1валах

Мектебда Етим Эминан уьмуьрдин ва яратмишунрин рекъерикай классдилай къеце к1валах тухун патал сифте нубатда *хайи ч1аланни литературадин* ва я *хайи литературадин кабинет* герек я. Ам гзаф мектебра ава. 2016-йисуз Ярагъ-Къазмайрин юкъван мектебдин кабинетди Дагъустан Республикада сад лагъай чка къуна. Кабинет тешкилнавайди ва гуьзелдаказ безетмишнавайди муаллим Марият Жаруллаева я. Кабинетдиз гъахъай инсандин вил ихътин шиирда акъазва:

Эй, зи Ярагъ, зи хайи чил!

Вун акваз зи шад я гуьгъуьл.

Ат1урди туш вахъай зи вил,

Зи бахтунин сегъер, Ярагъ!

Кабинетдин цлал, аквадай чкадал, XIX асирдин ч1ехи алим, зари ва философ Ярагъ Мегъамедан шикил ва весияр алк1урнава:

* *Чи бубайрин сад лагъай мурад, т1алабун ва виридалайни зурба бахт азадвал тир. Квезни, балаяр, сифтени сифте азадвал к1ан хъухъ!*

* *Женг ч1угу – куьн азад жеда. Рик1ел хуьх: лук1арин дуьаяр садазни ван къведач.*

* *Гъахъсузвилихъ галаз женг ч1угу, анжах жувни гъахъ гвайди хъухъ.*

* *Къени к1валахар ийиз тади къачу...*

Ватанпересвилин гъиссер ва тербия агакъзавай аялар шаддаказ кабинетдиз къвезва ва хайи ч1алал, литературадал машгъул жезва... «Самур» журнал къачузва, Гь.Къурбанан «Яру Ярагъ» романдин къилер акъатнавай нумраяр (2018-йисан 1 ва 3) к1елзава.

Классдилай къеце тухудай к1валахрик, тежрибади къалурзавайвал, ихътин серенжемар, мярекатар, нянияр, радиодин ва телевиденидин гунугар акатзава:

* программада авай ва муаллимди меслят къалурзавай эсерар, ктабар к1елун;

* ч1ал ва чирвилер гегьеншардай кьугьунар тешкилун, аялри абура иштиракун ва тапшуругьар тамамарун;

* литературадин к1ват1ал тешкилун;

* литературадин сиягьатар тухун;

* зарийрин юбилейриз талукь мярекатра иштиракун;

* Дагьустандин радиодин лезги гунугриз яб гун;

* Дагьустандин телевиденидин лезги гунугриз килигун;

* Лезги театрдин тамашайриз килигун;

* Интернетдин лезги сайтар ва мсб.

Илимдинни методикадин илим ва техника вилик физвай девирда классдилай кьеце тухудай к1валахрик мадни кутаз жеда:

* Кроссвордар гьялун;

* Музейриз сиягьатар авун;

* Халкьдин, Ватандин ва Виридуьньядин ва суварар кьейдун;

* Литературадин межлисар тешкилун;

* Дагьустандин литературадин межлисар тухун;

* КВН-ар, викторинаяр, гьуьжетар тешкилун ва кьиле тухун.

Классдилай кьеце тухудай к1валахдив хайи литературадин кабинет тешкилунилай эгеч1да.

2016-йисуз Дагьустандин образованидин. илимдин министерстводи ва Педагогикадин институтди республикада сифте яз 2 ч1ехи мярекат тешкилна ва кьиле тухвана:

1) Дагьустандин ч1аларин ва культурадин «Цуькверин к1унч1» югь – 21 октябрдиз (сад лагьай мярекат 20-октябрдиз Магьачкьаладин 9-мектебда кьиле фена);

2) Хайи литературадин кабинетрин конкурс.

Т1вар кьунвай мярекатар гьар йисуз вири мектебра ва района кьейдна к1анзавайбур я.

Агъадихъ чун классдилай къеце тухудай важиблукъ валахрал ва мярекатрал акъвазда. Абур, адет тирвал, чеб талукъ классдин программадихъ галаз алакълу ийида.

1.Классдилай къеце клелун

Классдилай къеце тешкилдай ва киле тухудай клвалахда *клелуни* (алава клелуни, классдилай къеце клелуни, клвале клелуни) гзаф чка къазва.

Классда къачунвай чирвилер *деринбур, гегъенибур ва тамамбур* хъун патал аялди гъар юкъуз алава клелна (клвале, библиотекада ва я маса чкада; муаллимдин ва я диде-бубадин гуъзчивилик кваз ва я квачиз) кланзава. И кар патал программада гъар йисуз классдилай къеце клелдай ктабрин сиягъар ганва.

Мектебдин, хуьруьн ва я райондин библиотекада (аялар аниз физ, газетар, журналар ва ктабар клелиз, абур клвализ тухуз вердишарда) аялриз лезги газетар («Лезги газет», «Цийи дунья», «Самур» ва мсб), журналар («Кард», «Самур», «Алам», «ЧиРагъ») аквада, абурухъ галаз таниш жеда, подписка ийида, ахпа датлана гъар цлийи-цлийи нумраяр клелдай мумкинвал жеда.

С.-Сулейманан райондин мектебра, «Эминан клелунар» лишандик кваз, гъар йисуз жуьреба-жуьре мярекатар: ачух тарсар, литературадин кабинетра ва библиотекайра гуьруьшар, элквей столар, илимдинни тежрибадин конференцияр, Эминан ватандиз сейр, Эминан члалар-манияр лугъун, концертар гун, гуьжетар, викторинаяр ва мсб киле физва. Ихътин месэлайриз къаюмвал Эминан хуьруьнви Шагъпаз Асаханова ийизва («Лезги газет», 14.12.17).

Етим Эминаз талукъ мярекатдал адаз бахшнавай литературадин члехи эсерар: Гъ.Къурбана «Дили дунядин чирагъ» роман, И.Гуьсейнованни А.Къардашан пьесаяр, зарийрин поэмаярни шиирар риклел хкида. Клелай эсеррикай суьгьбетарзавай тарсара жуьреба-жуьре суалар эцигда ва аялрин чирвилер ахтармишда.

Месела, члехи классра «Дили дунядин чирагъ» романдиз талукъ яз ихътин суалар эцигиз жеда:

1. Етим Эминан къамат романдай гьихьтинди яз аквазва?
2. Ваз романдай шаирдин гьихьтин амалар, хесетар ва гьерекатар акуна?
3. Романда гьихьтин ранг ядай гафар, ибараяр, гекъигунар ишлемишнава?
4. Ваз романдай вуч хуш хъана?
5. Вуч хуш хъанач?
6. Ваз романдай вуч акваз к1анда? К1андай?
7. Вуна романдиз гьихьтин къимет гузва?

Етим Эминакай кхьенвай ва адаз бахшнавай шииррин къадар, белки, 100-лай гзаф жезва. Абурукай, муаллимдин эхтиярда вуч ават1а, гьабур ишлемишна, са жанлу мярекат-композиция тешкилиз ва мектебдин сегьнедилай къалуриз жеда. Ихьтин тежриба А.Ашурагъаев хьтин творческий муаллимрихъ ава.

Композиция къиле тухузвай аялди гьар са заридикай куьруь малумат гуда ва ада Е.Эминакай кхьенвай шиир к1елдай аялдин т1вар къада. Инал 20-25 шиир к1елиз ва са шумуд мани лугьуз жеда. Месела:

Гуьлбала Ханов

ЭМИН

*Шаиррикай сад чида заз уьмуьрда,
Дережадин тай авачир дагъ хьтин.
Мидаим вич цавун аршдин гьуьндуьрда
Гьетер юкъва ишигъ гузвай рпгъ хьтин.*

*Эвезтахъайшииратдиналемда,
А къегьалдин т1вар вирт1едлай ширин я.
Чилер, цавар гьакъай вичин къелемда,
Лезги чилин магьир устад Эмин я.*

1980.

Исмихан Къадимов

ЧИ ДАМАХ

*Чи дамах я, зари Эмин т1вар аваз,
Руьгьдин гьерекат, илгьамдин диб кутурди,*

*Туьквезбанан муьгьуьббатдин зар аваз,
Эхирдал къван вафалувал авурди.*

*Эмин гьейран хъайи ширин легъзеяр,
Дагъдин кукIвал булутар къвез юзурай,
Амазма чахъ никIер, сувун мезреяр,
Куьлуь марфар къвез, бегьердив ацIай.*

*А чилерал, туьрездални дергесдал
Эминани векъ ягъиз, цан цайид я.
Гуьзел чIалар туькIуьриз гьевесдал,
Хайи чилел даим ашукъ хъайид я.*

*ЧIалара хуш рангар ганва туьк хътин,
Лезги рушан гуьзел къамат сирзава,
Адан михъи муьгьуьббатди цуьк хътин
Чаз датIана вафалу жез чирзава.*

*Адан къилиз тефей рикIин къастари
ГIалабзава чун уьткем хъун пата.
Фикир тагуз я дар, я генг вахтариз,
Лезгистандин тIвар вине къун даим.*

*Эмин гьейран хъайи чилер гадармир,
А чилел куьн лигим жеда, лезгияр.
Эминан ирс, экуь къастар квадармир,
Къил виниз хкаж даим, лезгияр!*

2010-йис.

ЭМИН БУБА

Эмин буба, лезги чIалал чан гъайи,
 Чи манийрал гуьзел, ширин ванн гъайи,
 Мубарак хъуй ваз «михъи югъ» вун хайи!
 Къарагъ кIвачел, вун чаз сагъ яз акурай!
 Вун ава къе женнет багъда ахвара,
 КIвал авуна Ялцугъарин сурара,
 Ви рикI ама кузмай къени чIалара.
 Ваз рагъмет хъуй, ви суруз нур къурай!

2018-йис.

Абдул Ашурагъаев

ШАИРДИН КЪЕЛЕ

Етим Эминаз

Зи мефтIеда ви жуьгъенрин цIай ава,
 Зи утагъдин гъар са цла – суьрет ви.
 Яшинда заз ви фикирдай пай ава.
 КIанда мад заз сабурлувал, жуьрэт ви.

Заз ашкар я: вун загъид кас хъайиди,
 Ви намусдиадалатдин пад хвена.
 Тебиатдин вахтар квазни такбуна,
 Лезги касдин рикIе вуна гад хвена.

Къуба лезги, Куьре лезги чир хъанач,
 Лезги миллет вири сад са беден тир.
 Гъар са хуьре, гъар са кIвале авайди,
 Паоасайрин гар хъиз, азад уьзден тир.

Лезги халкъдин илгъамдал къе хер ала:

*Анжах я вун тештигь туьтуь-дармандиз.
Куьз лагьайтIа ви фикиррин твар квайда
Гаф-турунив жаваб гуда душмандиз.*

*Арза-ферзе авунатIан Худадиз,
Чуру хиял хвенач рикIин кьене на.
Лазим кас на гьисс авуна гьамиша,
Ширирикай эцигна чаз кьеле на.*

2000-йис.

Фахрудин Несрединов

ГЪАРАЙ, ЭМИН!

*Гьарай, Эмин, мад сефер эллериз,
Гурба-гур тир дуьнья кье чаз дар я, лагь.
Агьузардин ван чкIанва чуьллериз,
Куьтягь тежер зулуматдин кьар я, лагь.*

*Бес гьикьван хуй? Лачин цава ахквазмач,
Бахтун хилел ви лацу кард кард кьугьвазмач,
Ви бахтавар билбил тарце рахазмач,
Халкь тараишдай бейадалат кар я, лагь.*

*Гьим дуст ятIа, гьимни душман чиз амач,
Фугьарадин дерди вилик физ амач,
Са шад хабар инсанри ваз гьиз амач,
КицI акатай лагьлагьчийрин кар я, лагь.*

*Уьлкведа ви кьайда, кьанун, гьахь амач,
Халкьдин кьайгьу чIугвадайди вахь амач,
Намусдин кар-кьил кьадайди чахь амач,*

Хажалатдин алат тийир пар я лагъ.

*Бубайри чаз тур весияр квахъзава,
Адалатдин дараматар кIвахъзава,
Ягъсуз девир чи ивидиз гъахъзава,
Пехъи тIурфан гуьгъуьналлай гар я, лагъ!*

1998-йис.

Е. Эминан 180 йисан юбилейдин йисуз «Кард» ва «Самур» журналриз, «Лезги газетдиз» акъатзавай макъалайри ва адаз бахшнавай шиирри муаллимрин ва аялрин фикир желбзава, гъавиляй абур гъар са тарсуна кIелиз, абурукай гъар са тарсуна менфят къачуз жеда. Са шумуд мисалдал акъвазин.

Хив райодин Цнал хуьряй тир зари, муаллим Рамазан Велибегова «Етим Эминаз» шиир икI куьтязева:

*Девир тирла вич гурбагур,
Лезги чIалан бине кутур,
КIанибурун рикIера нур
Тур кас хъана Етим Эмин.*

Яшлу муаллим ва диндин къуллугъчи Сулейман Пашаева «Кузвай рикI» шиирда Е.Эминаз ихътин къимет гузва:

*Асирралди амукъда вун, эй инсан,
Куьз лагъайтIа амалар я ви масан.
Етим Эмин, хкахъдач ви кузвай рикI,
Лезги халкъдиз язва вун чи Шалбуз тик!*

Шаирдин тIвар алай хуьруьнви, зари дишегъли ФатIимат Османова «Къенвач Эмин» шиирдив икI эгечIзава:

*Къенвач Эмин, амазма чи арада,
Экуь чирагъ хъиз, вилик ква, рехъ къалуз.
Гагъ муьгъуьббатдив ацIана,*

Гагъ гъахъсузвал русвагъзава, куз-хъукъуз.

«Лезги газетдин» алатай нумрайрай мад са жерге зарийрин, Ш.Шабатован, В.Жамалдинован, Э.Сайдумован ва мсб ч1алар жагъуриз ва аялриз к1елиз, аялрив к1елиз таз жеда. Месела, «Гъарай» шиирда В.Жамалдинова кхъизва:

*Етим Эмин, вун дамах я лезгийрин,
Шииратдиз жанлу камар къачунвай.
Ви гъар са ч1ал шагъидар я девирдин,
Виликамаз дуъньядин гъал акунвай...*

Аялар ц1ийиз акъатнавай ктабрихъ галаз танишарда.

Эхиримжи йисара т1вар-ван авай зарийрин: М.Алидин, М.Алпанан, С.Керимовадин, А.Къардашан, М.Меликмамедован, А.Мирзебегован, Ф.Нагъиеван, А.Шалбузовадин, Къ.Акимован, Х.Хаметовадин, О.Гъуьсейнован, М.Арзуманован ва мсб ктабар Магъачкъалада, Дербентда, Къасумхуьрел ва Бакуда акъатнава. Абурай шиирар, гъикаяяр ва мадни ч1ехи эсерар, гъатта романарни, к1елиз жеда.

Аялриз дидедин ч1алал басмадай акъатзавай ц1ийи ктабрихъ галаз мукъувай таниш жедай ва жуваз хуш хъайибур, лазимбур маса къачудай мумкинвилер къвердавай гзаф жезва. Эхиримжи йисара Магъачкъаладин чапханайри ц1ийи ктабар жемятдин вилик акъудзава ва, базардал хъиз, маса гузва

Ихътин «Ктабрин базарриз» гзаф инсанар къвезва ва ц1ийи ктабар гваз к1валериз хъфизва.

2015-йисан октябрдиз Р.Гъамзатован т1варунихъ галай Милли библиотекада «2015-Тарки-Тау» лишандик кваз къиле фейи «Къалурзава - маса гузва» базарда Росиядин 5 ва Дагъустандин 13 чапханади чпин ктабар, журналар к1елдайбуруз теклифиз гъанвай.

Дагъустандин ктабрин издательстводин суфра девлетлу тир. Адан директорди малумарна: «Чи издательстводи гъар йисуз 11 ч1алал милли зарийрин, алимрин ва маса пешекаррин ктабар акъудзава...»

Издательстводин столдал лезги зарийрин (С.Сулеймана, Ф.Нагъиеван, Абд. Исмаилован, Х.Хаметовадин, А.Къардашан ва мсб) ктабар алай, абур къачузвай инсанрин къадарни гзаф тир. Пакадин юкбуз «Ктабрин базар» къадим Дербентдиз фена (*«Лезги газет», 01.10.15*).

Ктабрин базарар чи районрин меркезрани тешкилнайтла, ажеб кар жедай.

Классдилай къеце клелун патал Хайи литературадин программади У-Х классар патал ктабрин сиягъар теклифзава.

Дагъустандин мектебра цлийи адет – *Хайи мектебдин югъ* къейдзава. Ам сад лагъай сентябрдиз (Чирвилерин йикъахъ галаз) къейдиз жеда. Алай йисара гзаф лезги хуърера Советрин властди цлийи мектебар эцигна ва абур зурнедалдамдалди ачухна 100 йис тамам жезва. Идалай зурба вакъиа жедани?! Ам, гъелбетда, лап къакъан дережада аваз къейдуниз лайихлу я.

«Дили дуънядин чирагъ» роман веревирд ийида.

2..Литературадин межлисар

Литературадин межлисар са шумуд жуьрединбур жеда. Мектебра зарийрин *юбилейдин межлисар* тухун адет хъанва.

Гъар йисан эхирдай лезги газетриз ва журналриз алукъдай цлийи йисуз гъи зарийрин юбилеяр, яни абур дидедиз хъайидалай инихъ шумуд цлуд йис тамам хъун, раижзавай члаварганар (календарар) акъатзава.

Муаллимди вахтунда амаз вичин *кIвалахдин программдик* тIвар къунвай ва маса зарийрин юбилейриз талукъ мярекатар къиле тухун кутада: вахтар эцигда, аялар хабардарда ва яваш-яваш гъазурвал аквада.

Алатай йисара Етим Эминаз талукъ межлисар гзаф мектебра къиле фена. Чешнелу межлисрикай сад 2016-йисан декабрдиз Къурагъ райондин Ашарин мектебда къиле феи мярекат хъана: чIаланни литературадин муаллим, зари, композитор ва манидар Гъуьсейн Рамазанова (вичиз рагъмет хъуй!) вири къуватар желбнай: инал докладар, суьгъбетар, викторина, манияр, музыка, гъалибчийриз - пишкешар хъана (*«Лезги газет», 29.12.16*).

Ихътин сиягъдик ч1ал ва литература ахтармишай алимар ва критикарни (Гь. Гъажибегов, М. Гъажиев, Р. Гъайдаров, Уь. Мейланова, А. Гуьлмегъамедов, Гь.Гашаров, Темирханова, Р. Келбеханов, Р. Къадимов ва мсб) акатзава.

Месела, 2016-йисан 8-январдиз ч1алан зурба алим, илимда сифте яз Е. Эминан ивиррин ч1ал ахтармишнавай ва «Етим Эминан ч1алан гафарган» акъуднавай инсан, сифте яз пуд ктабдикай ибарат «Лезги ч1алан гафаргандин» кирам Гуьлмегъамедов Агъмедулагъ Гуьлмегъамедович (1936-2015) дидедиз хъайидалай инихъ 80 йис тамам хъана. Ада 1967-2002-йисара Даггосуниверситетда к1валахна, лезги ч1аланни литературадин гзаф муаллимриз лекцияр к1елна.

А.Гуьлмегъамедован юбилейдиз талукъ яз, Дагъустандин Илимрин Меркездин ч1алан, литературадин ва искусстводин институтда 2016-йисан 5-февралдиз еке мярекат кыле фена. Лезги алимдикай республикадин урус ва лезги газетриз малуматар акъатна, радиодай гунугар гана ва телевиденидай кьалурна. Абур муаллимар патал маракьлу делилар, малуматар хъана, к1ват1на хуьз, гележегдани жуван к1валахда ишлемишиз жеда.

И мукъвара жува иштиракай са мярекатдикай кьве гаф лугъун: 2016-йисан 12-майдиз Докъузпара райондин Миграгъ-Къазмайрин юкъван мектебда зари Мурадхан Шихвердиев дидедиз хъайидалай инихъ 90 йис тамам хъуниз талукъ межлис вини дережада аваз кыле фена. У-Х1 классра к1елзавай аялри, муаллимри ва диде-бубайри мектебдин директор В.Шихвердиеван, дидедин ч1аланни литературадин муаллим Гь.Керимханован, пенсидавай муаллим М.Бекерован, къаюм Ш.Бухсаеван ва маса юлдашрин рахунрихъ ва рик1ел хкунрихъ, аялри М.Шихвердиеван эсеррай к1елай ч1укарихъ, гъвеч1и артистри гайи концертдин нумрайрихъ яб акална. Директорди мярекатдин эхирдай вичин такъатрихъ мектеб патал ц1ийи дарамат ва жегьилриз спортдин зал эцигзавай Шагьлар Бухсаевичаз пара къадар сагърай лагъана. Вири рази яз, шад яз амукъна

Хкягъай зарийрин юбилеяр мус, гына ва гык1 кьейддат1а, ни гыхътин везифаяр тамамардат1а, муаллимди вилик амаз меслятарда ва тайинарда, аялриз малумарда, яваш-яваш гъазурвал акунин к1валах башламишда.

Заридихъ галаз таниш жедай межлис къвед лагъай чкадал ала. Лезги чил зарийралди девлетлу я: зари (мазан, ашукъ, шаир, гъикаятчи, сегънечи) авачир хуър авач. Бязи хуърера (Ахцегъ, Миграгъ, Къуруш, Агъа Ст1ал, Алкъвадар, Манкъулидхуър ва мсб) дегъ заманрилай вад-ц1уд-къад зари малум я.

«Лезги зарияр» (2001 ва 2015-йисариз акъатна) куъмекчи ктаб туп1алай авуна, гъар мектебда к1елзавай аялри ва абурун муаллимри чпиз физ къулай чка ва ана яшамиш жезвай зари тайинарда. Вилик амаз чар кхъена ва я телефондай зенгна, гуърушмиш жедай вахт меслятда.

Месела, Къулан Ст1алдал Агъмедпашаева Мислимат лугъудай зари дишегъли яшамиш жезва. Адакай бязи малуматар «Самур» журналдай (2015-йисан 2-нумрадин 90-96-чинар) къачуз жеда.

Сифте нубатда лагъана к1анда: гележегдин зари руш 1924-йисан гатун юкъвара, августдин вацра, дуъньядиз атана. Юг гатазвай дидедиз биц1и баладиз гъар декъикъада килигдай мажал авачир, гъавиляй Ст1ал Мислимата «Закай ашукъ жедачир» шиир зарафатдалди куътягъзава: *«Эгер къужах жагъанайт1а, шедачир... Шехъначирт1а, закай ашукъ жедачир...»*

Элкъвей п1ини хътин чин алай руш Мислимат Ст1алрин багъларани халичайрин к1ане, музыка япара аваз, лирли сивел алаз, ч1ехи хъана. Агалкъунралди мектеб куътягъна, адакай свас, балайрин диде, к1валин-къан иеси, мектебдин муаллим, халичайрин устад ва зари-шаир хъана. Вичиз т1ебиатди жумартвилелди ганвай шаирвилин пай Мислимата вичин балайриз, Агъмедпашадизни Саиратаз, гана.

Зариди вич вуж ят1а «Сагърай игит къегъалар чи!» шиирда лугъузва:

Лезги я зун - Шарвилидин неве я,

Куъредин руш, элдин къадим хуърерай...

«Зи лезги ч1ал» шиирдай адаз вичин ватан, ч1ал ширин тирди аквазва:

Зи Лезгистан, зи лезги ч1ал,

Квел шад я зи рик1,

Агъзур-агъзур бубайрин тур,

Дегии тежер цуък...

Ст1ал Мислиматахъ жуьреба-жуьре жанрайрин яратмишунар: манияр («Зуьгьре», «Къумрал руш», «Жейран», «Гуьлнара, зи цуьк», «Лейливан» ва мсб.), шиирар («Эй, инсан», «Ч1ал гадармир», «Зи хзан», «К1аниди», «Зун хайи чил» в мсб.), бахшбендер («Игит хва Радимаз», «Алибег Фатаховаз», «Куьре Мелик», «Шаир рушаз», «Абдулбаридин юбилейдиз», «Агъариза Саидоваз», «Мердали-хциз» ва мсб.), зарафатдин ч1алар («Келлегуьз», «Ваякъан», «Ламран къиникъ» ва мсб.), шииратдин маса жуьредин эсерар ава.

Ст1ал Мислимат, гзаф зарияр хъиз, шаир-философ я. Адан са жерге шииррай («Зи дуьнья», «Дуьнья», «Дуьньядин регъвер», «Дуьньядиз багъишин» ва мсб) дуьньяда кбиле физвай хъсан-пис гьерекатар, заридин гъиссер, фикирар-хиялар аквазва.

«Къве дуьнья» шиирда ихътин шикилар къаншаба-къаншар эцигнава: экуь дуьнья - мич1и дуьнья; ширин дуьнья - душман дуьнья; чеб хъсан къалурзавай инсанри *«чанхунзава, чухваз чил къве гъилини»...* Кирамди чилин хатур тахун т1алабзава.

Заридин рик1из дуьньядин ихътин гьалари азият гузва:

Садбуруз вахъ дуьзвал к1анда,

Садбуруз и кар так1анда.

Гайидаз бахт мадни к1анда,

Тагайдан рик1 т1ар я, дуьнья...

Заридихъ инсанрилай, ватандилай ва дуьньядилай нарази шиирарни ава, абур зарафат, ягъанат ва русвагъ квай эсерар я: «Фукъаранар хъанва хьи, дуст», «Алдатмишзавай киц1ериз», «Чилел т1урфан ргазва», «Яраб, мад чун элкъведа жал лук1ариз?» ва мсб.

Ст1ал Мислимат т1ебиатдиз, дуьньядиз ва инсаниятдиз, гъакъикъатдихъ инанмиш инсан хъиз, илимдин вилерай килигзава. «Чан аламаз...» шиирда кирамди ачухдаказ, чин къун тавуна, кхъизва: *«Женнет, желгьем ава, лугъуз, чир хъана заз тапарар... Женнет гьам я: хаз к1ан жемир сивикайни гъиликай...»*

Ст1ал Мислиматан художественный эсеррар к1елайла, абур веревирд авурла, муаллимар, аялар ихътин фикирдал къвезва:

- эсерар кирамди вичин кузвай рик1елди, ялав кваз кхъин;
- эсерриз михъи, ширин, дерин муьгъуьббат - дидевилин муьгъуьббат хас хъун;
- эсеррик дерин мана-метлеб, фикирар, ниятар ва веревирдер, яни философия, хъун;
- эсерар литературадин михъи ч1алалди, эвел-эхир аваз, уьлчмеяр хвена, кхъин хас я.

Ст1ал Мислиматахъ галаз таниш жезвай межлисрал аялри заридиз гзаф суалар гузва, абурув камаллу жавабарни агакъзава. Аялриз чир жезва: Ст1ал Мислимат бадедин рик1 алай шаирар Етим Эминни Ст1ал Сулейман я.

Ихътин межлисилай гуьгъуьниз С. Керимовадин «Зи манийриз» яб гуз жеда.

Манийринни музыкадин таъсирдик литературадин мярекатрин важиблувал ва таъсирлувал са шумуд сеферда артмиш жезва.

Аялри муллимдин думанар (*шиир, шиират, лирика, зари* ва мсб) тикрар хъийида, абурун мана-метлеб жезмай къван дериндай чирда ва рик1ел хуьда.

Нубатдин литературадин межлис «*Етим Эмин Чурул шегъерда*» темадихъ галк1уриз жеда.

«Дербент шегъер - къадим шегъер» темадай литературадин межлисар тухун чи мектебра ц1ийиз акатзавай адетрикай сад я.

«Дербент шегъер - лезги шегъер» - А.Мегъманан фадлай авай мани я. Ам

Дербентдикай гзаф лезги зарийри, алимри, журналистри чпин фикирар лагъана, эсерар кхъена.

«Лезги газетдин» 2015-йисан 15-октябрдин нумрада лезги шаирри: Аллагъяр Абдулгъалимова, Дильмира Ашурбеговди, Мирзе Дагъустанвиди, Нариман Къарибова, Замир Мегъамедова, Назим Султ1анагъмедова ва масабуру Дербентдиз бахшнавай шиирар чапнава. Агъадихъ чна гъар эсердай аялривай к1ел жедай 2-3 куплет гъида.

Месела, А.Абдулгъалимова «Нурлу межлис» шиирда кхъизва:

*Вун шад акун, дегшина дун,
Къадим шегъер Дербент я.
Къе алемда физва рахун,
Ви гъайбатдал чун бенд я.*

*Къелени вуч такабур я!
Даим алай сенгердал.
Тупалдиз хъиз, къаш абур я,
Абур гъизвай шегъердал.*

И шииррай Дербент шегъердин тарих ва шикилар, адан агъалияр, зарийрин тебрикар, фикирар ва къастар аквазва.

Муаллимди к1елай шииррикай вичин фикирар лугъуда, хуралай чирун лазим тир, маса мярекатрални к1елиз жедай шииррар къалурда.

Литературадин межлисар, Дербентдиз хъиз, аялрин хайи ерийриз, вакъийриз талукъариз жеда:

* «Хуъруьн югъ» – хайи хуъруьз бахшда.

* «Мектебдин югъ» – хайи мектебдиз бахшда.

Тайин йикъар – чкадин суварар:

20-март – Лезги ч1алан ва культурадин югъ;

21-октябрь – Дагъустандин ч1аларин ва культурадин югъ малумарда ва гъар йисуз къиле тухуда.

Муаллимди вилик амаз хайи хуър ва я хайи мектеб арадал атай вахтар: йис, варз ва число тайинарда, вичи тухудай мярекатдин план тук1уьрда ва гъазурвал аквада. Гъар са хуъруьхъ, гъар са мектебдихъ вичин тарих, вичин агалкъунар ва т1вар-ван акъатнавай векилар ава. Абур жагъурда, тайинарда ва ни вуч везифа къиле тухудат1а, тайинарда.

Месела, Миграгъ хуъруьн югъ гъар йисан 3-июль я. Ам сифте яз, зурба сувар хъиз, яргъал хуърерай ва шегъеррай хуъруьнвияр хтана, багъа мугъманар атана, 1994-йисан 3-июлдиз къейднай. Вегърен т1улал, юкъван мектебдин вилик, рагъ

алай гуьзел юкьуз, зуьрнейрин ван кьилелай алатиз, пуд-кьуд сятда давам хьана. Ч1ехи ва шад мярекатдин тамада шаир Жамидин Гьажимурадов хьанай.

Ихьтин мярекатрилай гуьгьуьниз аялриз хайи ерийрикай манияр, шиирар ва гьикаяяр кхьин тапшурмишда.

Мектебда «Чи тим Эмин» межлис гьазурна, райондин Културадин к1вале кьалуриз жеда.

Чпин алакьунар кьунши хуьрерин ва райондин агьалийриз кьалурун – аялрин уьмуьрда зурба вакьиа я: абур чпин алакьунриз, чирвилериз кьимет гуз, абур хкажиз алахьда.

Ихьтин са мярекат 2013-йисуз Кьурагьа кьиле фена. Ам ч1ехи инкьилабчи ва Советрин гьукуматдин кьуллугьчи, В.Ленинахь ва И.Сталинахь галаз к1валахай шулви Мегьамед Гьуьсейнов (Михаил Лезгинцев) дидедиз хьайидалай инихь 120 йис тамам хьуниз бахшнавай. Мярекат тешкилайди ва кьилин доклад авурди Ашарин юкьван мектебдин муаллим, зари, композитор ва манидар Гьуьсейн Рамазанов я.

Гьуьсейн муаллим кьет1ен алакьунрин инсан - шаир, композитор, манидар, музыкант ва жумарт рик1 авай тешкилатчи тир (ам 2018-йисуз кечмиш хьана). Ада кьад йисалай гзаф вахтунда Лезги писателрин союздин Кьурагь отделенидин председателвилини везифаяр тамамарна.

Гь.Рамазанов са шумуд шииратдинни гьикаятдин ктабдин («К1еп1ербан», «Миск1алар», «Саф элкьвезва», «Ац1ай варз», «Абулейсан») кирам я. Абурун арада аялриз талукь эсерарни ава. Муаллимди Кьурагь райондин хуьрера литературадин эсерар кхьизвай зарийрин «Абукевсер» к1ват1ал тешкилна ва адаз регьбервал гана. Гь.Рамазанова 2013-йисуз Кьеп1ирдал кьалурай литератрадинни музыкадин мярекат гилани инсанрин рик1ел алама (*«Лезги газет»*, 14.03.13).

Ихьтин дережада чна винидихь т1варар кьунвай, гзаф йисарин тежриба авай муаллимарни ава.

Классдилай кьеце тухузвай мярекатрик муаллимди жуван ва я маса

мектебда литературадинни тербиядин темадай клелзавай лекция ва я доклад акатзава. Виликдай мукьвал-мукьвал ишлемишзавай мярекатдин са жуьре гила кьитдаказ ишлемишзава. Чешне кьачуз жедай мисал яз, 2013-йисуз Дербент шегьердин 13-нумрадин мектебда Н.А.Яралиевади клелай «Мектебда – ахлакьдин тербия» лекциядин т1вар кьаз жеда. Ам гьакьикьатда, Лезги театрдин режиссердиз ва артистриз (М.Мирзебегов, З.Къухмазова, Р.Пирвердиев ва мсб) теклифна, музыка ва манияр галаз, тешкилнавай, дидедин ч1алал кьиле тухвай, гегьенш ва метлеблук мярекат хьана. Лекциядин эхирдай Н.А.Яралиевади лагьана:

– Дидедин ч1алан кьайгьуда хьун еке харжияр истемишзаай кар туш. Дидедин ч1ал чи медениятдин чешме, руьгьдин девлет, уьмуьрдин чирагь ва ихтибарлу даях я («Лезги газет», 14.03.13).

Алай девирдин зарийрин шиирар, гьикаяяр ва маса эсерар клелда, абурукай аялри чпин фикирар лугьуда. Зулфикьар Кьафланован куьруь шиирри (абур «Самур» журналда, заридин ктабра: «Ц1ийи варз», «Рагьдандин руьгь» ва мсб ава) аялриз кьетлен т1еам гузва. Клелзавай шиирар лирикадин жуьреба-жуьре темайриз: т1ебиатдиз, диде-буба кланивилиз, яшайишдиз, муьгьуьббатдиз талукь тирди тайинарда. Зари поэмайрин кирам тирдини лугьуда, поэмайрин т1варар кьада: «Абдал», «Дишегьлидиз кагьаз» ва мсб.

3.Радиодин ва телевиденидин гунугар

Чи республикадин шегьерра ва хуьрера радио аваз мукьвара виш йис тамам жезва, телевизор аваз – пудкьад. Гьакьван йисара абурай урус ва дидедин ч1аларал жуьреба-жуьре (сиясатдин, яшайишдин, литературадин, медицинадин, музыкадин ва маса) гунугар гузва. Аялар патал махсус гунугарни ава.

Радиодихь ва телевиденидихь чпин программаярни ава: абур гьафтеда садра печатдиз акьатзава ва инсанрив агакьзава.

Радиодин ва телевиденидин программаяр муаллимдин гьилик хьана кланда: ада вичин классра клелзавай аялриз клвале кьез яб гудат1а ва кьез килигдат1а лугьуда, нубатдин тарсуна хабар кьада.

Радиодин ва телевиденидин гунугри аялрин чирвилер хкажунин ва абуруз тербия (ватанпересвилин, инсанпересвилин, къагъриманвилин, гуьзелвилин) гунин карда еке чка къун лазим я. (Зарар жедай гунугрикай аялар диде-бубайри хвена к1анда).

Аялар к1вале квел машгъул хъун лазим ят1а, дат1ана муаллимдин гуьзчивилик хъана к1анда.

4. МУЗЕЙРИЗ СИЯГЪАТ

Музей – багъа ва надир безекар к1ват1завай, хуьзвай ва инсанриз къалурзавай тарихинни аламдин к1вал - инсанрин рик1 алай пак чка я.

Музеяр Дагъустандин шегъерра (Дербент, Буйнакск, Дагъустандин Огни, Каспийск, Магъакъала ва мсб) ва районрин меркезра (Ахцегъ, Ботлих, Гуниб, Кумух, Леваша, Рутул, Хив, Хунзах, Хучни ва мсб) ава.

Лезгистанда, Ахцегърин музейдилаини Ст1ал Сулейманан музейдилаи эгеч1на, музейрин къадар къвердавай гзаф жезва. Абурухъ чпин жуьреярни хъанва: тарихдин музей (вири района), искусстводин музей (Ахцегъа), заридин к1вал-музей (Ахцегъа, Алкъвадрал, Хуьруьга), Гъалибвилин музей (Цмурдал), мектебдин музей (Ахцегъа, Вини Ст1алдал ва мсб). Музей патал ивирар к1ват1завай мектебрин т1варарни къаз жеда.

К1елзавай аялар гъар йисуз тарихдин, культурадин ва маса музейриз тухун гзаф мектебра адетдиз элкъезва: муаллимри жегъил несилрив руьгъдин т1уьн агакъарзава. Им чи ватан культурадихъ финин лишан я.

Анжах рик1 т1ардай агъвалатарни, дуьшуьшарни жезва: ч1уру ният авай инсанри мектебрин ва культурадин идарайриз, п1иреризни кваз, месела, Къулан Ст1алдал хъиз, ц1ай язава.

Дагъустанда сифте ачухай музейрикай сад «Ст1ал Сулейманан к1вал-музей» я: ам Советрин Дагъустандин гьукуматдин къарардалди 1938-йисуз Агъа Ст1ал хуьре ачухнай. Адан директорвални гзаф йисара шаирдин ч1ехи хва Гъасанбегов Мирзе-Юсуфа авунай... Гъа ч1авалай ч1ехи шаирдин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай суьгъбетзавай, вишералди аялар ва ч1ехи инсанар къвезвай, уьлкведа т1вар-ван акъатнавай, виридан гъилерал-туп1арал

алай, 78 йисуз халкъдиз къуллугъ авур музей 2016-йисан 21-мартдиз, Яран суварин йифиз, культурадин са хаинди цай яна, тергна. Музей цийи кбилелай эхцигна, ам тадаракламиш хъувун гзаф йисарин четин зегъмет я.

Аялар музейдиз тухун регъят кар туш: адаз, тарсуниз ва маса жавабдар мярекатдиз хъиз, вилик амаз гъазур хъана к1анда.

Месела, Ахцегъиз фидалди муаллимди аялриз тарихдин ктабар (Д.Агъмедован «Цийи Ахцегъ-наме», Д.Шерифалиеван «Ахцегъ: тарих ва алай девир» ва мсб) къалурна, к1елна, картайриз килигиз туна, рекъе дуьшуьш жедай хуьрерин т1варар ва абурун арада авай мензилар чирна к1анда.

Дербентдиз, Магъачкъаладиз ва маса чкайриз фидай аялрихъ галазни гъахътин к1валахар тухуда. Месела, Дербент шегъердин тарихдин, географиядин ва маса ктабар к1елда. Аялриз итижлу жедай ктабрикай сад жегъил тарихчи Мадлена Гъажиевади 2015-йисуз басмадай урус ч1алал акъуднавай, шикилралди безетмишнавай «Дербентда асирдай асирдиз: 5000 йисан яргъи сиягъат» я.

Магъачкъалада са шумуд итижлу музей ава: Тарихдин ч1ехи музей, Искусстводин музей, Шегъердин музей, Гъалибвилидин музей, Театрдин музей ва мсб. 2015-йисуз Шииратдин музейни ачухна.

Аялривай газетрайни журналрай, ктабрай, атласрай ва Интернетдай Дагъустандин меркездикай малуматар жагъуриз, республикадин меркездиз атана, жуван вилералди килигиз жеда.

Муаллимди суьгъбетда:

– Магъачкъала шегъер, Дагъустан Республикадин меркез, Тарки дагъдинни Касий гъуьлуьн арада авай гуьзел майдалдал эк1я хъанва... Анал 1844-йисуз Урусатдин пачагъдин аскердин бине Петровск хъанай. Къумукъри и чкадиз Анжи-къала, яни Гъуьруьн къала, лугъуда. 1857-йисуз Петровскдиз шегъер лагъана. 1921-йисуз адал ч1ехи инкъилабчи Магъач Дахадаеван хатурдай Магъачкъала т1вар эцигна. Иниз Темир-Хан-Шурадай ДАССР-дин меркез хкана... Алай вахтунда Магъачкъала, заводар ва фабрикар, университетар ва

мектебар, азарханаяр ва базарар авай, са миллион халкъ яшамиш жезвай зурба шегъер я (*«Молодежь Дагестана»*, 16.10.15).

Шегъеррин ва районрин музейра, аялрин фикир художникри ч1угунвай гуьзел шикилри, шикилрин выставкайри желбзава. Тарихдин вакъияр ва векилар къалурзавай ч1ехи шикилриз искусстводал рик1 алай инсанар, абурукай яз аяларни, сятералди тамашзава.

Республикадин меркездиз сиягъатдиз атанвай аялривай, музейрилай гъейри, Дагъустандин художникрин союздин, МВД-дин ва маса залризни физ жеда: анра гъамиша художникрин шикилрин выставкаяр къалурзава. Аялриз лезги художникрин: Россиядин халкъдин художник Гъейбет Гъейбетован, Имамали Халилован, Дарвин Велибегован, Шериф Шагъмарданован, Мелик-Мамед Агъабалаеван, Лира Рамазановадин, Марат Байрамбегован, Марат Гъаниеван, Халид-Зултан Юнусован ва мсб шикилрин ц1иргъер аквада.

2016-йисан майдин вацра Магъачкъалада, Изобразительный искусстводин музейда, Азербайжан Республикадин лайихлу деятель Дарвин Велибегован шикилрин выставка хъана. Аниз атай инсанар хиялдиз текъведай хътин къати рангаралди ч1угунвай т1ебиатдин шикилри гъейранарна. Абуру музейдин ктабда чпин фикирар: художникдин шикилрилай рази, тарифдин гафар туна. Са зариди кхъена:

«Чи Дарвин Велибегов - т1ебиатди зурба алакьунар ганвай ч1угвар-художник я. Баркалла Дарвиназ! Яшамишрай Дарвин!»

Рик1ел хкин: алатай йисара Магъачкъаладин ва Ахцегърин музейра, культурадин идарайрин залра художник Герейханов Алмаса Абдуловичан шикилрин выставка къалурнай. Чи ихтиярда 2002-йисуз акъатнавай, «3и машгъур ватандашар» т1вар алай, художникдин шикилрин сиягъ ва абурун суьретар ганвай ктаб ава..

А.Герейханован ктабдин кьиметлувал адакай ибарат я хьи, сад лагайди, ада хайи литературадин тарсариз талукъ зарийрин суьретар ава, къвед лагъайди, тарсара аялриз къалурдай тадаракар къит тир ва ерли авачир вахтунда

(шартлара, чкада) къалуриз, ТСО-дин куьмекдалди члехи ийиз, адакай менфят къачуз жеда.

Гъар са суьретдихъ куьруь малуматарни гала: им, гьелбетда, муаллимдиз шад жедай ва адаз куьмек жедай кар я.

Инал алава хъувун герек къвезва: А.Герейханова алатай девиррин зурба векилрин суьретрал чан хкун давамарзава. Ада члехи алпан-лезги алим Дасхуьруьнви Моисеян (590-670) ва члехи алпан-лезги зари Алпан Давдакъан (645-695) шикилар члухгуна, абур сифте яз «Лезги зарияр» (2015) ва «Виш Зурба Лезги» (2016) ктабра гьатнава.

Ихътин адалатлу карда художникар тир Агъмад Адилова ва Айвар Камиловани иштиракзава.

А.Адилова Алибег Фетягъован ва Жамидинан гуьмбетар гъазурна, чпин хуьрера, Цмурдал ва Миграгъа, эцигнава.

А.Камилова Куьре Меликан ва Мамрач Къазанферан суьретрал чан хкана: абур сифте яз «Виш Зурба Лезги» ктабда (2016) ганва.

Гъар клелунин йисуз муаллимди аялрихъ галаз классдилай къеце Виридуьньядин, Ватандин ва халкъдин лишанлу йикъар-суварар къейдда. Абурук акатзава:

Чирвилерин югъ - 1-сентябрдиз;

Муаллимдин югъ - 5-октябрдиз;

Дидедин члалан югъ - 21-февралдиз;

Ватан хуьдайбурун югъ - 23-февралдиз;

Дишегълийрин югъ - 8-мартдиз;

Шииратдин югъ - 21-мартдиз;

Яран сувар - 21-мартдиз;

Члехи Гъалибвилин югъ - 9-майдиз ва мсб.

Суваррикай ва лишанлу йикъарикай рахун яз, милли суварар къилди къейдна кланда.

Яран сувар - вири лезги халкъарин милли сувар я.

Яран югъ лезгийри гъар йисуз, халкъдин зурба сувар хъиз, къейдзава. Адаз талукъ шад межлисар лезгийр яшамиш жезвай Дагъустандин, Россиядин ва дуьньядин гзаф шегъеррани тешкилзава.

2016-йисан Яран сувар, месела, Дербентда, Краснодарда, Красноярскида, Магъачкъалада, Москвада, Санкт-Петербургда, Тюменда ва ц1удралди маса шегъерра шад гьалара къейдна.

5. КРОССВОРДАР ГЪЯЛУН

Аялрин ч1ал ва чирвилер гегъеншарун патал ишлемишдай метлеблу къугъунрикай, машгъулатрикай сад кроссвордар гъялун (ац1урун), яни хабар къазвай гаф жагъурун патал буш т1амаяр лазим гъарфаралади ац1урун, нетижада лазим гаф акъудун, я.

Гъвеч1и-ч1ехидан сивера гъатнавай, к1вале, к1валахал ва улакьда аваз физвай рекъени гъялзавай кроссвордиз лезги литературадин тарсара, иллаки къеце тухудай к1валахда, чка хъун лазим я.

Кроссворд ингилис ч1алан гаф я, адахъ ихътин мана ава: *гафар эляч1 хъун*. Яни: сад лагъай гафуникай къвед лагъайдаз куьмек жезва. Кроссворд ац1урдайла, сад лагъай суалди истемишзавай жаваб-гаф буш т1амайра кхьида; къвед лагъай суалди истемишзавай жаваб-гаф, сад лагъай гафунин къалурнавай гъарфунилай эгеч1на, буш т1амайра кхьида ва ик1 мад эхирдалди вири суалриз жавабар жагъурда ва вири буш т1амаяр ац1урда.

Кроссворда р газетриз ва журналриз акъатзава, абурукай ибарат ктабарни ава. Месела, эхиримжи йисара «Лезги газетдиз» мукъвал-мукъвал С. Ибрагъимован (ам пенсияда авай полициядин майор я), К. Ферзалиеван (ам муаллим, зари ва мухир я) кроссвордар акъатзава. Абурухъ гзаф инсанри итиж ийизва: гъялзава, чин тийидай гафарихъ къекъезва, юлдашрихъ галаз гъуьжетарзава, чин тийидай месэлаяр чирзава, жуьреба-жуьре сирерай къил акъудзава. Ибур гъар са аялдиз герек авай, адан чирвилер хкажнзавай амалар, къекъуьнар, жагъурунар я.

Ихътин са ктаб сифте яз лезги кирамди лезги ч1алални акъуднава: ам Докъузпара райондин Къалажух хуьруьн юкъван мектебдин муаллим К.

Ферзалиеван «Виш кроссворд» я, 2013-йисуз Къасумхуърел «Куьредин ярар» чапханадай акъатна. Адан тематика лезги халкъдин ч1ал, тарих, яшайиш, адетар, культура, литература ва т1ебиат я. Бязи кроссвордрик дуьньядиз талукъ суаларни ква. Гъавиляй «Виш кроссворд» гуманитариядин предметрин муаллимривайни чпин тарсара, класдилай къеце тухудай серенжебра ишлемишиз жеда.

К.Ферзалиеван ктабда лезги литературадиз талукъ суалар квай, лезги зарийриз (1 - Ст1ал Сулейманаз, 3 - Етим Эминаз, 33 - Лезги Няметаз, 34 - Буба Гъжикъулиеваз, 40 - Хуьруьг Тагъираз, 41 - Алибег Фетягъоваз, 51 - Къуьчхуьр Саидаз, 57 - Забит Ризвановаз, 69 - Межид Гъажиеваз, 82 - Абдул Муталибоваз, 83 - Къияс Межидоваз, 89 - Якъуб Яралиеваз, 90 - Жамидиназ, 98 - Назир Агъмедоваз) бахшнавай кроссвордар ва чайнвордар ава. Абурукай У ва У1 класрани менфят къачуз жеда.

Муаллимди аялар кроссвордар гъялунал желбда, ц1ийи машгъулат абуру к1валера давамарда: ихътин машгъулатди, шаксуз, хъсан нетижаярни гуда.

Кроссворддин суалар *тестерин* суалриз ухшар я, гъавиляй муаллимдивай диде-бубаяр патал са жерге суалар ва тапшуругъар туьк1уьриз, кхъиз ва к1валериз рахкъуриз жеда. (Урус литературадай диде-бубаяр патал туьк1уьрзавай тестер тежрибада ишлемишзва). Ихътин суалрин куьмекдалди диде-бубайривай чпин чирвилер ахтармишиз жедайди (жезвайди) чир хъайила, аялрин гуьгъуьлар, фикирар ва къастар дегиш жеда: абур класда тарсариз дикъетдивди яб гуз, рик1ел хуьз, мадни хъсандаказ клелиз, фагъумлу жез алахъда.

Чна агъадихъ У-Х классар патал анжах вад-вад суал гуда, дуьз жавабар диде-бубайривай, хрестоматийрай жагъуриз жеда.

У класда:

- 1) «Гъалиб хъайи кфил» литературадин махунин къилин игит вуж я ва гъихътин инсан я?
- 2) «Шагъвар атлуз, мани лугъуз дат1ана» - бейт нин ва гъи шиирдай къачунва?

- 3) Шаир Хуьруьг Тагьиран фамилия гььик1 я?
- 4) Алирза Саидов гьй йисара яшамиш хьана?
- 5) *«Диде, чуьлдин суьгьуьрчи хьиз, дат1ана,
Жедай гьиле гагь дергес, гагь мукал аваз...»* бейт нин ва гьй эсердай кьачунва?

У1 классда:

- 1) «Гьуьлуьн шив» гьихьтин махарик акатзава?
- 2) *«Фана дуьнья, вуна, гьей!,
Куда шумуд фугьара?»* - бейт нин ва гьй шиирдай кьачунва?
- 3) Зари Къияс Межидов гьй йисара яшамиш хьана?
- 4) «Рагь кьаршиламишзава» повестдин кирам вуж я?
- 5) Пакизат Фатуллаевадин эпитетар квай са шиирдин т1вар лагь.

У11 классда:

- 1) «Шарвили» эпос халкъдин сиверай ни майдандиз акьудна?
- 2) Зари Ахцегь Мирзе Али гьй йисара яшамиш хьана?
- 3) Ст1ал Сулейманан «Бязи ахмакъ» шиир гьихьтин эсеррик акатзава?
- 4) Межид Гьажиеван «Са булахдай яд хьвайибур» повестдин кьилин тема вуч я?
- 5) «Девирдин кьван» повесть кхьей заридин т1вар лагь.

У111 классда:

- 1) Миграгь Къемер гьй йисара яшамиш хьана?
- 2) Кьуьчхуьр Саидан шииррин сад лагьай к1ват1алдин т1вар вуч я?
- 3) *«Ният уна, вун базардиз фейила,
Хьсан зат1 хьуй, а кьиметар гайила»*, - бейт нин ва гьй шиирдай кьачунва?
- 4) «Драма» кьез лугьуда? Лезги драматургиядин бине ни кутуна?
- 5) Марифатдин месэляяр кьарагьарнавай лезги заридин са эсердикай суьгьбет ая.

1X классда:

- 1) Алибег Фетягьов гьй йисара яшамиш хьана?

2) «Уста Идрис» нин, мана-метлебдин ва туьклуьр хьунин жигьетдай гьихьтин поэма я?

3) «Куьмекда чна» шиир кхьей зари вуж я?

4) *«Лацу лифер атана*

Чулавбурун къаншардиз.

Игит гьетре рум гана

Шаклу хьанвай инсандиз» - куплет нин ва гьи шиирдай къачунва?

5) *«Лези чIал, чан зи тар къакьан,*

Заз кье ви сесерай

Аквазва юнгьвадин лишан...» - цIарар нин ва гьи шиирдай къачунва?

Ихьтин суалар ва тапшуругьар, гьатта тамам тестерни диде-бубаяр патал, абурухь галаз вилик амаз меслят авуна, муаллимдивайни туьклуьриз жеда.

6. Дуьнядин литературадин алемдиз

Лезги халкъдин чIехи зари дуьнядин халкъарин чIехи шаиррив (урус Александр Пушкин, ингилисар Уильям Шекспирни Джек Лондон, френгар Виктор Гюгони Александр Дюма, американви Теодор Драйзер, испанви Мигель Сервантес, чехви Ярослав Гашек ва мсб) гекьигда. Гьар са халкъдиз вичин зурба зарияр хьиз, вичин тIвар дуьнядиз акьуднавай Етим Эмин лезгийризни кIанда.

Классдилай кьеце аялар дуьнядин халкъарин литературадихь, культурадихь, искусстводихь ва музыкадихь галазни танишарна кIанда. Ихьтин чирвилери аялар дуьнядин картадикай, тарихдикай ва маса терефрикай менфят къачуз, рикIел хуьз ва жув дуьньядика й хабар авай савадлу инсандай, дуьнядин агьалидкай гьисабиз, гьа и кардалди дамахиз, такабурлу жез вердишарда.

Ихьтин мурад кьилиз акьудун патал мектебдин ва я хуьруьн библиотекадикай, радиодин ва телевиденидин гунугрикай, интернетдикай, музейрикай ва шегьерризни хуьрериз мугьмандиз къвезвай артистрин концертрикай менфят къачуда. Ихьтин мумкинвилер аялриз йис-сандавай гзаф жезва.

Дуьньядин халкъарин чӀаларин югъ кьейдун яз, Дербент шегьердин С.Сулейманан тӀварунихъ алай 21-нумрадин мектебдиз 4 заридиз: лезги Н. Къарибоваз, табасаран Г.Омаровадиз, дарги А. Къурбановадиз ва азербайжан З. Ибрагъимхалиловадиз теклифна. Аялри мугьманрин шиирриз ва гьикаяйриз яб гана, абурун ктабрин выставкадикай лезет хкудна, ахпа чпин патай мугьманриз савкъват яз вижевай концерт гана. Шаирри аялриз дидедин чӀалав муьгьуббатлувилелди эгечӀуниз, халкъдин адетрал амал авуниз эвер гана (*«Лезги газет», 25.02.16*).

Мектебда *Шииратдин сувар* гегьеншдаказ кьейдиз жеда: жуьреба-жуьре темайрай межлисар тешкилда ва кьиле тухуда.

Месела: «Дербент шегьер - кьадим шегьер», «Лезги дагъларикай шиирар», «Самур вацӀукай шиирар», «Диде-бубадикай шиирар», «Алирза Саидован лирика» ва мсб.

Винидихъ кьалурнавай лишанлу йикъарикай бязибур *Виридуьньядин йикъар* я. Месела: *Виридуьньядин дидедин чӀалан югъ*, *Виридуьньядин шииратдин югъ* ва мсб.

Абур вири кьакъан дережада аваз тешкилна, кьиле тухун четин я, гьатта мумкин кар туш. ЧӀехи лишанлу йикъар, суварар хьиз, тешкилун ва кьиле тухун кутугнава.

Ихьтин вакъиадик *Виридуьньядин шииратдин югъни* акатзава: ам, дуьньяда хьанвай адет яз, гьар йисан март вацран 21-даз кьейдзава. Ихьтин рекъем ООН-дин медениятдин идара тир ЮНЕСКО-ди 1999-йисуз тайинарнава (*«Голос профсоюзного образования», апрель 2013 г.*).

Ам, 21-март, лезги халкъдин Яран суварал ацалтзава. И юкьуз мектебда, гьелбетда, Яран сувариз талукъ мярекатар жеда. Гьавилай *Шииратдин югъ* 21-мартдилай сад-вад йикъан гуьгьуьнай кьейдиз жеда.

Шииратдин йикъаз талукъ суьгьбетра ва докладра кӀвенкӀвечи муаллимрин тежрибадай кьачунвай аматерилар ишлемишиз жеда:

Мярекат кьиле тухузвай класдин доскадилай ихьтин эвергун куьрсарда: *«Шииратдин югъ мубарак!»*

Мярекат кьиле тухузвайда малумарда:

– Шииратдал рик1 алайбуруз, адал рик1 алачирбурузни чна Виридуьньядин шииратдин югъ тебрикзава! Рик1ин ситкьидай тебрикзава! Ша, экеч1 чи суварик!

– Шиират, аялар, алапатдин дуьнья я!

– Шиират... Гуьзел, ширин манияр, шиирар, гьикаяяр, мисалар - вири шиират я... Шииратдихъ вичин темаяр, рангар, невер, гьиссер, гьаваяр ава...

– Шииратдин эсерриз анжах яб гана, абур гьиссна, абур жуван бедендиз кужумна, эсердин мана аннамишна, лезет хкудна к1анда.

Шииратдин гуьзел эсерар рик1ел хвена, жуван суьгьбетра, рахунра ишлемишна к1анда.

Дагъустандин аялриз дуьньядин халкъарин литературадихъ, культурадихъ, искусстводихъ ва музыкадихъ галаз таниш жедай рекьер-хуьлер, мумкинвилер гзаф ава. Абурукай лап ч1ехиди Магъачкъалада гьар гатуз, 2010-йисалай эгеч1на, ЮНЕСКО-дин къаюмвилик кваз кьиле тухузвай Виридуьньядин халкъарин «Дагъвияр» т1вар алай фестиваль я.

Месела, и фестивалдиз 2018-йисан июндиз Дагъустандин гзаф районрин, Кавказдин республикайрин, Европадин, Азиядин Африкадин, Америкадин дагъви халкъарин коллективар атана: абуру пуд юкьуз Магъачкъала, Дербент ва Къизляр шегьеррин ва хуьрерин агъалийриз, паталай атанвай мугъманриз-тамашачийриз чпин халкъдин манияр, макъамар ва кьуьлер къалурна. Эхиримжи концерт Махачкъаладин С.Сулейманан т1варунихъ галай багъда гана. Яб гайибур, килигайбур, кефияр къумбар яз, дуьньядин дагъви халкъарин векилрилай гзаф рази яз, са йисалай абур мад хтуниз умуд кваз чк1ана («Лезги газет, 21.06.18).

Муаллимди аялриз суьгьбетда:

- Виридуьньядин шииратдин югъ 1999-йисан 21-мартдиз арадал атана. Ам Франция гьукуматдин меркезда, Париж шегьерда, ЮНЕСКО-дин, ООН-дин культурадин хиле, са мярекатдал къабулна.

И суварин кьилин мурад - алай девирдин инсанар (аялар, жегъилар,

яшлубур, кьузьубурни) шиирриз, лирикадиз, шииратдиз мукьва авун,
 абуруз гуьзелвилин, муьгьуббатдин, ватанпересвилин тербия гун я.

Шиират - вири жуьредин шиирар, вири инсанриз санлай ва гьар садаз
 кьилди-кьилди талукь литературадин ажайиб жуьредин эсеррин к1ват1ал я.

Абур к1елайла, инсандин гуьгьуьл ачух жезва: шадвал акатзава, т1ебиатдал
 рик1 ацукьзава, ватанперес ва инсанперес жезва.

Литературади инсандиз ийизвай таьсирдикай мисалар гьида.

Дагьустандин мектебра, колледжра, институтра ва университетра
 Виридуьньядин шииратин югь кьейдзава, абуруз и жигьетдай тайин тир тежриба
 хьанва.

Месела, 2015-йисуз Ахцегьрин 2-нумрадин, Курхуьруьн 1-нумрадин,
 Ашарин, Кеп1иррин ва маса мектебра тухвай литературадин мярекатра Етим
 Эминан «Билбил», Хуьруьг Тагьиран «Ватан», Асеф Мегьманан «Муаллим»,
 Жамидинан «Шурва», Гьуьсейн Рамазанован «Ашар» ва маса манияр лагьана.

Дуьньядин литературайриз талукь, т1вар-ван авай зарийрикай суьгьбетзавай
 межлисрик, шииратдин суварик чкадин зарийриз, ашукьриз, музыкантриз,
 художникриз... теклифзава.

Э Х И Р И М Ж И Г А Ф

Члехи шаир Етим Эминан уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ мектебда чирун – им гзаф гегьенш, гзаф терефар къазвай, кхьиналди ва я рахуналди куьтягъ тежедай месэла, рехъ ва майдан я. Ам сифте нубатда мектебда дидедин члал, халкъдин культура ва тарих чирунихъ галаз сих алакьада ава. Ада У-ХI классра клелзавай ва чирзавай милли литературадин программада члехи чка ва гзаф вахт къазва.

Аялри мектебда хайи литература чирун – им чи гьукуматдин, Россиядин Федерациядин, образованидин, кьилди лагьайтла, Дагьустандин милли мектебдин кардин-кIвалахдин важиблу са хел я. Малум тирвал, литературадин кьилин элемент члал я.

Дидедин члал чаз гьикъван ширин, масан, клан ва лазим ятлани, адан кьилел гьакъван векъи, гуьзлемиш тавунвай гьерекатар-женгерни кьиле физва: эхиримжи вахтара мектебда аялри дидедин члал клелуниз акси къуватар пайда хьанва, абур къати жезва. За гьеле 1998-йисуз «Республика» газетдиз «Милли мектеб - чкIиз эгечIзава» макъала акъуднай. И темадай мад са шумудра рахана. Эхиримжи макъаладин тIвар «Мектебда дидедин члал – мажбури предмет» я (*«Дагестанская жизнь»*, 21.06.18.). ЧIалаз талукъ аксивал литературадизни талукъ я.

Ахтармишунри къалурзава: Россияда общественно-политический къурулуш дегиш хьайидалай гуьгьуьниз образование лайихлу тир дережадай хейлин агъуз аватнава. Ихътин фикир Москвадин гьукуматдин университетдин ректор В. Садовничийдини тестикъарзава.

Образованидин дережа агъуз аватзавайди чаз жуван республикадин мектебрин гьалдай (цлийи учебникар ва хрестоматияр басмадай йисаралди ахкъатзамач, литературадин цлийи ктабар хквезмачир библиотекаяр баябан хьанва, тарсара аялриз къалурдайвал зарийрин шикилар къванни авач), чун рахазвай предметдай аялри къачузвай чирвилерайни аквазва.

ЕГЭ лугьудай имтигьанди вири предметар, хайи литературани кваз, гьукуматдин экзамена ар авай предметрин (урус члал, урус литература,

математика, физика ва мсб) таъсирдик кутазва ва вичин дережадай, вичин къиметдай вегъезва: абур аялриз гъисаба амукъзавач.

Гзаф алимри ва муаллимри чи мектебриз советрин образованидин къайдаяр хкун истемишзава. Ихътин фикирдал хайи литературадин муаллимар ва и цларарин кирамни ала. Анжах лагъана кланда, советрин девир, вацлай физвай яд хъиз, алатна, фена; ам элкъуър хъжедач; чавай цлийи къайдадин, халкъдиз хийирлу къайдадин, аялриз вири предметрай дерин чирвилер ва къени тербия гузвай образование тешкилиз жеда

Гъелелиг чи мектебра, гъайиф члугуна лугъун, образованидин (чирвилерин, илимдин ва тербиядин) дережа агъуз аватун давам жезва.

Юкъван ва члехи классра хайи литературадин курс чирун - муаллимдал ацалтзавай четин рекъерикай, залан парарикай сад я: и классра аялрин бейнида литературадин образованидин бинеяр эцигзава.

Етим Эминан уьмуърдин ва эсеррин рекъикай гузвай чирвилер-образование ихътин умумии образованидин хилерикай ибарат жезва:

- * литературадин эсеррикай чирвилер;
- * литературадин тарихдикай ва илимдикай чирвилер;
- * литературадин члал чирун;
- * рахунрин ва кхъинин члал гегъеншарун;
- * аялриз къени, тлебии, илимдин тербия гун.

Муаллимдиз вичин мураддив агакъиз: аялриз программади ва ФГОС-ри истемишзавай дережадин чирвилер ва тербия гуз методикадин къайдайри, амалри ва технологийри, ТСО ишлемишуни, классдилай къеце тухузвай жуъреба-жуъре клвалахри, мярекатри ва сиягъатри куьмекда.

Анжах муаллимдин гъевеслу клвалахдиз манийвалзавай месэлаярни гзаф ава. Инал лагъана кланда: эхиримжи йисара дидедин члал, хайи литература ва милли культура хуьнин гъакъиндай рахунар, эвергунар гзаф жезва, нетижаяр аквазвач.

Акси яз, хъсан хъана кландай чкадал пис жезва. Икл крар къулу-къулухъ жезвайдакай алимри, муаллимри аа журналистри кхъизва, абурун фикирар,

макъалаяр ва куьмек т1алабзавай чарар Дагъустандин ва Россиядин газетриз акъатзава, радиодай ва телевиденидай гузва.

Образованидин идарайрин регъберрин, мектебрин директоррин ва муаллимрин фикир агъадихъ галай хътин месэлайрал желбун герек жезва.

2012-йисуз печатдиз Дагъустан Республикадин Къилин чар акъатнай. Адаз жаваб яз, «Лезги газетдин» редакцияда Элкъвей стол к1ват1 хъана.

Редакцияда рахай алимри ва журналистри (Г.Гашаров, Къ.Акимов, А.Саидов, Ш.Шихмурадов, К.Казимов, М.Жалилов ва мсб) ихътин важиблу месэляяр хкажна, абурукай чпин фикирар лагъана ва гъялун гъукуматдивай т1алабна:

* Дагъустан базардин экономикадал эляч1айдалай гуьгъуьниз аялар, жегъилар ва халкъ художественный литературадал таъминарун лап агъуз аватнава: аялриз учебникар ва художественный эсерар акъудзавай басмахана (Дагучпедгиз) агал хъувунва; ч1ехибуруз ктабар акъудзавай басмаханадин (Дагкнигиздатдин) гъални ч1уру я; ада лезги ч1алал акъудзавай 10-15 ктабдин къадар 4-5-дал, Советрин девирда гъар сад 2-3 агъур тираж аваз акъудзавай ктабрин тираж 300 хъанва. Абурун тиражар хкажун чарасуз я.

* «Лезги газетдин» ва журналри («Самур», «Кард ва «Дагъустандин дишегъли») объёмар гъвеч1и хъувунва кирамриз-авторриз гузвай къимет-гонорар лап к1анел алайди авунва: абур чарасуз хкажна к1анзава.

* Дагъустандин радиодай ва телевиденидай дидедин ч1аларал гузвай гунугрин вахтар ва къадар лап т1имил я. Абур хкажун ва гъукуматди хиве къунвай *Милли телевидение* майдандиз акъудун лазим я.

* Дагъустанда акъатзавай сад-вад ктабни хуьрерин ва мектебрин библиотекайрив агакъзавач, вучиз лагъайт1а ктабар чкайрал ракъурзавай республикадин идара – Дагъустадин ктабар маса гудай кантур (Дагкниготорг) «ц1ийи демократри» чук1урна. Ам чкадал хкана к1анда.

И месэляяр гъар йисуз къарагъарзава, ят1ани абур гилани гъял тавуна ама. Абурун къилел маса татугайвилерни хтанва:

2015-йис *Литературадин йис* яз малумарнавай. Литературадин йисуз (ам куьтягъ хъун гуьзлемиш тавуна, йисан юкъвалай, гражданри ганвай пулар-

подписка инкар авуна) милли газетрин ва журналрин объёмар 20-25 процентдин тлимиларна. Радиодин ва телевиденидин милли члаларал тешкилнавай гунугрин вахтарни куъруу хъвуна.

Ибурулайни къайи хабар члехи меркездай акъатнава: ана «милли мектеб» гаф, думан ишлемишзамач: Урусатдин хуъре яшамиш жезвай урус аялдишни Дагъустандин хуъре яшамиш жезвай лезги (авар, дарги, къумукъ...) аялдишни урус члал ва муъкуъ предметар, сад хъиз, чир хъун истемишзава. Абурун, къве дережадин аялрин, вилик са дережада аваз ЕГЭ вахгун акъвазнава.

Гъикъван четин хъайитлани, муаллимди аялриз вичин предмет - Хайи литература - илимдинни методикадин вини дережада аваз чирна кланда. Вучиз лагъайтла...

Литературадин тарсари аялриз литература ва искусство, члал ва тарих чирзава, абурун куъмекдалди хайи диде-буба, хуър-клвал ва ватан кланарзава.

Литературадин тарсари аялдиш вич лезги миллетдин векил, гзаф миллетрин макан тир Дагъустандин векил, зурба Ватандин, Россиядин Федерациядин, гражданин ва дуъньядин инсан тирди гъиссиз туна кланзава.

Аялдин бейнида *бала, хва, руш, диде, буба, ватан, векил, гражданин* ва маса дерин мана авай гафар гъатна, гъахъна, бинелу хъана кланзава. Икл хъайитла, абуру чпин чка (хуър, шегъер, республика, уълкве ва дуънья) гъиссда, чпин жавабдарвал къатлуда, чпин везифа тамамарда.

Литературадин тарсари аялар жуван ватан ва халкъ кландай, намус ва гъейрат авай, зегъметдал рикл алай, мергъяматлу инсанар яз тербияламишзава.

Муаллимди вичин клвалах ихътин дережадив агакъун патал аялар мад ва мад сеферда чпи хайи литература чирунин себебдин (мотивдин) ва мураддин (къастунин) гъавурда твада: программади ва ФГОС-ри истемишзавай нетижаяр къазанмишда.

Алай девирди литературадин муаллимдин клвалахдин дережа, таъсирлувал мадни виниз хкажун истемишзава. Вучиз лагъайтла чи Ватандиз - светский республикадиз, чи мектебдиз, ада аялриз гузвай тлебии образованидиз акси

(ч1улав) къуватарни ава, абур чи образованидин ва тербиядин къурулуш къайдадикай хкудиз алахъзава.

Ч1улав къуватри чпин мурадар кылиз акъудун патал тапан илимар, суьгъуьрар, фалчияр, чинерар ва маса къундармаяр майдандиз акъудзава, абур кардик кутазава. Тапан илимрик садбуру тарифарзавай *изотерика* (инсандин къенепатан уьмуьр) лугъудай фашал рехъни акатзава.

И «илимди» (ам чна кавычкайра твазва) санал кыле фин тийидай пуд рехъ: халис илим, дин ва философия сад авун теклифзава ва гъа кардал бинелу хъанвай гъиссер, гъалар, къундармаяр, гъакъикъат хъыз, кълурзава.

Алай девирди, ФГОС-ри ийизвай истемишунрин сифте кыле *аялрик вирироссиядин гражданвилн руьгъ кутун* акъвазнава: аялди вич Россиядин Федерация гъукуматдин вири ихтиярар авай агъали-гражданин тирди гъиссин.

Аялар виридагъустандин, вирироссиядин гражданаар яз, ислягъ дуьньядик ц1ай кутазавай *террористриз* ва *террордиз* акси инсанар яз тербияламишун образованидин вири идарайрин кылин месэладиз элкъвенва.

И месэладиз Дагъустан Республикадин образованидин идарайра кьет1ен фикир гузва, са жерге серенжемар къабулзава ва мярекатар тухузва:

* вирироссиядин гражданвал арадал гъунин бинеда гъар са халкъдин къени адетар, культура, искусство хуьн;

* вирироссиядин гражданвал арадал гъун ватан к1ан хъунал - *патриотизмадал* бинелу авун;

* мектебра дидедин ч1алан, хайи литературадин ва милли культурадин тарсарин илимдинни методикадин дережа хкажун;

* жуьреба-жуьре миллетрин, культурайрин ва динрин векилрин арада танишвилер, суьгъбетар, дуствилер, хванахжавилер тешкилун;

* вирироссиядин гражданвал арадал гъуник гъукуматдин ва чкадин идарайрин векилар кутун;

* аялар ч1уру ниятар авай, халкъар сад-садал гъалдарзавай инсанрикай, террористрикай, ИГИЛ хътин гъерекатрикай хуьн;

* аялар СМИ-рин, Интернетдин зарарлу каналрикай, гунугрикай хуьн.

Алай девирди аялриз чирвилер гуниг жигъетдай гзаф цийивилер гъизва. Абурукай лап жанлуди адет хъанвай чарчин ктабар электордин ктабралди эвез авун я, абур, сад-садаз акси хъана, акъвазнава.

И гъуъжетда электрондин учебникар гъалиб хъун мумкин я: ихътин учебникар акъудиз, белки, тлимил такъатар лазим жезва. Анжах къейдна кланда: электрондин учебникар клелиз четин я ва инсандин бейнидиз гзаф зарар я (*«Настоящее время», 28.09.15*).

Дагъустандин Гъукуматди образованидин жигъетдай 2025-йисалди кыле тухудай клвалахрин план туьклуърнава. Ам тамамаруник гъар са мектеб, гъар са муаллим экечлна кланда.

Анжах умуд кутуна кланда: и плани хайи литературадин муаллимар илимдинни методикадин ктабралди и аялриз къалурдай такъатралди таминарда.

Аялрин агалкъунар, абуру къачузвай (къачунвай) саваддин (образованидин) дережа мектебдин регъберривай ва диде-бубаривай ахтармишиз жезва, гъавиляй муаллим вичин клваладал мукъаят хъана кланда.

Илимда, техникада ва яшайишда цийивилер гзаф жезва. Дагъустандин халкъарин члалар, литератураяр ва культураяр вилик физва: эхиримжи зурба вакъияяр (къадим Дербент шегъердин юбилейдин межлисар тешкилун, адаз талукъ мярекатар Москвада ва Парижда къейд авун ва мсб) кыле фена. (*«Дагестанская жизнь», 17.12.15*).

Абур, газетрай, журналрай ва телевиденидай дуъньядиз гъикл хабар хъанатла, гъакл муаллимдивайни вичин клвалахда ишлемишиз, клелзавай аялар хабардар ийиз жеда.

Цийивилер методикадани жезва ва абур гележегда мадни жеда. Месела, клуъд лагъай класс куътягъзавай аялри хайи литературадай экзамен гуда. (*РД-дин образованидин ва илимдин министерстводин, Педагогикадин институтдин сайтариз килиг*). Гъавиляй муаллимди вич цийи къайдайрин, амалрин ва технологийрин девирда клвалахиз, цийивилер гуъзлемишиз ва абур кылиз акъудиз вердишарна кланда.

Республикада дидедин ч1алан к1имет хкаждай серенжемар мадни к1абулзава. Месела, 2015-йисуз Миллетрин министерстводи республикадин вири вузра, институтра ва университетра (ДГУ, ДГПУ, ДГТУ, Нархоз, Медакадемия, Аграрный универитет ва мсб) дидедин ч1алар чирун лазим тирди к1ейдна (*«Лезги газет»*, 09.07.15).

Анжах ц1ийи учебникар-хрестоматияр ак1удунин ва абуралди аялар та1минарунин к1валах энгел жезва.

Эхиримжи йисара г1укуматди мектебар патал учебникар ак1удун чкайрин идарайрал, муниципалитетрал, вегьенва. Абурни аялрин ва муаллимрин иг1тияжар тамамариз г1амиша агак1завач.

И месэлаяр Даг1устандин жемиятдин палатадин собранидал г1ялна (*«Лезги газет»*, 11.02.16) ва умуд кутадайважиблук теклиф гана:

*Даг1устан Республикадин Халк1дин Собранидиз – ч1алар хуьниз талук1 к1анун к1абулун;

*Даг1устан Республикадин г1укуатдин идарайриз – дидедин ч1алар чирунин дережа хкажун ва мсб.

Истемишунар важиблукбур я, анжах абур чарарал аламук1зава: аялар патал учебникар вахт-вахтунда ак1атзавач, г1авиляй абур мектебрани авач; муаллимар патал илимдинни методикадин пособиар ерли ак1удзамач, тарсар к1алурдай так1атар авач; хайи ч1алар хуьниз талук1 к1анун г1азур яз, анжах ам Халк1дин Собранидал к1абул тийиз 20 йисалай г1заф я.

Алай вахтунда лезги литературадин муаллимри У-У1 классра 2012-йисуз ак1атнавай программадай (2014-йисуз г1азурнавай Образованидин программа ак1атнавач, Педагогикадин институтдин сайтда ава) ва 2007-2008-йисара ак1атнавай учебникар-хрестоматийрай (ц1ийибур г1азурнава, басмадай ак1удиз жезвач) к1валахзава.

Чи мектебра ЕГЭ (Г1укуматдин сад тир экзамен) тухун адет акатайла, аялрин хайи литература чируниз авай ашк1и, интерес хейлин яваш х1анва, абур луг1узва: «Адай экзамен авач, г1ак1 х1айила ам чаз герекни к1везвач».

Ихътин шартлара муаллимдиз алай девирдин илимдинни методикадин дережада аваз к1валахиз, ФГОС-рин истемишунриз жаваб гуз четин жезва.

Анжах чак руьгь кутазвайди а кар я хьи, аялар ва чпин пешедал рик1 алай муаллимар четинвилериз килигзавач, абуру чпин гьилералди, чпин харжаралди мектебра к1валахдай кьулай шартлар тешкилзава ва виле акьадай хътин агалкьунар къазанмишзава.

Винидихъ чна, илимдинни методикадин к1венк1вечи кьайдайрал, амалрал ва технологийрал, к1венк1вечи тежрибадал, чи гзаф йисарин ахтармиршунрал ва ФГОС-рал бинелу хьана, У-У1 классра хайи литература чирдай кьайдаяр, амалар, технологияр, битав кьайда ва тартиб, яни система, арадал гьанва.

Чи система исятда кардик квай хайи литературадин программадихъ ва учебникрихъ-хрестоматийрихъ галаз сих алакьада ава.

Муаллимдиз, вичи тарс гузвай аялрин алакьунар, чирвилерин дережа ва ФГОС-дин истемишунар фикирда кьуна, бязи текстер хкуддай ва абурун чкадал маса текстер ишлемишдай ва чирдай ихтияр ава.

Муаллимдин вири к1валахар *яратмишзавайбур*, *аялар ц1ийи-ц1ийи чирвилер кьачуз вердишарзавайбур* ва *тайин тир нетижа къазанмишзавайбур*, *аялрик гьа ихътин руьгь кутазвайбур* хьун лазим я.

Муаллимди вичи вич илимдинни методикадин жигьетдай гьазурна к1анзава. М.Калинина лагьайвал, «муаллим ада к1елзамай къван муаллим я», ахпа дережадай аватзава.

Алай девирдин муаллимдиз вичин чирвилер хкаждай, гьар са тарс илимдинни методикадин лап вини дережада аваз гудай, аялрикай савадлу, къени тербия авай, ватандиз ва халкъдиз вафалу гражданагь гьазурдай еке мумкинвилер ава. Анжах абур жуван гьар йикъан к1валахда, чи методикадикай менфят къачуна, ишлемишна к1анда.

Илимдинни техникадин асир йигин еришралди вилик физва. Россиядин образованидин министрди малумарайвал, пуд-къуд йисалай чи мектебра аялриз чирвилер электрондин учебникрай гуда.

Чи уълкведа ва дуьньяда муаллимдиз куьмекдай меркезар-центраяр пайда хьанва, абуру аялдиз (инсандиз) бахчада, мектебда ва институтда гузвай чирвилер (образование) са битав гьерекат (процесс) хьун, гьак1 яз къабулун ва тамамарун теклифзава.

Абуру аялриз чирвилер гудай методикаяр, алатар, такьатар акьудзава ва чкайрал ракъурзава, «акьуллу ц1ийивилералди» гележегдин мектеб къе арадал гьиз куьмекзава.

Бахчада аялриз чан алай ва чан алачир дуьньяйрикай чирвилер гуда, къайгьударвал ч1угваз, шадвал ва пашманвал гьиссиз вердишарда, т1ебиатдин ва гьайванрин шикилар ч1угвада, хесетар чирда, бязибурукай авай (жедай) кич1евал ва так1анвал квадарда, к1анивал ва язух атун (ч1угун) артухарда.

Аялар хайи мектеб к1анз, адан хатурдай хьсан к1елиз ва агалкъунар къазанмишиз вердишарда. И кар патал гьар са мектебдиз вичин гимн хьун герек я. Каспийск шегьердин 10-махсус мектебдин гимнидик, ам ц1арба-ц1ар таржума авурла, ихьтин фикирар ква:

Чи мектеб чи рик1из чими я:

К1елзава, кхьизва... Чирзава чаз.

Гьар са югъ къугьунрин гимни я:

Сефил жедай вахт авач чаз.

(«Дагестанская правда», 13.07.16)

Вирироссиядин «Муаллимдин газетда» къейдзавайвал, мектебда муаллимди ишлемишзавай методикадихь ихьтин хилер хьун хьсан я:

- 1) гузвай чирвилер сад-садахь галаз алакьада хьун;
- 2) мектебдихь аялриз чирвилер ва тербия гудай къулай шарт1ар хьун;
- 3) чирвилер тади кваз ва акьваз тавуна гун;
- 4) аялрин сагьламвал хуьзвай шарт1ар къурмишун;
- 5) муаллимдикай къайгьу ч1угун. (*«Учительская газета», 27.09.16*).

Абур мектебда чирзавай гьар са предметдин методикадиз, тарсар гузвай гьар са муаллимдиз талукь я. Ина шад жедай са карни ава. Эхиримжи к1алам - муаллимдин къайгьу ч1угун - чаз печатдай сифте яз ван къвезва: аквадай

гьаларай, гьукуматдин сиясатдик муаллимдин кьайгьу члугун квай хьтинди я. Гьелбетда, им фад хьана кланзавай кар тир.

Цийи девирда, цийи шартлара клелзавай аялрин чирвилер, алакьунар ва вердишвилер ахтармишдай мумкинвилерни ава: классда, мектебда, районда, республикада ва уьлкведа вири предметрай жуьреба-жуьре конкурсар ва олимпиадаяр тухузва, гьужетра гьалиб хьайибуруз грамотаяр, дипломар, кьиметлу пишкешар гузвай, 1-3- чкаяр кьурбур вузриз, экзаменар кьун тавуна, кьабулзава.

Аялрин алакьунар ахтармишзавай гьужетар дуьз тешкилун патал Москвада «Гележегдин камал» твар алаз Вирироссидин Гьвечли Академия тешкилнава: аялар, сифте классрилай эгечлна, илимдал машгьул хьуниз фикир гузва, газетра гьахьтин тежриба авай мектебар чешне яз кьалурзава.

Ихьтин шартлара муаллимди вичин чирвилер, алакьунар ва вердишвилер, кьазанмишнавай тежриба мадни виниз хкажна, аялриз гьахьтин дережада авай чирвилер ва кьени тербия гана, абурок инсанвилин ерияр кутуна кланзава.

Анжах... 2018-йисуз хайи члаларин ва литературайрин гележег еке хатадик акатнава: РФ-дин Госдумадин кьарардалди учебный планрик дегишвилер кутазва, сятерин кьадар тлимиларзава... Дагьустандин Халкьдин Собраниди фадлай гьазурнавай «Хайи члалар хуьдвй кьанун» кьабулна куьтягьзавач. Мадни еке хатавал жегьилар диндин рекьиз финикай, ИГИЛ-дин терефдарар хьуникай ава. Чи аялар, жегьилар члуру кьуватри гьихьтин рекьиз ялзаватла «Куьн ву жар я, жигьаддин есирар?!» макьаладай аквазва (*«Дагестанская правда», 26.04.18*).

Муаллим вири девирра цийи несилдиз дуьня ачухарзавай, илимар чирзавай ва кьени тербия гузвай пешекар инсан я, гьавилияй адаз халкьдин арада еке гьуьрмет-хатурни ава. Муаллим вични, гьелбетда, гьамиша кьетлен дережа хуьз алахьна кланда.

Чна теклифзавай «Етим Эмин мектебда» ктабдин цийивал ам илимдални тежрибадал бинелу хьуникай, цийи-цийи амалрикайни кьайдайрикай, технологийрикайни меслятрикай ибарат хьун я. Чи умуд квайди ам муаллимри

хушвиледди къабулун ва агалкъунралди ишлемишун я. Ктаб майдандиз сифте яз акъудзава.

2018-йис, Етим Эминан 180 йис яз, республикадин газетри ва журналри къейдна. И мукъвара «Самур» журналдин 4-нумра акъатна, ам тамавилелди Эминаз бахшнавай. Цийи нумрада авай къиметлу материалар (Дагъустандин халкъдин шаиррин: Х.Хаметовадин сонетрин таж, Абд.Исмаилован «Мамрачрин бапгъда» драма, А.Къардашан макъала, алимрин: Р.Гъайдарован, Гъ.Гашарован, А.Рашидован ва Ф.Нагъиеван мапкъалаяр) мили литературадин гъар са муаллимдиз лазимбур ва хийирлубур я.

Ктаб кӀелзавай муаллимдиз мад са меслят хгун:

Вун, гъуърметлуди, лезги газетрай ва журналрай, гъиле авай ктабдай жуваз чин тийидай, лазим авай цӀарар, фикирар, меслятар кӀелиз, абур гъар юкъуз жуван тежрибада дурумлудаказ ишлемишиз, жуван дережа хкажиз алахъ. Анжах ихътин зегъметди гуъзлемишизавай агалкъунар чеб-чпелай арадал гъида.

Ваз хъсан рехъ хъурай!

Ишлемишай ктабрин сиягь

а) Лезги чІалал:

1. *Агъаев А.Гь.* Етим Эмин. Уьмуьрдикай ва туклуьрай чІаларикай ихтилат. - Магъачкъала, 1958.
 2. *Агъмедханов Т.Ж.* Ватандин тІвар рикІе аваз. – Магъачкъала, 2004.
 3. *Акимов Къ.Х.* Лезги шииратдин нурлу гъед: Сифте гаф // Етим Эмин. Дуйня гъей! – Магъачкъала, 1988, 5-16-ч.
 4. *Акимов Къ.Х.* У-1X классра лезги литературадай аялрин чирвилер ахтармишун патал тестер. – Магъачкъала, 2002.
 5. *Акимов Къ.Х.* Лезги литературадин терминрин кІватІал. – Магъачкъала, 2012.
 6. *Акимов Къ.Х.* Лезги литературадин методика. У-Х1 классар. -- Магъачкъала, 2013.
 7. *Акимов Къ.Х.* Лезги зарияр. 2-изд. – Магъачкъала, 2015.
 8. *Гашиаров Гь.Гь.* Лезги эдебиятдин тарих. – Магъачкъала, 2011.
 9. *Гуьлмегъамедов А.Г.* Етим Эминан чІалан словарь. – Магъачкъала, 1992.
 10. *Керимова С.* Зи манияр. – Баку, 2018. (*Лезг, азербайжан ва урус чІаларал*).
 11. Лезги литературадай У-1X классар патал гьукуматдин уьлчмеяр. – Магъачкъала, 2007.
 12. Мектебда лезги литература чирунин дережа хкаждай рекъер. – Магъачкъала, 2009.
 13. *Нагъиев Ф.Р.* Садвал рикІе аваз. – Магъачкъала, 2003.
 14. *Несрединов Ф.Н.* Етим Эминан яратмишунрай тарсар. – Мегъарамдхуьр, 2010.
 15. *Османова С.Р.* Етим Эминан уьмуьр ва яратмишунар чирдай тарсар. – Магъачкъала 2009.
 16. *Ферзалиев К.* Виш кроссворд. – Къасумхуьр: «Куьредин ярар», 2013.
-

б) Урус чIалал:

-
17. *Абдулина Л.И.* и др. Нетрадиционные уроки литературы в У-Х1 классах. – М., 2011.
18. *Абдуллаев М.А.* Мыслители Дагестана XIX - нач. XX веков. – Махачкала, 1963.
19. *Акимов К.Х.* Сто выдающихся лезгин. – Махачкала: «Мавел», 2016.
20. *Амонашвили Ш.* Здравствуйте, дети! – М., 1987.
21. *Апатова Н.В.* Информационные технологии в школьном образовании. – М., 1994.
22. *Аркин И.И.* Уроки литературы в У-У1 классах. – М., 2001.
23. *Байрамбеков М.М.* От истоков прекрасного - к творчеству. – Махачкала, 2016.
24. *Бахтин М.* Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
25. *Вагабова Ф.И.* Формирование лезгинской национальной литературы. – Махачкала, 1970.
- 25а. *Гаджибеков Г.* Творческое наследие. Сост. Г. Гашаров. – Махачкала, 2003.
26. *Гаджиева М.* По Дербенту сквозь века: путешествие длиной в 5000 лет. – Махачкала, 2015.
27. *Гайдаров Р.И.* Введение в эминоведение. – Махачкала, 2001.
28. *Гамзатов Г.Г.* Формирование многонациональной литературной системы в дореволюционном Дагестане. – Махачкала, 1978.
29. *Гашаров Г.Г.* Лезгинская литература: история и современность. – Махачкала, 1998.
30. *Голубков В.В.* Методика преподавания литературы в средней школе. – М., 1971.
31. *Гусейнов О.М., Гусейнова Ж.О.* Нравственная культура личности. – Махачкала, 2015
32. *Ильин Е.Н.* Путь к ученику. – М., 1988.
33. *Караковский В.А.* Воспитательная система школы. – М., 1991.

34. *Карнеги Д.* Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. Перевод с английского. – Киев, 1991.
35. *Кларин М.В.* Инновации в мировой педагогике. – Рига, 1995.
36. *Магомедов Д.З.* Жизненный и творческий путь Етима Эмина. – Махачкала, 2003.
37. *Менчинская Н.А.* Проблемы учения и умственного развития школьника. – М., 2002.
38. *Нагиев Ф.Р.* Етим Эмин: путь к истине. – Махачкала, 2002.
39. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М., 2008.
40. *Паламарчук В.Ф.* Школа учит мыслить. – М., 1987.
41. *Потебня А.А.* Эстетика и поэзия. – М., 1990.
42. Проблемы диагностики умственного развития учащихся. Под ред. З.И.Калмыкова. – Москва, 2004.
43. *Ризванов Р.З.* Лезгинский литературный процесс: Южное направление. - Баку, 2018.
44. *Селевко Г.К.* Альтернативные педагогические технологии. – М., 2005.
45. *Сухомлинский В.А.* Сто советов учителю – Киев, 1984.
46. *Талызин Н.Ф.* Управление процессом усвоения знаний. – М., 2000.
47. Творческое наследие Етима Эмина. Сборник статей. Сост. А.Рашидов. – Махачкала, 1990.
48. Уроки литературы с применением информационных технологий. Сб. статей. – М., 2012.
49. *Шаталов В.* Куда исчезли тройки? – М., 1988.
50. *Шейхова Б.Б.* Внеклассная работа на уроках дагестанской литературы в У111-Х классах. – Махачкала, 1979.
51. *Эльконин Д.Б.* Психология развития. -- М., 2001.
52. *Юсуфбекова Н.Р.* Общие основы педагогической инноватики. – М., 1991.

в) *Етим Эминан ктабар:*

53. *Етим Эмин. Хкягъай ч1алар. Туьк1уьрайди Гь.Гьажибегов. – Москва, 1928.*
54. *Етим Эмин. Хкягъай шиирар. Туьк1уьрайди Гь.Гьажибегов. – Магъачкъала, 1931.*
55. *Етим Эмин. Шиирар. Туьк1уьрайди М.Гьажиев. – Магъачкъала, 1941.*
56. *Етим Эмин. Хкягъай шиирар. Туьк1. Н.Агьмедов. – Магъачкъала, 1948.*
57. *Етим Эмин. Гъарай, эллер! Туьк1. А.Агъаев. – Магъачкъала, 1954.*
58. *Етим Эмин. Шиирар. Туьк1. Н.Агьмедов. – Магъачкъала, 1957.*
59. *Етим Эмин. Шиирар. Туьк1. А.Агъаев. – Магъачкъала, 1960.*
60. *Етим Эмин. Шиирар. Туьк1. Гь.Садыкъи. – Магъачкъала, 1980.*
61. *Етим Эмин. Дуьнья гьей! Туьк1. Къ. Акимов. – Магъачкъала, 1988.*
62. *Етим Эмин. Вил ат1удач дуьнядихъай... Туьк1. Гь.Садыкъи. – Магъачкъала, 1995.*
63. *Етим Эмин. Хкягъай шиирар. Туьк1. Х.Хаметова ва Абд. Исмаилов. – Магъачкъала, 1998.*
64. *Етим Эмин. Стихи. Сост. А.Агаев. – Москва, 1977. (На русск. яз.).*
65. *Етим Эмин. Лирика. Сост. Г.Гашаров. – Махачкала, 1980. (На лезг. и русск. языках).*
66. *Етим Эмин. Душа. Переводчик и составитель А.Кардаш. – Махачкала, 1990. (На русск. яз.).*

К ь и л е р

Сифте гаф	2
<i>Сад лагъай кьил.</i> Етим Эминан уьмуьрдин ва эсеррин рехъ	8
1. Етим Эминан уьмуьрдин рехъ	9
2. Етим Эминан эсеррин рехъ	15
3. Етим Эминан веревирдилим	21
4. Етим Эминан литературада ва критикада	28
<i>Къвед лагъай кьил.</i> Методикадин къайдаяр, амалар ва технологияр	31
1. Методикадин къайдаяр	34
2. Методикадин амалар	39
3. Методикадин технологияр	46
4. ФГОС-рин истемишунар	69
5. Тербия гун	75
<i>Пуд лагъай кьил.</i> Етим Эминан эсерар чирдай тарсар	109
1. У классда	113
2. У1 классда	129
3. У11 классда	136
4. У111 классда	140
5. Х классда	144
6. Аялрин гьерекатар	148
7. Чирвилер ахтармишдай рекьер	159
<i>Къуд лагъай кьил.</i> Класдилай къеце тухудай к1валах	165
1. Класдилай къеце к1елун	167
2. Литературадин межлисар	173
3. Радионин ва телевиденидин гунугар	179
4. Музейриз сиягъат	180
5. Кросвордар гьялун	184
6. Дуьньядин литературадин алемдиз	187
Эхиримжи гаф	191
Ишлемишай ктабрин сиягъ	202

Акимов Курбан Халикович

ЕТИМ ЭМИН В ШКОЛЕ

На лезгинском языке

Редактор **Алимат Баламирзоева**

Корректор **Лейла Кардашева**

Подписано к печати 25.12.2018.

Формат 60x84 1/16 Гарнитура

Бумага офс. № 1. Усл.п.л. 8,0.

Тираж 300 экз.

Издательство ООО «Мавел»

Типография ООО «Мавел»,
Махачкала, ул. О.Кошевого, 42а

